

332-0561
C 392
1986

Yavuz CEZAR

**OSMANLI MALİYESİNDE
BUNALIM ve DEĞİŞİM DÖNEMİ**

(XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)

alan yayıncılık

ALAN YAYINCILIK: 62
Bilim Dizisi : 11

●
YAVUZ CEZAR

**OSMANLI MALİYESİNDE
BUNALIM VE DEĞİŞİM DÖNEMİ**

Birinci Baskı : Mayıs 1986
Dizgi : BASSAN A.Ş. / PANO
Baskı : BASAŞ
Kapak Baskı : Orhan Ofset
Gilt : Örnek

YAVUZ CEZAR

**OSMANLI
MALİYESİNDE
BÜNALIM ve DEĞİŞİM
DÖNEMİ**

(XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)

YAVUZ CEZAR

Yavuz Cezar 1946 yılında Erzincan'da doğdu. Emekli öğretmen Fevziye Cezar ile profesör Mustafa Cezar'ın oğludur. İlkokulu Üsküdar Paşakapısı ilkokulunda bitirdi. Orta ve lise öğrenimini Saint-Joseph Fransız Erkek Lisesi'nde tamamladı (1957-1965). Ayrıca A.F.S. bursu ile Birleşik Amerika'ya gitmiş ve Utah'da Wasatch High School'dan da mezun olarak diploma almıştır. 1970'de İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İstatistik-Maliye bölümünden mezun oldu ve 1973'de aynı fakültenin İktisat Tarihi kürsüsüne asistan girdi. Bu tarihten sonra osmanlıca öğrenerek Osmanlı arşiv ve kütüphanelerine giren Y.Cezar yıllarca buralarda çalışarak Osmanlı İktisadi ve mali tarihi üzerine belge ve bilgi topladı. Osmanlı merkez maliye tarihi üzerine hazırladığı bir tezle aynı fakültede doktorasını tamamlayan Cezar daha sonra yardımcı doçent oldu. 1985 yılında "İktisat Teorisi ve İktisat Tarihi anabilim dalı doçenti" ünvanı alan yazar halen İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi öğretim üyesi olup, İktisat tarihi okutmaktadır. Cezar'ın Osmanlı maliyesiyle ilgili yayımlanmış çeşitli makaleleri bulunmaktadır.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a uzanan tarihi bu devletin genel gelişim çizgisi üzerinde çok önemli bir kesit olusturur. Nitekim, bu dönem bilinmeden Tanzimat sonrası yıllar için sağlıklı yorumlara yönelmek mümkün olmadığı gibi, bu dönemi atlayarak klâsik Osmanlı kurumlarının değişim ve tasfiyesini izlemek de mümkün değildir. Ancak, önemine rağmen bu dönem araştırmacılar tarafından hep ihmal edilegelmiştir. Bu ihmal ya da daha gerçekçi bir ifadeyle kaçışın nedenlerini sezinlemek ise zor değildir. Araştırmacılar için bu dönemin kendine özgü birtakım zorlukları vardır. Bunların başında ise, bu yıllar için geçerli olabilecek genel bir sistematığın henüz ortaya konamamış olması gelir. Gerçekten, bu ara dönem için Osmanlı'nın ne o bilinen klâsik sistematığı tam olarak geçerlidir ve ne de Tanzimat sonrasında olusturulan yeni yapı bu döneme uyar. Temel sistematığı kavranmamış bir dönem hakkında ise monografiler üretmek zor ve hatta rizikoludur. Nitekim, bu dönemle ilgili olarak daha önce yapılmış olan bazı kısmi çalışmalar, dönemin temel nitelikleri tam bilinmediğinden ya tam değerlendirilemeyip âdeta boşlukta kalmışlar ya da analiz ve yorumlarında büyük hatalara düşmüşlerdir.

Bu kitap, işte böylesine ihmale uğramış bir tarih kesitinin aydınlatılması işlevini üzerine almış ve söz konusu olabilecek çeşitli zorlukları da göğüslemek zorunda kalmıştır. Konumuzun maliye olması ise, bizi ister istemez neredeyse devletin tüm kurumları ve dönemin özellikleriyle karşı karşıya getirmiş ve bunların herbirine de ayrıca nüfuz etmek zorunda bırakmıştır. Ancak, memnuniyetle belirtmek isterim ki böyle bir olgunun sevindirici çeşitli yan ürün veya sonuçları da olmuş ve böylece mali tarihten hareketle bu bilinmeyen dönemin temel sistematığı hakkında da bir ilk çerçeve ortaya çıkarılabiliştir. Aralanan bu kapıyı yeni araştırmacıların daha da açması ve bu dönemi daha da aydınlık kılmaları en büyük temennimizdir.

Ele alınan dönemde Osmanlı Devleti yalnız maliyesiyle değil, topyekün olarak bir değişim süreci içerisindeydi. Böyle bir dönemin mali tarihi yalnızca hazinenin gelir-gider rakamlarına indirgenerek yazılamaz. Maliye tarihçisi rakamlara geçmeden önce yeni oluşum ve kurumlaşmaları izlemek ve öncelikle bunları ortaya koymak durumundadır. Rakamlar ancak böylelikle anlam kazanır. Bu bakımdan bu kitapta dikkatler yalnızca merkezdeki mali kurumlar ve bunlara ilişkin rakamlar üzerinde yoğunlaşmamış, bu kurum ve rakamları etkilemesi muhtemel diğer her türlü yeni oluşum ve değişimler de izlenmeye ve maliyeye etkileri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu kitap okunurken, ele alınan dönemle ilgili bir ilk kitap olduğu unutulmamalıdır. Bu dönemin mali tarihinin yazılabilmesi çok sayıda eski belgenin yıllara malolan değerlendirilmesiyle mümkün olabilmıştır. Bir kitap için bunlar kuşkusuz övünç kaynağıdır. Ancak aynı noktalar böyle bir kitabın en büyük zaafını da oluşturur. İleride yapılacak yeni araştırmalarla bu kitabın eksikleri ve varsa yanlışları da muhakkak ki tamamlanacak ve düzeltilsecektir.

Bu çalışmamızın kitap haline gelmedeki şansı ne yazık ki pek yaver gitmemiştir. Bu açıdan yitirdiğimiz yılların kazanç mı yoksa zarar mı getirdiğinin muhasebesine burada girmek istemiyorum. Ancak en azından çalışma basılmadan durdukça, rötuşlarımızın da ardının gelmediğini belirtmek isterim. Bu bakımdan burada, kitabın basılmasını üstlenerek, sonu gelmez görünen bu rötuşlardan beni kurtaran Alan yayıncılık'ın yayın yönetmeni eski ve yakın dostum Ragıp Zarakolu'na teşekkürü bir borç bilirim. Kitapla ilgili gerek dolaylı ve gerekse doğrudan yardımları nedeniyle değerli eşim Ayşe'ye ise minnettarım.

13 Nisan 1986, Selâmiçeşme

Doç. Dr. Yavuz CEZAR
İstanbul Üniversitesi İktisat
Fakültesi Öğretim üyesi

İÇİNDEKİLER

— Tablolar ve grafikler listesi.....	12
— Ek belgelerin listesi ve içeriği.....	13
— Hicri yılları milâdiye çevirme kılavuzu.....	16
— Kısaltmalar.....	17

GİRİŞ

KONUNUN KAPSAMI VE BAZI KAVRAMLAR

— Plân ve Dönem.....	19
— Merkez maliyesi ve merkezi hazine	19
— "Bütçe"	20
— Devlet gelirleri.....	21
— Mukataa	21

AYIRIM I BUNALIMIN KAYNAKLARI VE 1793 ÖNCESİNDE OSMANLI MALİYESİ

BÖLÜM: I

I. BUNALIMIN KAYNAKLARINA DOĞRU.....	27
A. OSMANLI KLÂSİK DÜZENİNDEKİ AÇMAZLAR - SAVAŞLAR VE MALİYE ..	27
1- Bir gözlem: Savaşlar ve mali bunalım.....	27
2- Klâsik düzende dengeler ve açmazlar.....	28
3- Onsekizinci yüzyılla birlikte başlayan büyük değişim.....	32

B- TİMAR SAHALARININ MUKATAALAŞMASI SÜRECİ: HASLARA İLİŞKİN GELİŞMELER VE İMDADIYYELERİN ORTAYA ÇIKIŞI	34
1- Başlıca beğ ve sancakbeği hasıllarının timar sistemi içindeki nisbi önemi ve zaman içindeki gelişimi üzerine bir durum saptama denemesi.....	36
2- Timar sahalarının mukataalaşması sürecinde hasılların durumu ve malikâne uygulamasının hasıllara tesiri (1697).....	40
3- Malikâne-hes sistemi.....	43
4- XVIII. yüzyıl başlarında vali ve sancakbeği hasıllarına ilişkin gelişmeler: "Kedim" hasılların tasfiyesine doğru.....	45
5- İmdadiyyeler ve hasıllar.....	53
6- İmdad-ı seferiyye ve imdad-ı hazariyye adlı vergilerin ortaya çıkışı ve mahiyeti.....	54
7- İmdadiyye miktarının zaman içindeki seyri ve imdadiyye karşılığı yükümlülükler.....	57
C- HASLARIN TASFİYESİNDEKİ SON AŞAMALAR VE MALİ SORUNUN ASKERİ SORUNLA ÖZDESLEŞMESİ	65
1- Bölge idarecilerinin mali sorunlarının gündeme gelmesi ve çözüm arayışları.....	65
2- Vizirâ kanunnamesi ve sonrası: Nektî maâş sisteminin yaygınlaşması.....	66
3- Mali sorun, askeri sorun özdeşliği ve kısır döngü.....	71

BÖLÜM:II

MALİYEDE BUNALIM YILLARI (1768-1782)

I. 1768-1774 SAVAŞ DÖNEMİ	74
1- Savaş öncesi yıllarda genel mali durum hakkındaki ipuçları.....	74
2- 1768-1774 savaş dönemi ve mali durumun kötüleşmesi.....	75
3- Küçük Kaynarca Anlaşması'nın getirdiği yeni mali yükler.....	76
II. İKİ SAVAŞ ARASINDAKİ DÖNEMDE GENEL MALİ DURUM, UYGULANAN POLİTİKALAR, TARTIŞILAN SORUNLAR VE ÖNERİLEN ÇARELER (1774-1787 DÖNEMİ)	
A. 1774-1783 DÖNEMİ	77
1. Gider artırıcı çeşitli icraat ve olaylar.....	77
2. Bazı tasarruf önlemleri.....	78
3. İç borçlanma: Esham uygulaması.....	79
a- Esham sisteminin doğuşu ve genel esasları.....	79
b- Esham sisteminin bünyesinde mevcut ve sistemi bunalıma sürükleyecek olan bazı aksaklıklar.....	84
B. 1783-1787 DÖNEMİ	89
1. Yeni bir savaşın getireceği mali yükün çapı ve savaş korkusu.....	89
2. Dış borç fikrinin yeşermesi	89
3. Dış yardım fikrinin doğuşunda Fas'la ilişkilerin rolü ve etkisi.....	91
4. Hazine-i Âmir'e'nin durumu : 1784-1786 yılı hesapları.....	92
5- Darbhâne-i Âmir'e'nin durumu ve yeni işlevi üzerine.....	98
6- Mali politikanın sınırları - Esham sistemini genişletme çabaları ve müsadereelerde artış.....	103

III- 1767-1792 SAVAŞ DÖNEMİ:

BUNALIMIN ŞİDDETLENMESİ VE BAŞVURULAN ÇEŞİTLİ ÖNLEMLER

A- SAVAŞ YILLARI ve BUNALIM	112
1- İki cephele savaş.....	112
2- Savaş yıllarında Osmanlı Devleti'nin mali organizasyonu ve bu nedenle ortaya çıkan bazı sorunlar: Ordu Hazinesi- Rikâb Hazinesi ayırımı.....	112
3- Bunalmın göstergeleri.....	123
4- İsveç'e mali yardım meselesi.....	125
5- Malikâne mukataalara ve eshama ilişkin sorunlar.....	128
a- Esham ve mali örgüt.....	132
b- "Paiz" yükü ve "faiz" ödeme zorlukları.....	133
B- GELİR SAĞLAMAYA YÖNELİK ÖNLEMLER ve GİRİŞİMLER.....	135
1- Bakaya vergi tahsilâtının hızlandırılması, savaş vergisi ve müsadereleler.....	135
2- İç borçlanma: Zenginlerden hazine için para toplama girişimleri	135
3- Dış ülkelerden borç alma girişimleri.....	137
4- Enflasyon aracılığıyla zoraki vergi: Paramın taşıdığı.....	138

IV- SAVAŞ SONRASI: DURUM DEĞERLENDİRMESİ VE YENİ POLİTİKA ARAYIŞLARI.....

140

- 1- XVIII. yüzyılın son çeyreğindeki mali durum hakkında genel bir değerlendirme..... 140
- 2- Yeni politika arayışları: Bazı Osmanlı aydınlarının teğhis ve önerileri (S. Fenah Efendi, Tatarcık Abdullah Molla ve Mehmed Şerif Efendi'nin mali konulara ilişkin görüşleri)..... 142

AYIRIM II DEĞİŞİM DÖNEMİ

YENİ MALİ POLİTİKALAR VE MALİYEDE YENİ KURUMLAŞMALAR DÖNEMİ (1793-1839)

- Tek hazine düzeninden çoklu hazine düzenine geçiş: Değişim dönemi..... 151

BÖLÜM I.

İRÂD-I CEDİD HAZİNESİ VE DEFTERDARLIĞI

I- HAZİNEİNİN KURULUŞU VE "BÜTÇE"LERİ.....	155
1- Hazinein kuruluşu ve kuruluş kanununa göre tanımı ve işlevi.....	155
2- İrâd-ı Cedid Hazinesi "Bütçe"leri.....	159
II- İRÂD-I CEDİD HAZİNESİ'NİN GELİR VE GİDERLERİ.....	161
A- İRÂD-I CEDİD HAZİNESİ GELİRLERİ.....	161

1- Yıllık gelir düzeyi ve gelir kalemlerinin gruplandırılması.....	161
2- İrâd-i Cedid Hazinesi'nin "birinci grup" gelirleri.....	165
a) Malikâne sistemini tasfiye ederken ortaya çıkan gelirler: Mirî ve haremeyn mukataalarının "faiz"leri.....	165
b) Esham satışlarını durdurma çalışmaları ve bunun sonucu sağlanan gelirler: Esham "faiz"leri.....	169
c) Timar sistemini ıslah çalışmaları ve bu nedenle İ.C.H.'ne giren timar ve zâmet gelirleri.....	174
3- İrâd-i Cedid Hazinesi'nin "ikinci grup" gelirleri.....	183
a) Alkollü içki üretiminin satış aşamasında vergilendirilmesi: Zecriyye Resmî.....	183
b) Pamuk satışlarının vergilendirilmesi: Penbe resmî.....	186
c) Yapağı resmî.....	189
d) İstefîdye resmî.....	190
e) Maxî, kökboya ve tiftik resimleri.....	191

B- İRÂD-I CEDİD HAZİNESİ GİDERLERİ..... 192

1- Genel olarak giderlerin mahiyeti ve gruplandırılması.....	192
2- Hazine-i Âmirî ve Darbhâne'ye yapılan ödemeler.....	193
a) Zabıt edilen malikâne mukataalar için yapılan ödemeler.....	193
b) Zabıt edilen esham için yapılan ödemeler.....	196
3- Esham alımı ve satışı nedeniyle ortaya çıkan ödemeler.....	198
a) Esham alımı nedeniyle özel kişilere yapılan ödemeler.....	198
b) Esham satışları nedeniyle ortaya çıkan giderler.....	198
4- Asker maaş ve tayınatlarıyla ilgili giderler.....	200
a) Nizâm-ı Cedid askerleriyle ilgili giderler.....	200
b) Tersâne ve donanma personeliyle ilgili giderler.....	202
5- İnşa ve imar giderleri.....	203
6- Olağandışı askeri giderler.....	205

III- İRÂD-I CEDİD DÖNEMİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME..... 206

BÖLÜM II

TERSÂNE-İ ÂMİRE HAZİNESİ VE DEFTERDARLIĞI

1- Mali örgüt içinde ayrı bir Tersâne Hazinesi'nin kurulmasına neden olan gelişmeler.....	208
2- Tersâne Hazinesi ve Defterdarlığı'nın oluşma aşamaları.....	211
3- 6 Şubat 1805 tarihli yasa ve ekine göre "Tersâne-i Âmirî Defterdarlığı ve Hazinesi".....	213
4- Tersâne Hazinesi'ne tahsis olunan ipek resmine ilişkin sorunlar ve gelişmeler.....	216
a) İpek tartı resminin Tersâne Hazinesi'ne tahsisi ve resmin tahsilinde ortaya çıkan anlaşmazlık.....	216
b) İpek ticaret resmine ilişkin sorunlar.....	218
c) İpek resminin Tersâne Hazinesi'ne katkısı ve bazı gelişmeler.....	219
d) İpek Nâzırlığı.....	223
5- Tersâne Hazinesi gelir ve giderlerinin zaman içindeki seyri.....	224

BÖLÜM III

MALİYEDE MERKEZİLEŞME VE YENİ KURUMLAŞMALAR SÜRECİ (1807- 1839)

Dönemin aşamaları ve özelliği.....	235
------------------------------------	-----

I- NİZÂM-I CEDİD'İN KALDIRILIŞINDAN ASÂKİR-İ MANSÛRE'NİN KURULUŞUNA..... 236

A- ARA DÖNEM: 1807-1826 ARASINDA MALİ DURUM..... 236

- 1- Hazine-i Âmiri ve Darbhâne'nin durum ve işlevlerine ilişkin veriler ve bilgiler..... 236
- 2- Darbhâne aracılığıyla eham politikasına devam olunması ve eham satışlarında soruluklar..... 238
- 3- "Cihat înesi" ve "cihadiyye ehamı"..... 240
- 4- İhtizam usulünde yapılan değişikliklerle mültezimlere vurulan darbe ve mahalli mülki yöneticileri güçlendirme çabası..... 242

B- 1826 VE SONRASI: MERKEZİLEŞMEYE DOĞRU..... 244

- 1- Askeri alanda yeni düzenlemeler ve maliyeye etkileri..... 244
- 2- Asâkir-i Mansûre giderlerinin finansmanı için alınan ilk önlemler ve gelirlerin idaresiyle ilgili yeni düzenlemeler..... 247
 - a) Cizye zammı..... 247
 - b) Asâkir-i Mansûre giderleri için yeni kaynakların tahsisi ve bu kaynakların idaresi ile ilgili yeni düzenlemeler..... 248
- 3- Asâkir-i Mansûre masraflarının finansmanı için yeni bir gelir kaynağı: İhtisab Resmî uygulaması..... 250

II- YENİ KURUMLAŞMALAR SÜRECİNDE YENİ MALİ KURUMLAR..... 252

- 1- Mukataat Hazinesi ve Nezâreti..... 252
 - a) Hazine-i Âmiri'nin bir şubesi olarak Mukataat Hazinesinin..... 252
 - b) Mukataat Nezâreti'nin kuruluşu ve Mukataat Hazinesi'nin bağımsız duruma getirilmesi..... 253
 - c) Mukataat Nezâreti'nin ikiye bölünmesi: Mukataat Nâzirliği- Masârifat Nâzirliği..... 256
- 2- Mansûre Hazinesi ve Defterdarlığı..... 259
- 3- Darbhâne-i Âmiri defterdarlığı'nın kuruluşu..... 262
- 4- Mansûre Hazinesi ile Hazine-i Âmiri'nin birleşmesi Maliye Nezâreti'nin kuruluşu..... 264
 - a) Maliye Nâzirî'nin yönetimindeki Hazine-i Âmiri'ye ilişkin veriler..... 265
 - b) Maliye Nâzirî'nin yönetimindeki Mansûre Hazinesi'nin hicri 1254 yılına ait (1838-39) gelir-gider hesapları..... 272
- 5- Redif Hazinesi ve 1254 yılı hesapları..... 277
- 6- Merkezi hazinelerin denetim ve yönetimine dağılmış bulunan devlet gelir ve giderlerinin büyük- lüğü ve niteliği üzerine..... 279

BÖLÜM IV

TANZİMAT: SONUN BAŞLANGICI (KLÂSİK DÜZENİN KESİN TASFİYESİNİN BAŞLAMASI - YENİ DÜZENLEMELER VE TEK HAZİNE SİSTEMİNE DÖNÜŞ)

- 1- Tanzimat'ın ilâmı..... 281
- 2- Vergilerin yeniden septanması ve tahsili: Muhassıllar..... 282
- 3- Meclis-i Mubasebe-i Maliye..... 286
- 4- Umûr-ı Maliye Nezâreti ve Maliye Hazinesi..... 287
- 5- Padişah ve hanedan mensuplarına ait özel gelir kaynaklarının Maliye Hazinesi'ne katılarak pa- dişah ve ailesine merkezi hazineden maaş tahsis edilmesi..... 289
- 6- Hazinelerin birleştirilmesi ve tek hazine sistemine dönüş..... 290
- 7- Hazine-i Cefle-i Maliye'nin gelir-gider durumuna ilişkin veriler: 1256 hicri yıl (Mart 1840-Mart 1841) "bütçe" si..... 292

ÖZET ve SONUÇ..... 302

EK BELGELER..... 311

BELGE FOTOKOPİLERİ..... 381

KAYNAKLAR..... 387

DİZİN..... 399

TABLOLAR VE GRAFİKLER LİSTESİ

TABLO NO	Sayfa
A-1 : XVII yüzyıl başlarında eyaletlerdeki toplam timar geliri ile beğlerbağı ve sancakbağları hasatları toplamı.....	38
A-2 : Vezirleriz, kadın sultanların, Tatar hanzâdelerin, bazı mîrîrânın ve sair kişilerin haslatları.....	48-49
A-3 : Rumeli valisi Abdi Paşa'nın muhasebe defteri.....	50
I-A : Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca eyaletlerinde eyalet ve sancak mutasarrıflarına tahsis olunan imdad-ı hazariyye ve imdad-ı seferiyyenin çeşitli yıllardaki miktarı.....	59
I-B : Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında bulunan başlıca sancaklarının, sancak mutasarrıflarına tahsis olunan i.h. ve i.s. lerinin yıllar itibarıyla dökümü.....	61
I-C : Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya yakasında bulunan başlıca sancaklarının i.s. ve i.h. miktarlarının çeşitli yıllardaki durumu.....	62-63
II : Gerçek imdadıyye ve kapu halkı miktarlarıyla nazari kapu halkı miktarlarının karşılaştırılması.....	64
III : İstanbul Tütün Gümrüğü mukataası; ehamı; Dağıtılan yıllık toplam kâr ve sehim adedinin yıllar itibarıyla seyri.....	83
IV : İstanbul Emtia Gümrüğü ehamının yıllık faizi ve sehim adedinin yıllar itibarıyla seyri... ..	88
V : Ahyolu tuzlası mukataası; ehamının yıllık faizi ve sehim adedi.....	88
VI : 1785-86 (1199-1200) da Hazine-i Âmirâ gelirlerinin maliye büroları itibarıyla dökümü... ..	93
VII : Muhasebe-i Evvel Kalemi'ne bağlı gelirler (Hazine-i Âmirâ, 1785-88).....	94
VIII : 1784-85 (1198-99) yıllarında Hazine-i Âmirâ giderleri ve her bir gider kaleminin toplam gidere oranı.....	95-96
IX : 1775-1793 yılları arasında yıllık kârı eham olarak satılan bellibaş mukataaların listesi, yıllık faizleri ve sehim adedleri.....	109
X : İstanbul Enfiye mukataası; ehamının yıllık faizi ile sehim (hisseye) adedinin yıllar itibarıyla seyri.....	134
XI-A : İrad-ı Cedid Hazinesi'nin yıllık gelir ve giderleri ile kasa mevcudunun dökümü.....	163
XI-B : İrad-ı Cedid Hazinesi gelir ve giderleri (1207-21) grafiği.....	164
XII : İrad-ı Cedid Hazinesi gelirlerinin gelirin cinsine ve aylara göre dökümü.....	161-162
XIII : İrad-ı Cedid Hazinesi'nin zabt edilen malikâne mukataası, eham ve timar-zammetlerinden sağladığı gelir.....	170
XIV : İrad-ı Cedid Hazinesi'nin malikâne mukataası, eham ve timar-zammetlerden sağladığı gelirin "yıllık normal gelir" içindeki payları.....	170
XV : İrad-ı Cedid Hazinesi'nin haslatı kendine tahsis olunan çeşitli resimlerden sağladığı gelir.....	186
XVI : Haslatı İrad-ı Cedid Hazinesi'ne ait çeşitli resimlerin İ.C.H.'nin "yıllık normal gelir"i içindeki payları.....	186
XVII : İrad-ı Cedid Hazinesi giderlerinin giderin cinsine göre dökümü.....	192-193
XVIII : İrad-ı Cedid Hazinesi'nce her yıl Hazine-i Âmirâ ve Darbhâne'ye ödenmesi gereken eham musacceleleri.....	197
XIX : Teşra kazalardan ipek tartı resmi hâsulat (tahakuk) ve tahsilât.....	220
XX : Tersâne Hazinesi'nin yıllık gelir ve giderleri (1805-1837).....	225
XXI : Tersâne Hazinesi'nin gelir ve giderleri indeksi.....	227
XXII : Tersâne Hazinesi'nin gelir ve giderleri zincirleme indeksi.....	228
XXIII : Tersâne Hazinesi gelir ve gider grafiği ve trendi.....	229
XXIV : Hazine-i Âmirâ'nin 1809 ve 1814 yıllarındaki gelir ve gider tahminleri.....	238
XXV : Mansûre Hazinesi kalemleri ile bu kalemlerde görevli personel sayısı ve bunların ve eski ve yeni aylık maaşları toplamı.....	263
XXVI : 4 Z 1253-30 Z 1254 tarihleri arasında Hazine-i Âmirâ gelirlerinin dökümü.....	267
XXVII : Hazine-i Âmirâ'nin "zuhûrât" gelirlerinde dökümü (1253-54).....	268
XXVIII : Hazine-i Âmirâ'nin "mârettebât" (1253-1254).....	269
XXIX : Hicri 1254 yılı içinde Hazine-i Âmirâ'dan yapılan giderler.....	270-271
XXX : Mansûre Hazinesi'nin hicri 1254 (1836-39) yılı içinde gerçekleştirilen giderlerinde aylara göre dökümü.....	274
XXXI : Mansûre Hazinesi'nin programlanmış yıllık giderlerinin bir aylık gidere göre dökümü (1254).....	275
XXXII : Hazine-i Celîle-i Maliye'nin 1256 yılı gelirlerinin bakiyelere göre aylık dökümü.....	293
XXXIII : Hazine-i Celîle-i Maliye'nin 1256 yılı gelirleri.....	296

XXXIV :	Maliye Hazinesi gelirlerinin gelirin cinsine göre dökümü ve gelir kalemlerinin toplam gelir içindeki yüzdesi.....	297
XXXV :	Hazine-i Celile-i Maliye giderlerinin aylara göre dökümü.....	299
XXXVI :	Hazine-i Celile-i Maliye giderlerinin giderin cinsine göre dökümü ve hazineler arasındaki dağılımı	300

NOT 34'e Ek tablo: Kendi rızaları ile timar veya zeâmetini bırakanları gösterir bazı belgelerin numara ve tarihi ile bu dâirliklerin buldukları sancakları gösterir liste.....176-177

EK BELGELERİN LİSTESİ VE İÇERİĞİ

(Belge no-	Tarihi	İçeriği	
1	18 C 1108	Vezirlere ve hanedan mensuplarına ait iken malikâne olarak satılmış olan hesların beratlarından alınacak kalemiye hakkında.....	313
2	9 Ca 1109	Bozok sancağında mürlivaya verile gelen hesların mürlivalık kaydı silinerek malikâne olarak satılması hakkında.....	313
3	1130	Saruhan sancağından Kütshya valisi ve Saruhan sancak mutasarrıfı için toplanan imdadiyyeler.....	314
4	Safer 1136	Özi eyaleti kazalarından sefersiz yıllarda vali için toplanan imdadiyye hakkında	315
5	1140	Anadolu eyaletindeki livalardan valilere tahsis olunan imdad-ı hazariyye ve seferiyyenin dökümü.....	315
6	1140	Şark seferleri nedeniyle halktan toplanagelen tekâlif-i örfiyye, şakka ve imdadiyyeler yüzünden halkın perişan olduğu, savaş bittiği için valilerin artık yalnız hazariyyeler ile yetinmeleri hk.....	316
7	19 M 1138	Antalya'da mütesellimlerin yasalarca septanandan fazla hazariyye tahsil ettikleri, halkın zor durumda olduğu ve bunun önlenmesi isteği hakkında	316
8	1143	Savaş nedeniyle bir yılda iki kere imdadiyye-i seferiyye tahsil edilmek zorunda kalındığı ve yine de ordu için para gerektiği ile Ankara sancağı imdadiyyesinin halef ve selef arasındaki bölüşüm hesabı hakkında.....	317
9	1149	Rikâb-ı Hümâyun Hazinesi'nce 1149 (1736) yılında dağıtılan iki kist mevâcibin kimlere ve ne kadar ödendiğini gösterir liste.....	319
10	1170	Vakıf, havas, zeâmet ve timar reâyâlarının muafiyet kayıtlarının silinerek, bunların avârız-ı divâniyye, telâlif-i örfiyye ve imdadiyyelere tâbi oldukları hakkında.....	320
11	1177	1173-77 (1759-64) yılları arasında Haremeyn evkafı mukataalarının hesap durumu hakkında.....	321
12	1184	Avlonya sancağı kazalarından toplanan imdadiyyenin kazalara göre dağılımı	324
13	Za 1188	İstanbul Tütün Gümruği mukataasının yıllık kârının hisselerle bölünerek, tâliplere "esham" halinde ber-vech-i malikâne satılması hakkında.....	324
14	1191	Kütahya'da Anadolu valilerine has olarak ayrılmış olan bazı köylerden elde edilen hâsılatın halef-selef arasında nasıl paylaştırıldığı hakkında.....	327

15	1195	1195 (1780-81) da Maliyenin gelir büroları ve bu bürolara bağlı malikâne olan vergi kalemi (mukataa ve maktu) sayısı.....	328
16	Za 1198	Isparta kadısına ve bu arada diğer ilgilere hitaben yazılıp, gönderilmiş 1198 (1784) tarihli bir adaletnâme : Bölge idarecilerinin kendilerine tahsis olunan imdadiyeler ile yetinmesi ve halka zulm edilmemesi hakkında	329
17	Ş 1199	Malikâne mukataaların ve malikânecilerin durumu, maliye bürolarında bunlarla ilgili olarak tutulan kayıt ve defterler ve bu alanda yapılan düzenlemeler ile Malikâne Halifelîği kisedârlığına yapılan atama hakkında...	331
18	Za 1199	Kıbrıs muhassıllığı hâsılatının hisselerle bölünerek "esham" halinde satılması hakkında.....	333
19	1203	Padişahın cephedeki Ordu Hazinesi'nde bulunan kayıt ve defterlerin merkeze getirilerek hesaplarının incelenmesi talebi üzerine defterdarın genel mali durum ve usuller hakkında sunduğu bilgiler ve padişahın bu usullere ilişkin görüşü hakkında.....	334
20	Za 1199	Geliri sadrazamlara tahsis edilmişken eshama bağlanan Kıbrıs Muhassıllığı yerine sadrazamlara Aydın Muhassıllığı vâridatının tahsis kılındığı ve Kıbrıs eshamından 1/4 lük bir hissenin Zehra Hatun'a satıldığı hakkında	335
21	1204	Ordunun para sıkıntıları ve talep ettiği paranın miktarı, Hazine-i Âmire ve Darbhâne'nin ise zor durumda olduğu, mali sıkıntıya çare bulmak için toplantılar yapıldığı, çare için ileri sürülen görüşler ve alınan önlemler hakkında	337
22	1204	Ordu Hazinesi'nin merkezden yardım talebinde bulunduğu ve orduya gönderilecek paranın nereden nasıl sağlanacağı hakkında.....	338
23	1203	Mali yardım olarak İsveç'e verilecek paranın ikinci taksitinin ödenebilmesi için hangi gelirlerin tahsis edileceği hakkında.....	339
24	1205	İsveç'e verilecek yardım parasının üçüncü taksitinin nereden ve nasıl sağlanacağı hakkında.....	339
25	1205	Savaş giderlerine ve bu arada İsveç'e verilmek üzere para bulma çareleri hakkında padişahın neler duyduğu ve istediği bilgiler hakkında.....	340
26	1204	Gerekmirî ve gerekse haremeyn mukataalarından vakfedilmiş olan araziler ile akçelerin kayıtlarının çıkarılarak arz edilmesi hakkında.....	340
27	1203	Ekiden vezirlere ve mirimîrâna veriligelirken, sonra malikâne olarak bazı kişilere satılmış olan hasların yine vezir ve valilere tahsis konusunun konuşulduğu ve Erzurum'da valilere aitken başkalarına verilmiş olan bazı mukataaların durumu hakkında.....	341
28	1204	Eyalet ve sancak mutasarrıflarına ait iken, sonra malikâne olarak isteneyenlere satılmış olan hasların yine eski statülerine kavuşturulmasının mümkün olup olmadığı hakkında.....	341
29	1204	Sefer masrafları için Darbhâne'de "seferiyye akçesi" adı altında bir fon bulunduğu ve yapılacak bazı masrafların bu fondan mı, yoksa başka yerden mi finanse edileceği hakkında.....	342
30	N 1206	Vezirliği kaldırılan Ömer Paşa'nın vezirlik dönemine ait "has akçesi"nden payına düşen miktarın vezirin kapu kethüdasınca talep edilmesi hakkında.....	343

31	1208	Vüzerâ Kanunnâmesi'nin baş tarafı	344
32	Safer 1208	Karahisar-ı sahib sancağında hazariyye ile birlikte tahsil olunan "harc-ı bâb" ve "mübaşiriyye"nin mutaddan fazla alındığı ve bunun tahkiki hakkında.....	345
33	1210	Sadrzamlara ait has gelirin görev süresine göre halef-selef arasındaki paylaşım hesabı.....	348
34	1211	Haremeyn Hazinesi'nin hesapları hakkında.....	346
35	1211	Haremeyn Hazinesi'nin hesapları hakkında.....	349
36	1211	Haremeyn Hazinesi'nin hesapları hakkında.....	351
37	1212	Trebzon eyaleti kazalarından vali için toplanan imdad-ı hazariyyenin halef-selef arasındaki paylaşım hesabı hakkında.....	352
38	1216	Kapukullarına ödenecek mevâcibin tutarı, geçmiş yıllarla mukayesesi ile bu ödemenin yapılabilmesi için para gerektiği, paranın nasıl sağlanacağına tartışması ve eğer esham çıkarılmak zorunda kalıncaksa, bu eshamın hangi koşullarla çıkarılması gerektiği hakkında.....	352
39	1217-18	Eshama ait çeşitli işlemlere ilişkin kayıtlar: Esham sahiplerinin ve mirasçılarının hakları vs. hakkında.....	355
40	Safer 1222	Malikâne mukataa ve esham sahiplerinden tahsil olunacak "çabalu bedeliyesi" hakkında.....	356
41	L 1224	Satılacak eshamın bir bölümünün muaccesi 6 senelik faizine, diğer bir bölümünün ise 8 senelik faizine eşdeğer olarak hesaplanmış olduğu, bu farklılığın satışlarda zorluk çıkardığı ve peşin para ödeyerek esham almak isteyenlerin 8 yıllıklara tâlip olmak istemedikleri ve bu gibi peşin ödeme yapacaklara 6 seneliklerin verilmesinin uygun olacağı hakkında.....	357
42	B 1225	Anapa muhafızı Seyyid Hüseyin Paşa'nın ödenmemiş olan "has bedeli"nin paşanın kapu kethüdası tarafından istendiği hakkında.....	358
43	Safer 1228	Eyalet ve elviye dahilinde bulunan mukataaların bundan böyle eyalet ve sancak mutesarrıflarına ihale ve izam olunacağı hakkında.....	359
44	Z 1228	İstanbul Tütün Gümrüğü'ne "ocaklık" adı altında bağlanan ek gelirler üzerine çıkarılan eshamdan 1/4 lük bir hissenin Hacı Mehmed'e satıldığına gösterir berat (Beratda esham sahibinin sahip olduğu diğer mukataaların hisimleri de listelenmiştir).....	360
45	N 1235	Eyalet ve sancaklarda buldukları halde bölge idarecilerine ihale olunmamış olan "perâkende iltizamât" hakkında.....	361
46	Ş 1236	Vüzerâ ve mîrîrânın İstanbul'daki kapu kethüdaları tarafından iltizamı deruhde olunmayıp, açıkta kalan "perâkende iltizamât"ın kimlerce ve nasıl deruhde olunacağı hakkında	362
47	Safer 1221	Tersâne Hazinesi'nin 1221 yılı Safer ayına ait gelir-gider hesapları.....	366
48	1236	Tersâne Hazinesi'nin 1236 yılı gelir-gider hesapları.....	367
49	1244	Tersâne Hazinesi'nin 1244 yılı hesapları.....	369

k için gerekli olan paranın miktarı ve
düzenlemeler yapıldığı hakkında: Darb-
yun Hazinesi'nin durumu- Evkaf Nezâ-
..... 370

51	C 1243	Mukataat Hazinesi gelir-gider hesaplarının düzenli olarak tutulup, her yıl arz edilmesi gerektiği hakkında.....	372
52	1247	Hüdâvendigâr sancağından tahsil olunan imdad-ı hazariyyenin kazalara göre dağılımı	373
53	1247	İnebahtı sancağı mutasarrıfları için toplanan hazariyyenin kazalara göre dağılımı	374
54	M 1248	Afyon ticaretinden Mukataat Hazinesi'nin sağladığı kâr hakkında.....	374
55	1250	Mukataat Nezâreti ve Hazinesi'nin Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Hazinesi ve Defterdarlığı'na dönüşmesi hakkında.....	375
56	Za 1252	1252 (1836-37) yılında Afyon ticaretinden sağlanan gelir ve Mansûre defterdarının görüşü hakkında.....	376
57	N 1257	Nakit gibi tedavül eden evrak-ı atıkanın evrak-ı cedide ile değiştirilmesi vaktinin uzatılmaması ve bu işleri yapmak üzere Sergi Muhasebesi Kalemî'ne nakledilen maliye memurları hakkında.....	378

No

FOTOKOPILER

1.	İrâd-ı Cedid Hazinesi Kanunu.....	382-383
2.	Belge 43'ün fotokopisi.....	384
3.	Tütün Gümrüğü Eshamı hakkında.....	385
4.	Ülkede Tanzimat'ın uygulanması teftiş amacıyla Hasib ve Sadık Rifat Paşaların görevlendirilmeleri hakkında.....	386

HİCRİ YILLARI MİLÂDİYE ÇEVİRME KILAVUZU

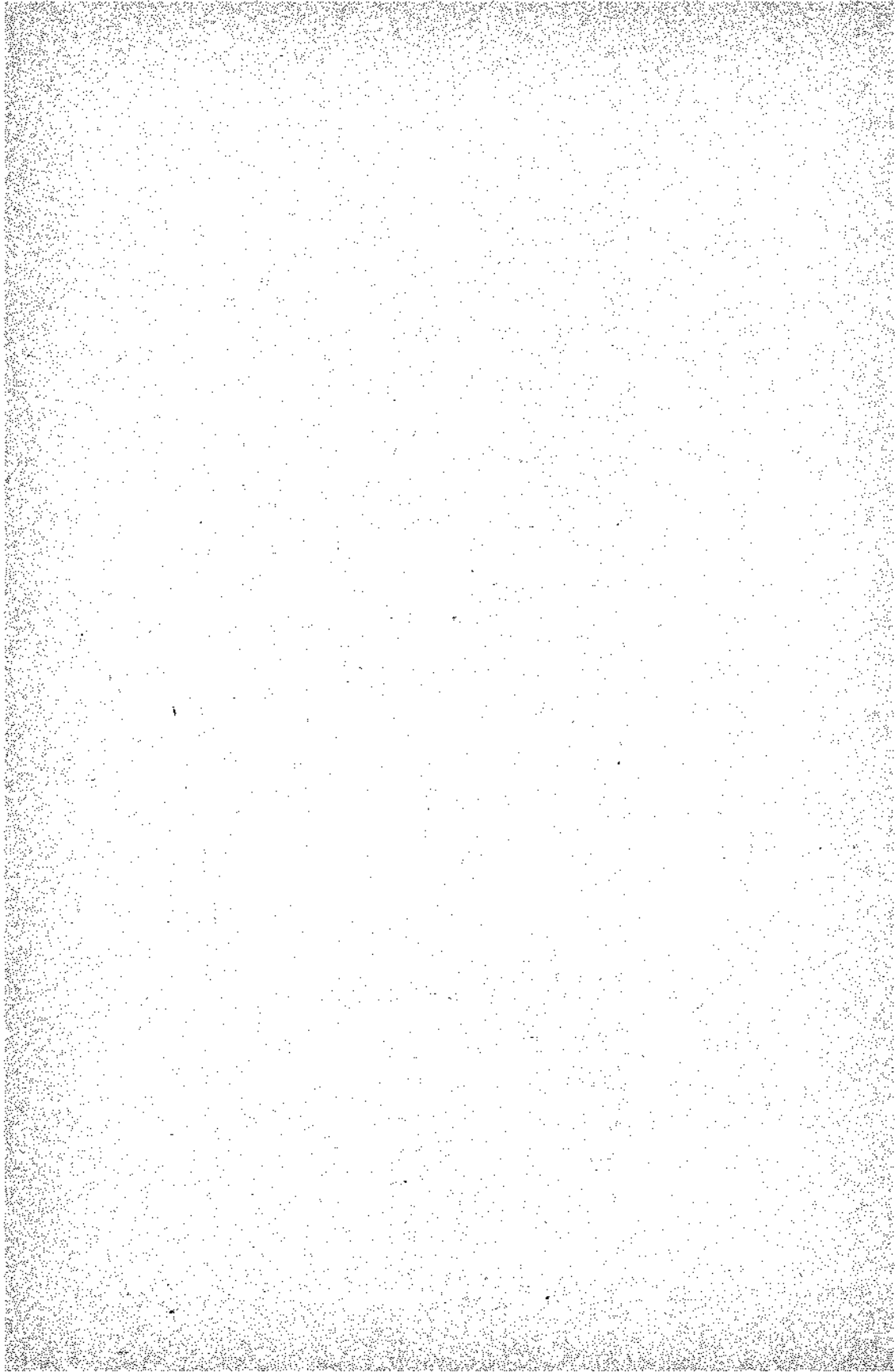
Hicri yılların hemen çoğunun milâdî karşılıkları metin içinde ayrıca yanlarında gösterilmiştir. Bunun için F.R. Unat'ın "Hicri Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu" (Ankara 1974) kullanıldı.

Yanlarında milâdî karşılığı gösterilmemiş hicri yıllar için ise, aşağıdaki özet tablodan yararlanarak milâdî karşılıkları bulunabilir.

Hicri yıl	Milâdî karşılığı
1 100	26 Ekim 1688-15 Ekim 1689
1 110	10 Temmuz 1698-29 Haziran 1699
1 120	23 Mart 1708-13 Mart 1709
1 130	5 Aralık 1717-24 Kasım 1718
1 140	19 Ağustos 1727-7 Ağustos 1728
1 150	1 Mayıs 1737-21 Nisan 1738
1 160	13 Ocak 1747-2 Ocak 1748
1 170	26 Eylül 1756-15 Eylül 1757
1 180	9 Haziran 1766-30 Mayıs 1767
1 190	21 Şubat 1776-9 Şubat 1777
1 200	4 Kasım 1785-24 Ekim 1786
1 210	18 Temmuz 1795-7 Temmuz 1796
1 220	1 Nisan 1805-21 Mart 1806
1 230	14 Aralık 1814-3 Aralık 1815
1 240	26 Ağustos 1824-16 Ağustos 1825
1 250	10 Mayıs 1834-29 Nisan 1835
1 260	22 Ocak 1844-10 Ocak 1845

KISALTMALAR

a.g.b.	: Adı geçen belge
a.g.d.	: Adı geçen defter
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.y.	: Adı geçen yazma
B	: Receb
b	: bölüm
bkz.	: Bakınız
Başk. Arş.	: Başbakanlık Arşivi (İstanbul)
C	: Cemâzîe'l-âhîr
c	: Cilt
Ca	: Cemâzîe'l-evvel
CD	: Cevdet Dahiliye
CM	: Cevdet Maliye
CT	: Cevdet Timar
Cev. Darb	: Cevdet Dârbhâne
Çev.	: Çeviren
Dİ	: Dahiliye iradesi
grş	: gurus (kurus)
H.D.	: Hazariye defteri
HH	: Hatt-ı Hümâyun
hk	: hakkında
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İ.C.H.	: İrâd-ı Cedid Hazinesi
İFM	: İktisat Fakültesi Mecmuası
İ.h.	: İmdad-ı hazariye
İ.s.	: İmdad-ı seferiyye
İ.J.M.E.S.	: International Journal of Middle East Studies
İst.	: İstanbul
KK	: Kâmil Kepeci
Krşl.	: Karşılaştırmamız
ksm.	: Kısım
M	: Muharrem
L	: Şevval
MAD	: Maliyeden müdevver defter
N	: Ramazan
No	: Numara
R	: Rebiü'l-âhîr
Ra	: Rebiü'l-evvel
S	: Safer
s.	: sayfa
sa.	: sayı
Ş	: Şaban
t	: tarihi/tarih
T.H.	: Tersâne Hazinesi
T.O.D.A.İ.E.	: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü
T.O.E.M.	: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TY	: Türkçe yazma
Üniv.	: Üniversitesi
vrk.	: varak (yaprak)
yy	: yüzyıl
yay.	: yayınlayan
Z	: Zilhicce
Za	: Zilkâde

GİRİŞ

KONUNUN KAPSAMI VE BAZI KAVRAMLAR

PLÂN VE DÖNEM

Çalışmada yer alan konular iki AYIRIM altında toplanmıştır. AYIRIM I de XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı maliyesinde ortaya çıkan bunalım sergilenmeye çalışılmış, AYIRIM II de ise, Selim III'ün reformlarıyla başlayan ve Tanzimat'a dek uzanan değişim dönemi ele alınmıştır.

AYIRIM II de söz konusu olan değişimlerin nedenlerini oluşturan ve bu gelişmeleri anlamlı kılan olaylar AYIRIM I in konusunu teşkil eder. Bu bakımdan her iki ayırım bir neden-sonuç ilişkisi içerisinde birbirine bağlıdır ve AYIRIM I AYIRIM II nin taban ve rasyonelini oluşturur.

Olayların izlenme ve işlenmesinde kronolojik gelişim çizgisi temel alınmış olup, çalışmamız spesifik olarak 1768-1840 dönemini kapsar. Başlangıç olarak 1768 yılının seçimi rastgele değildir. Bu yıl XVIII. yy içerisinde Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı en önemli mali bunalımın başlangıç tarihini oluşturur. Bu bunalım sonucunda ortaya çıkan çözüm arayışları ise Tanzimat'a dek sürer.

Ancak, inceleme dönemi 1768 le başlamakla birlikte, ilk ayırımın konusunu oluşturan bunalımın nedenlerine ışık tutuma çabaları, bazı noktalarda bizi zorunlu olarak 1768 öncesine de bakma durumunda bırakmış ve özellikle "Bunalımın kaynakları" başlıklı bölümde XVIII. yy başlarına kadar inilerek, tüm bu yüzyıl ve sonrasını etkileyecek bazı önemli gelişmelere işaret edilmiştir. Çalışmamızın kronolojik çerçevesinin dışına taşmış görünen bu bilgilerin hem Osmanlı mali yapı ya da sistematığındeki bazı önemli dönüşümleri kavrama, hem de bunalımın nedenlerini sergileme bakımından yararlı olacağını ve bir anahtar görevi yapacağını umarız.

MERKEZ MALİYESİ VE MERKEZİ HAZİNE

Bu çalışmada, aksi belirtilmedikçe "Osmanlı devlet maliyesi"nden kasıt, devletin "merkez maliyesi"dir.

Osmanlı Devleti'nin merkez maliyesi dendiğinde, doğrudan merkezi devlete intikal eden ve merkezi hazinede toplanan gelirler ile bunların harcanmasına ilişkin konuları anlamak gerekir. Bu açıdan, merkez

maliyesinin incelenmesi bir bakıma merkezi hazinenin (ya da hazinelerin) incelenmesi anlamına gelmekte ve her iki kavram özdeşleşmektedir.

XVIII. yy'ın son yıllarına kadar Osmanlı Devleti'nde merkezi devlet hazinesi tek olup, Hazine-i Amire adıyla anılırdı. O halde, burada söz konusu olacak mali tarih bir bakıma Hazine-i Amire'nin (ya da onun yanısıra oluşturulacak veya onun yerini alacak devlet hazinelerinin) tarihi olacaktır.

Merkezi hazine etrafında dönen bir mali tarih - hele bu merkezi hazine Osmanlı örneğindeki gibi tüm imparatorluk maliyesini temsil kabiliyeti taşıyorsa - ilk elde okuyucuda pek kuru ve yavan bir zemin üzerine çekiliyormuş intibai yarattır da, bu yanıltıcıdır. XVIII. yy öncesi söz konusu olsaydı, bu kuruluk ve yavanlık konusunda okur hakkı çikabilirdi. Ancak, incelediğimiz dönem söz konusu olduğunda, merkezi hazineyi tüm imparatorluk maliyesindeki gelişim ve değişimlerden soyutlama olanağı pek yoktur. Dolayısıyla, bu dönemdeki Hazine-i Amire'nin tarihi ister istemez devletin neredeyse tüm sosyo-ekonomik tarihiyle karışır, kaynaşır. Sonuçta ise Hazine-i Amire'nin imparatorluk maliyesindeki yeri ve işlevi tüm bu gelişmelere koşut olarak yeniden biçimlenir.

Böyle bir tarihin yazımında kullanılabilecek temel ve birincil kaynak ise "bütçe" lerdir.

"BÜTÇE"

Hazine-i Amire'nin ya da tarihi gelişim içerisinde ona koşut olarak kurulan veya onun yerini alan diğer hazinelerin devre sonlarına ait (yıl sonu) kesin gelir-gider hesap durumları bu kurumların ve dolayısıyla merkezi devletin "bütçe" sini oluşturur. Hazine tek iken devletin tek "bütçe" si, hazineler artınca da devletin birkaç "bütçe" si söz konusu olabilecektir.

Bu "bütçe" ler merkezi hazineye (veya hazinelere) nereden ne kadar gelir intikal ettiğini ve mali yıl içerisinde bunların nerelere sarf edildiğini gösterir.

Klâsik dönemde biçimlenen mali organizasyonun bir sonucu olarak, merkezi "bütçe" de yer alan tüm gelirler, imparatorluk içinde teşekkül eden gelirlerin ancak bir kısmını oluşturur. Bilindiği üzere, ülkedeki vergi gelirlerinin bir kısmı timar sisteminin bir gereği olarak mahallinde timar erbabına ve bazı idarecilere maaş olarak tahsis edilmiştir. Bu gelirler merkezi "bütçe" ye intikal etmediği ya da merkezi "bütçe" yi doğrudan etkilemediği sürece kitabın sistematığı açısından konumuz dışında kahr.

Devletin tüm fiskal gelirini ifade etmediği halde "bütçe" de yer alan gelirler toplamı metin içerisinde bazen "devletin toplam geliri" biçiminde tanımlanmış olabilir.

Arşivlerimizde yukarıdaki tanım dışında kalan yani devre sonu kesin hesabı biçiminde olmayan ve modern "bütçe" kavramına daha yakın, tahmin veya ön-hesap niteliğinde bazı hazine gelir-gider hesaplarına da rastlanmış olup, ilgili bölümde bunlar değerlendirilmiştir.

DEVLET GELİRLERİ

“Devlet gelirleri”nden kasıt merkezi hazine, yani “bütçe” gelirleridir.

Gelirler “bütçe”lerde hangi isimler altında yer alıyorsa zorunlu olarak o düzeyde incelenir. Böyle bir yaklaşım, gelirlerin çeşitli vergi tipleri itibariyle döküm ve incelenmesine her zaman olanak vermez. Bunun temel nedeni vergilerin “mukataa” adı verilen birimler (ya da gruplar) halinde parsellenmiş olması ve “bütçe”lere çok kere mukataa geliri olarak yansımalarıdır.

Mukataa gelirlerinin “bütçe”lerde yer alışı ise, mukataaların tip ve işletilme tarzına bağlı olup, reel vergi hasılatı ile “bütçe”ye yansıyan mukataa geliri birbirinden farklıdır.

Bazı hallerde ise gelirlerin “bütçe”lerde, gelir kaleminin bağlı olduğu maliye büroları itibariyle dökümü yapılır ki, bu da gelirlerin çeşitli vergi türleri itibariyle döküm ve incelenmesini engelleyen diğer bir husustur.

İncelenen dönemde Osmanlı “bütçe”leri kesin bir standardizasyona kavuşmuş değildir. Dolayısıyla “bütçe”lerdeki ara rakamların yıllar itibariyle birbiriyle mukayesesi her zaman mümkün olmaz. Bu durumda sağlıklı bir karşılaştırmaya elverişli rakamların çoğu kez yalnız toplamlar olduğu söylenebilir.

MUKATAA

En kısa tanımıyla “mukataa” hazineye gelir sağlayan vergi kaynağının adıdır.

Mukataa tek bir vergi türünü belli bir bölge veya bölgeler itibariyle kapsamına aldığı gibi, çeşitli vergi türlerini belli bir bölge veya bölgeler itibariyle de kapsamına almış olabilir.

Bir mukataanın hazineye gelir sağlaması İLTİZAM veya EMANET (ya da bunların varyasyonları) yoluyla olur. Bu bakımdan mukataayı iltizam veya emanete konu olan bir kurum olarak tanımlamak da mümkündür.

Eğer, verginin tahsil işi bir mültezime (müteahhit) verilmiş ise, mukataa iltizamen idare ettiriliyor demektir. Mültezim bir müteahhit gibi, belli bir bedel karşılığında vergi toplama işini üzerine almış kişidir. Doğal olarak, mültezim bu işe kâr amacıyla girer.

Mültezimin kârı, vergi toplama masrafları çıktıktan sonra elinde kalan net vergi hasılatı ile hazineye ödediği iltizam bedeli arasındaki farka eşittir.

İltizama verilen bir mukataadan hazinenin sağladığı gelir “bütçe”lerde “iltizam bedeli” altında görünür.

Eğer devlet mukataayı kendi memuru (emin) vasıtasıyla idare ettirirse, mukataa “emâneten” idare ediliyor demektir. Bu durumda “emin” vergiyi (veya vergileri) doğrudan tahsil eder ve böylece mültezime giden kâr

hazineye kalmış olur. Ancak, bazı hallerde ve özellikle büyük mukataalarda eminler de vergiyi doğrudan kendileri tahsil etmez ve, ya yardımcı başka memurlar kullanırlar ya da mukataayı veya bir bölümünü ikinci elden iltizama verirler. Bu tür ikinci elden iltizama verme işini bizzat hazineye muhatap olan mütezimler de yapabilir. İkinci elden iltizamlar gayri resmi sayılır ve gerek emâneten idarede ve gerekse iltizam usulünde bunlar vergi toplama maliyetinin bir ögesi olarak görünür.

Emâneten idare halinde mukataa geliri "bütçe"ye her ne kadar "mukataa hasılatı" adı altında yansır da, bu hasılat yine de gerçek vergi hasılatını tam olarak ifade etmez. Çünkü emânet usulünde de vergi toplama masrafları vardır.

XVIII. yy sonu maliyesi incelenirken, bir kısım mukataaların "mîrî", bir kısmının ise "vakıf" mukataası biçiminde nitelendiği dikkati çeker.

"Mîrî mukataa" lar gelir ve idaresi doğrudan doğruya merkezi devlet hazinesine ait ve bağlı mukataalardır. "Vakıf mukataaları"nın hasılatı ise temelde vakıflara aittir. Ancak merkezi hazine, ele alınan dönemde, dolaylı biçimde bu mukataalardan da gelir sağlamaya başlamıştır. Özellikle "haremeyn evkafı mukataaları"nın hazineye katkısı zikre değer.

Eğer bir mukataa herhangi bir kişiye belli bir bedelle kayd-ı hayat koşulu ile satılmışsa, bu mukataaya "malikâne mukataa" denir. Bir mîrî mukataa malikâne olabileceği gibi, vakıf mukataası da olabilir. Malikâne olarak satılan mukataanın satış bedeli "muaccele" diye anılır. Satın alan hazineye bu muaccele dışında her yıl ayrı bir meblâğ öder ki, bu da "mal" dır. "Mal" malikâne olarak satılan mukataaların "yılık vergi"si biçiminde tanımlanabilir.

Malikâne mukataalardan sağlanan gelir "bütçe"lerde "mal" ve "muaccele" adı altında yer alır.

Ashnda, aynen timarlarda olduğu gibi mukataaların yapısı ilk elde görüldüğünden çok daha karmaşıktır. Malikâne sisteminin ihdasından sonra bu karmaşıklık daha da artmış görünmektedir.

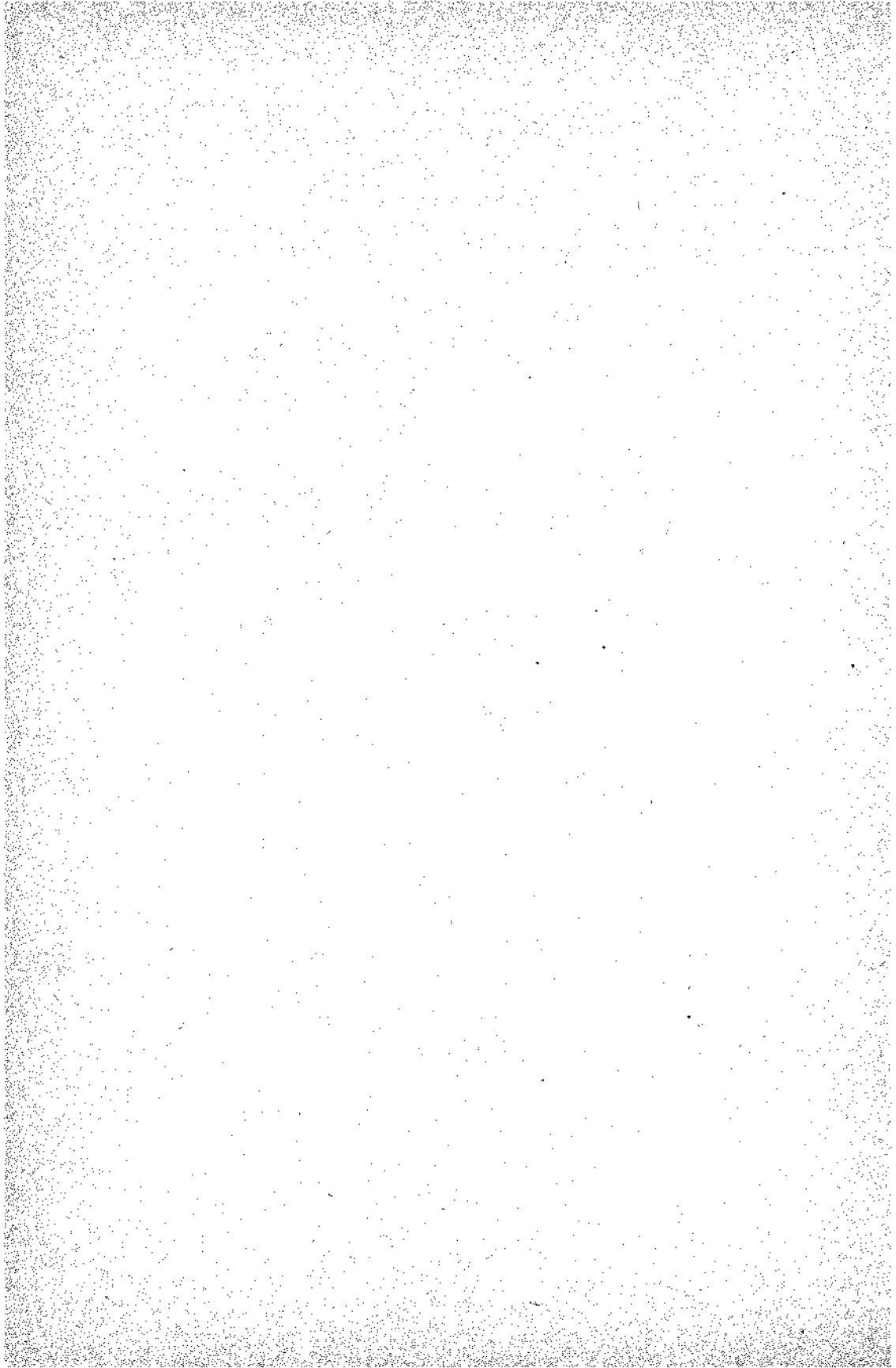
Gerçekten, örneğin herhangi bir mukataanın gerçek hasılat düzeyi ortaya çıkarılmak istendiğinde, daha önce işaret olunan vergi toplama masrafları bir yana, diğer bazı zorluklarla da karşılaşılır. Bütçelerde o mukataanın hasılatı olarak yer alan rakam bize gerçeği tam olarak göstermez. Çünkü bir mukataa hasılatından başka yerlere yapılmış ve dokunulmazlığı olan bazı tahsisler de olabilir. Her ne kadar bu tahsislerden bazıları yine "bütçe"lerde yer alırsa da, bunlar için "bütçe"nin başka fasıllarına bakmak ve onları oradan ayıklamak gerekebilir.

İmparatorluktaki her türlü gelir kaynağının "mukataa" adı altında örgütlenmediğine de işaret etmek gerekir. Nitekim, hasılatı merkezi hazineye intikal etmeyen ve mahallinde timar erbabına ve bazı idarecilere tahsis olunan vergi kaynakları için "mukataa" terimi pek kullanılmaz. Ele alınan dönemdeki uygulamaya göre, bu kaynaklar ancak merkezi hazine gelirleri içine katıldıkları anda mukataalaşmış olurlar. Bu açıdan bakıldığında

"mukataa" terimi bir bakıma, hasılatı merkezi hazineye ait gelir kaynağını ifade etmiş olur. Bununla beraber, merkezi hazinenin "mukataa" biçiminde anılmayan başka gelir kaynakları da vardır: cizye, avârız, bedeliyyeler gibi. Ne var ki, bir gelir kaynağı (vergi kastediliyor) mukataa olarak anılmasa bile, bir mukataa gibi yine de emânet ve iltizam konusu olabilir.

Bir mukataada vergi miktar veya oranları önemini yitirdiği ve vergi maktu olarak tahsil olunmaya başlandığı anda mukataa "maktu'a" ya dönüşmüş olur.

* * *

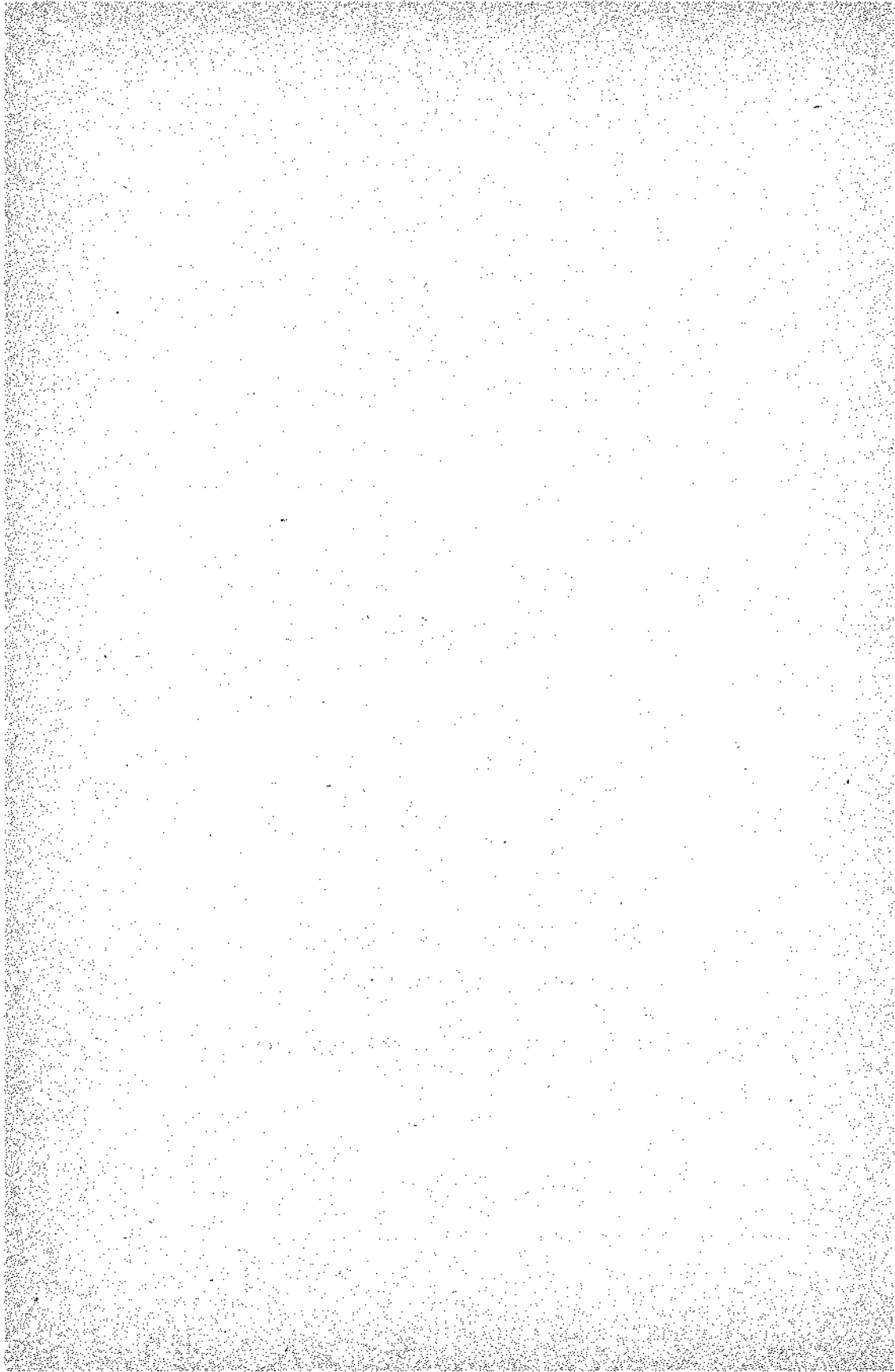
AYIRIM I.

BUNALIM DÖNEMİ

Bunalımın Kaynakları

ve

1793 öncesinde Osmanlı maliyesi

BUNALIM DÖNEMİ

Bölüm I

I. BUNALIMIN KAYNAKLARINA DOĞRU

A. OSMANLI KLÂSİK DÜZENİNDEKİ AÇMAZLAR -SAVAŞLAR VE MALİYE

1- BİR GÖZLEM: SAVAŞLAR ve MALİ BUNALIM

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları azami genişliğine ulaştıktan sonra artık kısa süreli, spontane savaş dönemleri geride kalmış ve savaş yılları daha uzun sürer olmuştu. XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu savaşlar Osmanlı maliyesini olumsuz yönde etkilemeye ve giderek mali bunalımların temel nedenini oluşturmaya başladı. Diğer bir ifadeyle, bunalımların ortaya çıkış zamanları, şiddetlenme dönemleri yakından incelendiğinde, savaşlarla bunalımlar arasında yakın bir ilişkinin varlığı dikkatleri çekmekteydi.

Savaşlı yıllar gerçi tarihin her döneminde, kesin zafere ulaşana dek hemen her devlet için türlü sıkıntıların nedeni olagelmıştır. Dolayısıyla, savaşlı yıllarda, herhangi bir devlet gibi Osmanlı Devleti'nin de çeşitli sıkıntılarla ve bu arada mali bunalımlarla karşılaşmasının olağan sayılması gerektiği, bunda şaşılacak ya da en azından altı çizilecek bir özellik olmadığı ileri sürülebilir. Böyle bir sav ilk elde haklı da görülebilir. Hele, "bazı sıkıntılar" üzerinde söylenebilecek fazla bir şey yoktur. Ancak, savın içerisine "bunalım" sözcüğü katıldığında ve özellikle savaşların artık Osmanlı için kaçınılmaz bir mali bunalımın kaynağını, nedenini oluşturmaya başladığı noktası ön plana çıkarıldığında, durum farklılık kazanır ve ilk elde haklı görünen yukarıdaki sav, özellikle Osmanlı örneği için yeniden irdelenmeye muhtaç görünür.

Gerçekten, Osmanlı Devleti'nin XVIII. yy öncesi tarihine genel bir bakış dahi, bu devletin savaşlardan hep olumlu yönde etkilenme, yararlanma çizgisi üzerinde olduğunu ortaya koyar. Hele devletin kurumlarını, yapısını ya da kısacası genel sistematüğünü göz önüne alan daha ciddi ve bilimsel yaklaşımlar ise Osmanlı Devleti'ndeki bu sistematüğün savaşlar üzerine biçimlenmiş olduğunu ve ekonominin kendini yeniden üretmesinde bu savaşların çok önemli bir rol ve işleve sahip olduğunu gösterir. Diğer bir deyişle Osmanlı klâsik düzeni içerisinde ve bu düzenin bir türevi halinde bizlere yansıyan Osmanlı düşünce sisteminde, savaşlar bir bunalım ögesi ya da etmeni olarak yer almazlar. Tam tersine savaşlar bir kazanç kaynağıdır. Savaşlardan gonûm elde edilir, fatihlere dağıtılacak ve üzerinde tarım

yapılacak yeni topraklar kazanılır. Bu topraklar ayrıca anavatandaki topraksız fazla nüfusun iskânında ustaca kullanılır. Fethedilen bölgeler halkı ise, maliye için vergilendirilebilir yeni nüfus demektir...

O halde artık şu soruyu sormanın zamanı gelmiştir: Yılları savaşlarla geçmiş ve bu savaşları yıllarca bir kazanç kaynağı olarak görmüş ve değerlendirebilmiş bir devlette, bu savaşlar daha sonra artık kaçınılmaz bir mali bunalım ve hatta giderek bir yıkım nedeni olmaya nasıl başlamıştır? Başka bir ifadeyle XVIII. yüzyılla birlikte nasıl bir değişim ve dönüşüm söz konusu olmuştur da, savaşlara göre biçimlenmiş eski Osmanlı düzeni sarsılarak, savaşlar Osmanlı için kaçınılmaz bir mali bunalım nedeni olmaya başlamıştır?

Böyle bir soruya verilecek yanıt kuşkusuz çok basit bir şemaya indirgenemez. Sorunun birçok vecheleri ve olayda birçok etkenin rolü vardır. Ancak, konuya maliye tarihi açısından yaklaşıldığında üzerinde durulması gereken en önemli noktanın Osmanlı Devleti'nin içsel düzen ve yapısında mevcut bazı çelişki ve açmazlar ve özellikle askeri ve mali düzen arasındaki bağ ve dengeler olduğu anlaşılmaktadır.

2- KLASİK DÜZENDEKİ DENGELER ve AÇMAZLARI

Osmanlı mali sistemi, ayaklarını merkezi hazine, timar alanları ve padişah hazinesinin oluşturduğu bir sacayağı üzerine oturmuydu. Sistemin iyi çalışabilmesi için ise bu üç öge arasında hassas bir denge oluşturulmuş ve gerektiği anlarda küçük oynamalar yapılarak, fakat bu ayarlamalarda ögelerden hiç biri diğerleri aleyhine tam olarak güçlendirilmeyerek sistem dengede yaşatılmıştı.

Bu ögelerden biri olan merkezi devlet hazinesi Hazine-i Âmirî diye anılırdı. Ülkenin arazi ve nüfus büyüklüğüne ve ülke içinde gerçekleşen her türlü fiskal yükümlülük ve bunların sonucunda oluşması gereken toplam vergi hasılatına göre Hazine-i Âmirî bütçelik bir hazine sayılmazdı. Nedeni ise basitti: Bu hazineye ülke içinde oluşan ve tahsili gereken tüm fiskal gelirler girmez yalnız havass-ı hümayun adı verilen yerlerden tahsil olunan gelirler intikal ederdi.

Hazine-i Âmirî'nin gelirleri esas itibarıyla Kapukulu Ocakları denen merkezdeki ordunun maaşlarının ödenmesi, işçesi, barınması ve donanımında kullanılırdı. Bu giderler, gelirlerin yaklaşık % 70 i dolayında bir düzeyde seyredirdi. Gelirlerin geri kalanı ise sarayın masraflarına giderdi.

Has, timar ve zâmet adı altında çeşitli büyüklükteki dirliklere ayrılmış bölgelerin vergi hasılatı ise merkezdeki hazineye intikal etmezdi. Bu gelirler kendi nam ve hesaplarına tahsil edilmek ve kullanılmak üzere, bir maaş biçiminde devletin çeşitli asker ve memurlarına mahallinde tahsis olunmuştu. Bu sayede devlet, birçok resmi görevliye merkezi hazineden nakdi maaş ödemekten kurtuluyor ve böylece birçoğu aynen tahsil edilen çeşitli vergilerin merkeze taşınması ve nakde dönüştürülmesi gibi işlemlerden de sıyrılıyordu.

Genel bir adlandırmayla "timar sistemi" de denen bu uygulama sacayağının ikinci ögesini oluşturmaktaydı. Nasıl merkezdeki Hazine-i Âmirî

gelirleriyle Kapukulu askerlerinin masrafları finanse ediliyorsa, taşrada da timar sahipleri kendilerine tahsis olunan bu gelirlerinin bir kısmıyla "timarlı sipahi" denen askerleri beslemek ve yetiştirmekle yükümlüydüler. Timarlı sipahiler Kapukulu askerleri gibi maaşlı değildi. Bunlar yalnız savaşa çağrıldıklarında "sefere eşer", diğer zamanlarda ise tarımla uğraşırlardı. Osmanlı Devleti'nin savaşlarda kesin sonuçlar elde etmesi, merkezi ücretli ordu ve bu askerlerin işbirliği ile gerçekleşirdi.

Sistemin üçüncü ögesi ise ceb-i hümayun ya da iç hazine adı verilen padişahların özel hazinesiydi. Bu hazine, kuşkusuz padişahların güç ve otoritesinin en önemli dayanağıydı. İmparatorluktaki bazı önemli gelir kaynakları doğrudan doğruya bu hazineye tahsis edilmişti. Padişahlar bu kaynakları şahsi giderleri için istedikleri biçimde kullanırlardı.

Osmanlı mali sistemini oluşturan ve dengede tutan bu üç ögenin yanısıra acaba vakıfların da dördüncü bir öge olarak analize katılması gerekmez mi? Gerçekten ülkedeki tüm fiskal gelirlerin paylaşım ve kullanımından söz edildiğinde, vakıfların da bu alanda önemli bir paya sahip olduğu ve bunun göz ardı edilemeyeceği anlaşılmaktadır. Ancak ne var ki, vakıfların hem dokunulmazlıkları vardı, hem de vakıflar içerisinde en önemli payı sultan vakıfları alıyordu. Vakıfların bu özelliklerinden birincisi, onları dördüncü bir öge olarak analize katmamızı engelliyor: Zira dokunulmazlık, vakıf gelirlerini bir bakıma donuk ve statik kılmakta ve yeni dengelerin kurulmasında bunların pratikte pek önemli bir rol oynamıyacağını göstermektedir. Ancak ortada bir potansiyel olduğu kesindir. İleride görüleceği üzere, dolambaçlı yollardan da olsa Osmanlı maliyecileri bu potansiyeli değerlendirmeye çalışacaklardır. Vakıflarla ilgili ikinci özellik ise, sacayağından söz ederken ihmal ettiğimiz vakıfların aslında tam anlamıyla analiz dışına itilmiş olmadığını da söylememize olanak vermektedir. Şöyle ki: Geniş anlamda iç hazine kavramı bir bakıma sultan vakıflarından sağlanan bazı gelirleri de kapsamına almaktadır. Dolayısıyla, yeni dengelerin kurulması gereken hallerde, iç hazine kaynaklarının oynayacağı rolün hesaplanmasında padişahlar kuşkusuz vakıflardan sağladıkları gelirleri de hesaba katmakta ve bunlardan da güç almaktaydılar.

Sistemin iyi işlediği dönemlerde, Osmanlı maliyesinde herhangi bir sıkıntı başgösterdiğinde, bu üç ögenin sistem içindeki rol ve ağırlıkları ile küçük oynamalarla sıkıntılar geçistirilebiliyor ve denge yeniden kuruluyordu. Ancak, XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu sıkıntıların boyutları büyümeye ve bunların peşisıra yapılan ayarlamaların da dozu artmaya başlamıştı. Bu gibi ayarlamaların mevcut sorunları gerçek anlamda çözüp, çözemeyeceği konu ve tartışması bir yana, bu ayarlamalarda dozun kaçırılması halinde mevcut sistemin de tamamen battal olması âdeta kaçınılmazdı. Zira, devletin siyasi, askeri ve idari organizasyonu ile büyük bir uyum içerisinde görünen bu sistem, Osmanlı Devleti'ni yeni bunalımlara sürükleyecek bazı açmazları da bünyesinde taşımaktaydı. Neydi bu açmazlar?

Bu açmazların neler olduğunu açığa çıkarabilmek için önce mevcut mali sistemin mantığında yatan varsayımlara değinmek gerekiyor. Öyle görünüyor ki, mevcut sistem iki önemli varsayım üzerine kurulmuştu: 1- Savaşlar hep

kazanlacak, 2- Savaş masraflarının nakden finansmanı gibi bir sorun asla gündeme gelmeyecek.

Osmanlı Devleti'nde bu birinci varsayımaya dayanılarak geliştirilen kurum timar sistemiydi. Bu sistem askerlikle tarımsal üretimi meczeden bir nitelik taşıdığından, sistemin bu niteliğini kaybetmeden işleyebilmesinin mantığı savaşlarda işlerini zaferle sonuçlandıran timarlıların kısa sürede yeniden üretime dönmelerini öngörüyordu. Yani timar sistemi, üretici nüfusu yıllarca cephede tutabilecek uzun süreli ve sonuçsuz savaşların olabileceğini dışlayan bir düşünce üzerine oturmaktaydı.

İkinci varsayımı ileri sürmemize yol açan neden ise, Hazine-i Âmir'e'nin özelliği, ya da bu hazinenin devre sonu hesapları anlamındaki Osmanlı "bütçe"lerinin yapılarıdır. Bu "bütçe"ler incelendiğinde dikkatleri çeken iki önemli özellikleri vardır: 1- İmparatorluğun büyüklüğüne oranla gelir-gider kapasiteleri çok küçüktür, 2- Yapı olarak donuk ve statik bir niteliğe sahiptirler. Diğer bir deyişle Hazine-i Âmir'e belli, mutad masrafları finanse etmeye yönelik bir kurumdur ve dolayısıyla belli gelir kaynaklarına sahiptir. Başka deyişle Osmanlı "bütçe"leri, kendi öz ve olağan gelirleri ile beklenmedik, olağandışı masrafları karşılayacak bir esneklik ve yapıya sahip değildir. Bunu, "bütçe" gelir ve giderlerinin bir yıldan diğerine hiç değişmeyeceği, değişmediği biçiminde anlamamak gerekir. Kuşkusuz bu gibi değişimler olmaktadır; ancak bunlar belli marjlar dahilinde söz konusuydu. Vurgulamak istediğimiz o ki bu "bütçe"ler, Osmanlı Devleti savaşçı bir devlet niteliği taşıdığı halde, savaş masraflarını öngören bir yapıya sahip değildi. Bunun anlamı ise açıktır: Savaşların gelir değil masraf kapısı olması ve bu masrafların merkezi hazineye yüklenmeye kalkması halinde, Osmanlı "bütçe"leri açık vermeye yatkın ve hatta mahkûm bir yapıda demektir. Bu gibi açıklarla karşılaşıldığında ise haliyle yukarıda değinilen marjlar zorlanacak ve böylece tüm mali sistemin dengesini alabora edecek bir yola girilmek durumunda kalmacaktı.

Hazine-i Âmir'e ya da Osmanlı "bütçe"lerinin böyle bir özelliğe sahip olabilmesi timar sistemi sayesinde mümkün olabilmekteydi. Çünkü timarlılar, kapukullarının tersine ücretli değillerdi. Öte yandan Osmanlı Devleti savaşlı yıllarda gerekli çeşitli malzemeyi aynı ve nakdi yükümlülükler halinde taşra halkından sağlamayı öngören bir sistem geliştirmişti. Bunların yanı sıra savaşlı yıllarda ordu hazinesi adlı bir kurumun ortaya çıkması da Hazine-i Âmir'e'nin savaşlarla ilgili olağandışı gelir ya da gideri dışlamasına neden olmaktadır.

Ancak, hemen işaret etmek gerekir ki ordu hazinesi, gelir kalemleri tamamen ayrı ve önceden belli ya da özel fonlara sahip yepyeni bir hazine durumunda değildi. Ashında bu hazine bir bakıma merkezdeki hazinenin cepheye taşınmış, diğer bir deyişle muhasebesi cephede tutulan halini ifade etmekteydi. Gerçi olağan zamanlarda Hazine-i Âmir'e'nin gelir kalemleri arasında rastlanmayan bazı kaynakların savaşlı yıllarda bu hazineye tahsis edilmesi söz konusu olabiliyordu. Fakat bunların büyük bölümü aynı yükümlülüklerdi. Avârız ve bedeliyyeler gibi bazı nakdi yükümlülükler ise zaten bir süredir olağandışı tahsilât kalemleri olmaktan artık çıkmış ve Hazine-i Âmir'e'nin olağan gelirleri arasına katılarak, merkezi ordunun artan

personel ve mühimmat masraflarının finansmanında kullanılır hale gelmişlerdi. Dolayısıyla ordu hazinesine ayrı ve özel olarak tahsis olunabilecek diğer nakdi kaynaklar çoğunlukla ârizi ve istikrarsız ve de miktar olarak önemli düzeye varamayan gelir türleri olabilmekteydi. Bu nedenle, ordu hazinesinin varlığı, Hazine-i Âmire'nin yukarıda sözü edilen eksikliğini tam olarak kapatacak bir özellik taşıymıyordu. Öte yandan, XVIII. yüzyılda ordu hazinesinin işleyiş mekanizmasında da çok önemli bazı sakatlık ve aksaklıklar başgöstermiş ve dolayısıyla Hazine-i Âmire'nin savaş giderlerinden doğrudan etkilenme durumu bu nedenle daha da hassaslaşmıştı.

O halde, bazı varsayımlara dayandırılarak geliştirilmiş olduğu anlaşılan Osmanlı mali sistemi, bu varsayımların gerçekleşmemesi hallerinde önemli sarsıntılara maruz kalmaya açıktı. Nitekim, yeni dünyanın keşfinden sonra tüm Akdeniz dünyasını ve bu arada Osmanlı Devleti'ni de etki alanına alan değişimler başladıktan sonra, Osmanlı Devleti'nin mali sistemini çıkmazlara sokacak süreç de başlamıştı. Gerçekten bir yandan enflasyonist baskılar, öte yandan ticaret yol ve dengelerindeki değişimler ve ayrıca nüfus artışından kaynaklanan yeni sorunlar artık Osmanlı klâsik kurumlarını ve yapısını yeni ayarlamaya ve düzenlemelere zorlamaktaydı. Savaşlar ve maliye konusunda ise durum daha da çarpıcı biçimde kendini gösteriyordu: Savaşlar Osmanlı mali sisteminin öngörmediği bir tarzda eskiye göre daha uzun sürüyor ve masraflı oluyor ve de en önemlisi savaşların finansmanında nakit ihtiyacı giderek ön plana çıkıyordu.

Böyle bir durumda sacayağının üç ögesi ile oynayarak, sistemi tam bozmadan yeni dengeler sağlamak ne dereceye kadar mümkün olabilirdi? Savaşlı yıllarda, iç hazinenin merkezi hazineyi desteklemesinde, kuşkusuz ötesine geçilemeyecek belli bir sınır vardı. Bu sınırın aşılması halinde, imparatorluk güç ve bütünlüğünün simgesi olan padişahların, güç ve otoritelerinin kaynağı da zayıflayarak, devlet içinde otorite boşluğu doğabilirdi. Diğer bir çare gibi görünen tımar alanlarının Hazine-i Âmire lehine daraltılması ise, tımarlı sipahiliğin ve giderek eyalet ordusunun zayıflaması ve çöküşünü hızlandıracak tehlikeli bir operasyondur. Zira, merkezde henüz yeni ve tahta güçlerini de ikame edecek bir ordu teşkilâtı oluşturulmadığından, eyalet kuvvetlerinin ihmali ve gözden çıkarılması mümkün değildi. Osmanlı'nın savaşlarda kesin başarı elde edebilmesi için merkezi ordunun tek başına varlığı ve özellikle de XVII. yy ve sonrasındaki durumu yeterli bir düzeyde görünmüyordu. Kısacası yeni sistemler oluşturmadan askeri güçlerden birinin diğeri aleyhine gelişigüzel ihmal ya da takviyesi, tehlikeli gelişmeleri de peşisıra getirecek bir yöntemdi.

Özetlersek: Devletin tüm kurumlarıyla uyum halinde olan ve geçmiş yıllarda fevkalade iyi işleyen Osmanlı mali sistemi, bu sistemin dayandığı bazı varsayımların aksaması halinde onu tamamen battal edebilecek bazı açmazları da bünyesinde taşımaktaydı. Doğal olarak bu açmazlar yine aynı sistem içinde kalındığında ve ısrar edildiğinde söz konusu olacak şeylerdi. Yoksa, teorik düzeyde bir yaklaşım içinde sorunlara bakıldığında, haliyle sacayağının o üç ögesinin sistem içindeki rol ve ağırlığını dengelemeyle yetinme dışında başka çözüm ve çareler de söz konusu olabilirdi. Ancak, tarihi gerçeklere inildiğinde görülen o ki, Osmanlı maliyecileri uzun süre

klâsik sistemi dışlayan çözümlere itibar etmemişler ve en önemlisi mali sorunlara çareyi üretimin ve ticaret hacminin artırılmasında değil de, mevcut fiskal gelirlerin paylaşımını yeniden ayarlama da aramışlar ya da aramak zorunda kalmışlardır. XVIII. yüzyıla birlikte bu ayarlamalardaki dozun ölçüsü de kaçırılmış ve böylece savaş masraflarına çare olur diye girilen çeşitli önlemler sorunlara çare olmak şöyle dursun, sistemi tamamen battal ederek, savaşların artık maliyeyi doğrudan ve daha ağır biçimde etkilemesine yol açmış ve hatta giderek savaşlar bunalımın kaynağı ve nedeni haline dönüşmüşlerdir.

Çare diye alınan önlemler neler olmuş ve bu arayışlar içinde dozun ölçüsü nasıl ve neden kaçırılmıştı? Bunları görebilmek için XVIII. yüzyılın başlarına kadar inerek tüm onsekizinci yüzyıl etkilemiş olan maliyeye ilişkin bazı önemli karar ve uygulamaları burada gözden geçirmek gerekiyor.

3- ONSEKİZİNCİ YÜZYILLA BİRLİKTE BAŞLAYAN BÜYÜK DEĞİŞİM

Osmanlı Devleti'nin klâsik mali sistem ve dengesi, çeşitli sarsıntı ve yıpranmalara rağmen XVII. yüzyılın ikinci yarısına dek ayakta kalabildi ve bu dönem içerisinde merkez ve taşra orduları cephelerde gerekli işbirliğini gerçekleştirerek, savaşların çoğunlukla lehte sonuçlanması sağlandı. Fakat 1645'te başlayan Girit savaşıyla birlikte, savaşların niteliği açısından yepyeni bir döneme girildi: Artık uzun ve masraflı savaşlar dönemi başlamıştı. Nitekim, 1645'de başlayan Girit savaşı 25 yıl sürdü ve ancak 1669'da sonuçlandı. Yüzyılın ortasında baş gösteren Erdel isyanı yıllarca Osmanlı Devleti'ni uğraştırdı ve sonunda Osmanlı Devleti, Avusturya ile savaşa girdi (1663). 1672 ise Lehistan ile savaşların başlangıcı oldu ve bu savaşlar 1676 ya kadar sürdü. 1678-81 arasında Ruslarla savaşlar yapıldı. 1683 yılında ise Avusturya ile yeniden başlayan savaş Rusya, Lehistan ve Venedik'in de karışmasıyla iyice büyüdü ve Osmanlı ordularının peşpeşe bozgunlarından sonra ancak 1699'da Karlofça Anlaşması'yla noktalanabildi...

Bu savaşlarla birlikte Osmanlı mali sistemindeki aksaklık da belirgin biçimde su yüzüne çıkmaya başladı. Nitekim XVII. yüzyılın birinci yarısında Osmanlı maliyecileri daha önce karşılaşmadıkları bir tarzda kronik "bütçe" açıklarıyla karşılaşmaya başladılar. Gerçekten bu döneme ait olup, tamamı ya da yalnız sonuç rakamları yayınlanmış Osmanlı "bütçe"lerine bakıldığında, bunların hepsinin şu veya bu düzeyde açıkla sonuçlanmış oldukları görülmektedir (1).

- (1) Ö.L.Barkan, 1070-71 (1660-61) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve bir mukayese, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 17, sayı 1-4, s. 304-347
Ö.L. Barkan, 1079-80 (1669-1670) Mali yılına ait bir Osmanlı bütçesi ve ekleri, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 17, sayı 1-4, s. 225-303
Halil Sahillioğlu, Savaş Yılı Buhranları, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 27, sayı 1-2, s. 97 [Bu makalede 1690-91, 1691-92, 1692-93, 1698-99 yıllarına ait bütçelerin sonuç rakamları vardır.]
A. Tabakoğlu, XVII ve XVIII yüzyıl Osmanlı bütçeleri, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 41, sayı 1-4 (Barkan'a Armağan), s. 396-397

"Bütçe" sorunu kronikleşmesine rağmen Osmanlı maliyecileri sorunu yine aynı sistem içinde kalarak çözümlenmeye, daha doğrusu atlatmaya çalışıyorlardı. Başvurdukları yöntemler iç hazineden istikraz talebi, paranın tağşisi gibi şeylerdi (2). Bunlar yeterli olmayınca da ülke zenginleri ve devlet ricalinden "İmdadiyye" adı altında cebri iç borçlanmaya başvuruluyordu (3). Fakat yüzyılın sonu yaklaşırken artık farklı bazı şeyler yapılması gerektiği de anlaşılır olmuştu. Sonunda, 1695 yılında yepyeni bir uygulama başlatılarak, hazinenin nakit gereksinimine çare olabilecek yeni bir yol bulundu. Bu "malikâne sistemi" idi.

"Malikâne sistemi", mukataa adı verilen ve Hazine-i Âmir'e'ye bağlı gelir kaynaklarının ömür boyu tasarruf etme yetkisiyle özel kişilere satılması esasını getirmekteydi (4). Mukataayı satın alan kişi hazineye önce "muaccele" adı verilen yüklü bir para ödüyor ve her yıl da "mal" diye anılan küçük bir meblâğı, yıllık vergi halinde hazineye yatırıyor. Bunlara karşılık mukataanın hasılatı, hayatta olduğu sürece malikâneciye ait olmaktadır. Devlet ancak malikânecinin ölümü üzerine o mukataayı yeniden ele geçirebilecek ve o zaman isterse yeniden başka birine satabilecekti.

Malikâne sisteminin ihdasından önce mukataalar iltizama veya emanete verilerek vergiler tahsil olunurdu. Bu usullerle yapılan tahsilatta hazineye girecek vergi hasılatı haliyle ya bir yıl içinde tahsil edilebilecek vergi miktarı ile ya da iltizam bedeli ile sınırlı kalırdı. Oysa malikâne sisteminde mukataanın ilk satış fiyatı olan muacceleler o mukataanın yıllık hasılatının çok üzerinde bir meblâğ olduğundan, bu uygulama sayesinde adeta ileriki yıllara ait vergilerin de bir seferde hazineye girmesi sağlanmış oluyordu.

İhtiva ettiği ülkeler bakımından malikâne uygulaması gerçekten Osmanlı maliyesinin dertlerine çare olabilecek özellikler taşımaktaydı. Bir kere, her yıl değişen ve uzun vadede mukataaların verimliliği ile pek ilgilenmeyen mültezimle karşılaştırıldığında, malikânecilerin kendi menfaatleri gereği vergi kaynaklarının uzun dönem içindeki verimliliğini de gözetecekleri ve böylece vergi kaynaklarının tahribinin önlenebileceği düşünülmekteydi. Bu ilkesiyle uygulama, bir bakıma tımar sistemi ile iltizam usulünü bünyesinde kaynaştırmış görünüyordu. Fakat, sistemin ihdasındaki ilk hedef kuşku yok ki hazineye âcilen ve bir seferde büyük meblâğlar celbederek "bütçe" açıklarını kapamaktı.

Uygulamaya konduğu andan itibaren malikâne sistemi yaygınlık kazanmaya başladı ve merkezi hazinenin "zabt u idaresinde" olan çeşitli mukataalar birer birer malikâne mukataa statüsüne çevrilip özel kişilere satıldı. Böylece "bütçe" açıklarına derman olacak meblâğlara kavuşulmaktaydı. Fakat, yıllar ilerlemeye başlayınca bir yandan sistemin bünyesinde mevcut sakatlıklar, öte yandan da uygulama sırasında karşılaşılan bazı sorunlar birer birer kendini göstermeye başladı. Bir kere malikânecilerin

(2) H.Sahillioğlu, a.g.m., İFM, c. 27, s. 87, 95

(3) Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki "İmdadiyye" Uygulamaları, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, yıl 2, sayı 2 (1984), s. 69-102

(4) Mehmet Genç, Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar, Ankara 1975

ortalama ömrü konusundaki ön hesaplarda Osmanlı maliyecileri yanılmıştı. Bürokrasinin malikâne sahiplerinin ölümlerini iyi izleyememesi ve ölüm öncesindeki kişiden kişiye muvazah satışlar yüzünden bu temel yanlışın sistemin işleyişini etkilemedeki önem derecesi daha da artıyordu. Yani yeniden satışların frekansı umulan düzeyde seyretmiyordu. Başka bir ifadeyle, daha önce satılmış olan mukataaların belli bir süre sonunda mahlûl olarak (kişinin ölüp mukataanın boşa kalması) hazineye dönmesi ve yeniden satışa arz edilmesi mekanizmasında tıkanmalar başgöstermişti. Bu tıkanma, mevcut malikânelere yenilerin eklenmesinde, yani sistemin genişletilip yaygınlaştırılmasında önemli bir rol oynayacaktı. Bunların yansısı, ön hesapların tersine, uzun dönemde malikânecilerin vergi kaynaklarının verimlilikleri ile ilgilenmeleri de gerçekleşmedi. Malikâne alanların çoğu buldukları kentte oturmayı yeğliyerek, malikânelerini gayri resmî mültezimlere ihale ettiler. Bazı mukataalarda ikinci, üçüncü el iltizamlar bile söz konusu olabiliyordu. Bu haliyle sistem ülkede rantıye bir zümrenin türeme ya da palazlanmasına yardımcı olmuş görünüyordu.

Malikâne sistemiyle ilgili olarak bizim üzerinde durmak istediğimiz esas nokta, sistemin giderek genişleme, yayılma eğilimi taşıdığı ve fiiliyatda bunun nasıl ve ne yoldan gerçekleştiğidir.

Daha önce de işaret olunduğu üzere, bir vergi kaynağının malikâne olarak satılabilmesi için onun bir "mukataa" statüsünde bulunması, yani merkezi hazineye ait sayılan gelir kaynaklarından biri durumunda olması gerekiyordu. Bu özelliği tam yansıtan bir ifade olarak bunlar için "mîrî mukataa" terimi kullanılırdı. Mîrî mukataalar havass-ı hümayun'a dahil, başka deyişle timar alanları dışında kalan gelir türleriydi. İşte Hazine-i Âmire ancak bu tür gelir kalemlerini malikâne olarak özel kişilere satabilirdi.

Malikâne olarak satılabilecek mukataaların da kuşkusuz belli bir sınırı vardı. Her mukataa alıcıya câzip görünmeyebilirdi. Dolayısıyla hazine de önce câzip mukataalardan işe başlamak ve piyasaya önce bunları sürmek zorundaydı. Fakat yıllar ilerleyip sistem kendini yenileme yollarından mahrum kalınca (tekrar satışlarda mekanizmadaki tıkanmalar) uygulamanın diğer mukataalara da tesmilinden başka yol kalmıyordu. Bu kez bunların da rağbet görmesi ve ahıcılara câzip gelebilmesi için muaccele ya da malî düşük tutma gibi politikalar izlendi. Bunların da satışından sonra artık o sınıra yaklaşılıyordu. Sınırın ötesinde ise yeni bir potansiyel olarak timar alanları bulunmaktaydı.

B-TİMAR SAHALARININ MUKATAALAŞMASI SÜRECİ: HASLARA İLİŞKİN GELİŞMELER VE İMDADIYYELERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Timar sahalarının mukataalaşmasından kasıt timar-zeâmet-has adlı dirliklerden elde edilen ve mahallinde tahsis olunagelen fiskal gelirlerin giderek merkezi hazine gelirleri arasına katılmasıdır.

Timar sahalarında mukataaya dönüşme olayına münferit vak'alar açısından yaklaşıldığında, buna ait örneklerle hemen her dönemde rastlanabilir. Ancak, önemli olan, böyle münferit örnekleri kanıt olarak kullanmak değil, genel eğilimin yönünü saptamak olmalıdır. Bu eğilimin sağlıklı bir biçimde saptanabilmesi için ise, belli zaman aralıklarında imparatorluktaki her türlü fiskal gelirin toplamını ve bu toplamın merkezi hazine ile timar sahaları arasında ne oranda paylaşıldığını bilmek ve izlemek gerekir. Ancak, veri yetersizliği nedeniyle bu konuda her dönem için ortaya tatmin edici rakam, tablo ve oranlar koymak mümkün değil. Bununla birlikte, bazı dolaylı yol ve yöntemler kullanılarak bu konuda yine de bazı saptamalar yapılabilir. XVI ve XVII. yüzyıl için bizim yaptığımız böyle bir deneme bu bölümün ilk konusunu oluşturacak ve timar sahalarının imparatorluk içindeki nisbi önemi ve zaman içinde meydana gelen değişimin yönünü belirleme bakımından bu bilgiler ilk çıkış noktamızı oluşturacaktır.

Dirliklerin mukataalaşması sürecinde her türlü dirliğin mukataalaşması bizi yakından ilgilendirir. Ancak bu bölümde hasların ve özellikle beğlerbeği ve sancakbeği haslarının durumu ve zaman içindeki evrimi bizim için ayrı bir önem taşımakta (5). Bu önem, bir kere bu dirliklerin timar ve zeâmetlere oranla daha büyük olmalarından ve bunların Osmanlı askeri sisteminin belkemiğini oluşturmalarından kaynaklanıyor. Öte yandan, tarihi gelişim içerisinde dirlik sahalarının mukataalaşması olayına bakıldığında, olayın aslında küçük dirliklerden başlamış olduğu, hasların ise devreye en son aşamada katıldıkları dikkati çekmekte. Dolayısıyla, haslar devreye girmeden, yalnız küçük dirlikler düzeyinde kalan bir mukataalaşma sürecinin Osmanlı klâsik sistem ve dengesini alabora etmeden uzunca bir süre devam edebilmiş olduğu anlaşılmalıdır. XVIII. yüzyılda kervana hasların ve özellikle beğlerbeği ve sancakbeği haslarının katılması ile olayın boyutları büyüyüp, ciddiyeti artacak ve bozulan dengeler nedeniyle Osmanlı askeri-idari sistemindeki değişim hızlanacaktır.

Hasların mukataalaşması süreci, malikâne uygulaması ile yakından ilgili ve hatta iç içedir. Merkezi hazinenin sorunlarına çare bulmak amacıyla uygulanan politikalar taşradaki askeri ve mülki yöneticileri nasıl etkilemiştir? Eski hasları malikâne sistemi içine çekilen bu yöneticilerin gelirleriyle ilgili sorunları çözümlenmek amacıyla ne gibi önlemler almak gerekmiş ve bunlar yeterli olmuş mudur? İşte izleyen sayfalarda bu konular üzerinde durulacak ve en önemlisi, tüm bu gelişmeler sonucunda Osmanlı askeri sisteminin bunlardan nasıl etkilendiği, ne gibi bir değişime uğradığı ve

(5) Aşağıgelen tanımlamaya göre "haslar" yıllık haslatı yüz bin akçeyi aşan dirliklerdir. Nitekim Koçi Bey "yüz bine varınca ana has derler" diyor (Koçi Bey Risalesi, yay. A.K.Ak-süt, s. 112).

Ancak "has" terimi ile bu yüz binlik sınır arasındaki ilişkinin pek kesin olmadığı anlaşılıyor. Nitekim, örneğin H. İnaıcık'ın yayımlanmış olduğu "Hicri 835 tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid" incelendiğinde görülür ki, yıllık hâsılı yüz bin akçenin altında olan subaşı dirlikleri de "has" adı ile anılmaktadır. Konuyla ilgili olarak İnaıcık şöyle diyor: "... bu devirde timar kelimesi hâsaları da içine alan umumî bir tâbir olarak kullanılmakta ve beylere ait timarlara hususi olarak hâs denmektedir... Hâsaların ayrıt edici bir vasfı beylere ait olmasıdır." (A.g.e., s. XXIV).

Öte yandan Ayn Ali Efendi de benzer şekilde, yıllık gelirini yüz binin altında gösterdiği bazı dirlikleri "has" olarak zikrediyor. Örneğin bkz. s. 16 (Ayn Ali Risalesi, İstanbul 1280)

Timar ve zeâmet gibi diğer küçük dirliklerin mukataalaşması ile ilgili olarak "İrad-ı Cedid Hazinesi'nce zabt olunan timarlar" bölümüne de bakınız.

bu değişikliklerin Osmanlı merkez maliyesi üzerinde ne gibi etkileri olabileceği ve olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır. Diğer bir deyişle, bu bölümde bir bakıma askeri sorunla mali sorunun nasıl ve neden özdeşleştiklerinin öyküsü yer alacaktır. Askeri sorunla mali sorun arasındaki özdeşleşme ise, savaşların artık Osmanlı tarihinde neden mali bunalım kaynağı olduğunun da yanıtını kendiliğinden getirecektir.

1- BEğLERBEğİ ve SANCAKBEğİ HASLARININ TİMAR SİSTEMİ İÇİNDEKİ NİSBE ÖNEMİ ve ZAMAN İÇİNDEKİ GELİşİMİ ÜZERİNE BİR DURUM SAPTAMA DENEMESİ

Tüm imparatorluk gelirleri içerisinde acaba dirlik halinde mahallinde tahsis edilmiş gelirler ne kadardı? Bu gelirlerin ne kadarı "has" halinde beğlerbeği ve sancakbeğlerine tahsis olunmuş büyük dirliklerden oluşmaktaydı? Zaman içinde bunların durumu nasıl bir gelişme gösterdi?

Bu soruların yanıtı olarak çeşitli yıllar için tatmin edici tablolar düzenleyip, çok kesin bir durum ve eğilim saptamaya yapmaya iktisat tarihi literatürümüzün bugünkü bulguları pek yeterli ve elverişli görünmüyor. Bununla birlikte çeşitli yıllar için olmasa bile, hiç olmazsa bazı dönemler için bazı büyüklük ve eğilimleri yaklaşık olarak saptamaya imkân verecek birtakım bilgi ve bulgulara sahip bulunmaktayız. Bu bulgular değerlendirilerek aşağıda XVI. ile XVII. yüzyılın ortaları için bir durum saptaması yapmaya çalışılacak ve yukarıdaki sorulara yanıt aranacaktır.

Ö.L. Barkan'ın yayımlamış olduğu ve benzerine bir daha rastlanılmayan 1527-28 mali yılı "bütçe"si, merkezi hazineye ait gelirlerin yanısıra dirlik halinde mahallinde tahsis edilmiş olan gelirleri de kapsamaktadır (6). Barkan'ın yaptığı eklemeler sayesinde bu "bütçe" de imparatorluk dahilindeki tüm fiskal gelirlerin toplamını bir arada bulmak mümkündür. Buradaki verilere göre ülkedeki bir yıllık toplam vergi hasılatının % 51 i padişah haslarından, % 12 si evkaf ve emlakten, % 37 si de ümerâ hasları, zeâmet ve timarlardan oluşmaktadır. Bu % 37 lik has ve timar hasılatının yıllık toplamı değeri ise 200 801 000 akçedir.

Ancak bütçede bu toplam has ve timar hasılatı içerisinde ne kadarının ümerâ haslarından yani beğlerbeği ve sancakbeğlerine ait haslardan oluştuğunu gösteren bir döküm yoktur. Fakat, başka belgelerin yardımıyla bu konuda yaklaşık bazı rakamlar ortaya koymak mümkün görünmektedir.

Bu belgelerden birincisini yine Barkan bulmuş ve 1527-28 bütçesinin ekleri arasında yayımlamıştır (7). Bu belgede 1520 yılı dolaylarında "Sancak beğlerinin haslarının akçe olarak senelik geliri"nin dökümü yer almaktadır. Bu dökümün toplamı yapıldığında 27 801 000 akçe bulunur. Ancak bu rakam "beğlerbeği ve sancakbeğlerine tahsis edilen hasların toplamı"nı tam olarak ifade etmez. Zira Barkan'ın listesinde bazı eksiklikler vardır ve bu eksiklikler

(6) Ö.L. Barkan.H 933-934(M 1527-1528) mali yılına ait bir bütçe örneği, İFM, c. 15, sayı 1-4, s. 251 vd

(7) Barkan, a.g.m., İFM c. 15, s. 303-307

tamamlandığında (8), bu 27 milyon akçenin 30 milyon akçeyi biraz aşacağı anlaşılmaktadır.

Hesaplarda kullanacağımız bir diğer belgeyi ise M.Kunt bulup yayımlamıştır (9). Bu belge 1527 yılında "Ümera hasları"nın dökümünü içermektedir. Barkan'ın listesiyle karşılaştırıldığında bu belgedeki eksiklikler hem çok daha azdır, hem de yılı bakımından buradaki veriler 1527-28 bütçesi rakamlarıyla karşılaştırılmaya daha elverişlidir.

M.Kunt'un listesindeki rakamların toplamı yapıldığında ümera haslarının 37 678 300 akçe tuttuğu görülür (müsellem ve piyadegan dirlikleri hariç). Bu listede yeri boş bırakılan Rumili mürmiranı hassı için 1 100 000 akçe (Ayn Ali'nin rakamı) eklendiğinde yukarıdaki rakam 38 778 300 akçe olacaktır.

Şimdi toplam timar hasılatı içerisinde eyalet ve sancak mutasarrıflarına tahsis edilen hasların büyüklüğü ve önem derecesi hakkında ortaya bir rakam koymak mümkün olabilecektir. Nitekim yukarıdaki bilgilerin ışığında:

- 1527-28 yılında imparatorluk gelirlerinin % 37 sinin has ve timar alanlarından oluştuğu;
- Aynı yıllarda 200 801 000 akçelik has ve timar hasılatı içinde beğlerbeği ve sancakbeği hasları tutarının 38 778 300 akçelik bir ağırlığa sahip olduğu (% 19) anlaşılmıştır (Barkan'ın listesine göre yapılacak hesabın sonucu ise % 15 olur).

Acaba bu büyüklük ve oranlar bir sonraki yüzyılın başlarında ne hale gelmişti?

Ayn Ali Efendi ile Koçi Bey'in risalelerinden derlenen bilgiler (Bk. Tablo: A-1) ışığında XVII. yy'ın başında imparatorlukta toplam timar ve has gelirleriyle ilgili olarak şu saptamalarda bulunmak mümkün olmaktadır:

Ayn Ali Efendi'nin 1609 yılında derleyip sunduğu bilgilere göre ülkede dirlik sistemi içerisinde has-zeâmet-timar olarak mahallinde tahsis edilmiş gelirlerin toplamı 242 292 605 akçedir (veya 210 318 928 akçe, Koçi Bey'in verilerine göre). Bunların 66 164 551 akçesi yani % 29 u (serideki boşluklar nedeniyle toplamları birbirine oranlama yerine % lerin aritmetik ortalaması alınmıştır. Bk. Tablo A-1) beğlerbeği ve sancakbeği haslarından oluşmaktadır. Oysa 1527-28 de bu oran % 19 idi.

O halde, aradan geçen süre içinde beğlerbeği ve sancakbeğlerine tahsis edilen hasların oranı diğer küçük dirlikler aleyhine % 10 luk bir artış göstermiştir. Aynı dönemde timar-has yıllık toplam hasılatı 200 801 000 akçeden ancak 242 292 605 akçeye (ya da 210 318 928 akçe) yükselbilmiş olduğuna göre, bu yükselmenin neredeyse tamamının haslarca masedildiği anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyıl başlarında imparatorlukta yıllık toplam geliri ve bu gelir içerisinde dirlik olarak mahallinde tahsis edilenin miktar ve oranını ortaya

(8) Eksikler şunlardır: Rumeli ve Anadolu beğlerbeğleri hasları ile Saruhan ve Trabzon sancakbeğleri hasları ve de Diyarbekir vilâyetinden bazı sancaklar.

Ancak bu eksiklikler Metin Kunt'un (bkz. aşağıda dipnot no 9) ya da Tablo: A-1'in verileri ile tamamlanabilir.

(9) İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 125-132 (Boğaziçi Üniversitesi yayını, İstanbul 1978)

TABLO A-1
XVII. YÜZYIL BAŞLARINDA EYALETLERDEKİ YILLIK TOPLAM TİMAR GELİRİ İLE
BEĞLERBEĞİ VE SANCAKBEĞLERİ HASLARI TOPLAMI (AKÇE)

Eyaletler	Yıllık toplam timar-haş geliri		Beğlerbeği ve Sancakbeği hasları			
	Ayn Ali	Koçi Bey	Beğlerbeği hası	Sancakbeği hasları	Toplam	%
1. Rumeli	56.857.000	56.857.000	1.100.000	6.649.308	7.749.308	13
2. Anadolu	37.310.730	33.832.000	1.000.000	4.887.306	5.887.306	15
3. Karaman	10.800.175	8.005.500	660.074	1.653.036	2.313.110	21
4. Bosna	12.213.580	12.213.500	650.000	2.475.044	3.125.044	25
5. Budun			880.000	6.482.688	7.372.688	—
6. Tameşvar	8.507.330	8.507.330	606.795	1.169.233	1.976.028	23
7. Cez.B.Sefid	10.800.000		885.000	2.490.133	3.375.133	31
8. Kıbrıs			600.000	1.026.299	1.626.299	—
9. Zulkadriye	9.420.310		628.450	1.150.430	1.778.880	18
10. Rum	13.187.320	13.187.120	900.000	1.616.662	2.516.662	19
11. Erzurum	5.906.920	5.906.120	1.214.600	2.434.676	3.649.276	61
12. Şam	6.558.800	6.558.800	1.000.000	1.590.068	2.590.068	39
13. T.Şam	5.608.400	5.608.440	800.000	1.047.515	1.847.515	32
14. Haleb	7.713.121	7.713.120	817.772	2.549.100	3.366.872	43
15. Kars	9.004.119	9.004.119	820.770	1.389.400	2.210.170	24
16. Çıldır	9.686.000	9.286.000	925.000	2.155.246	3.080.246	31
17. Trabzon			734.859		734.859	—
18. Keleş			679.000			—
19. Diyarbakır	11.400.000	11.400.000	1.200.669	2.113.697	3.314.367	29
20. Rakka			681.056	1.116.281	1.797.337	—
21. Musul	2.240.000	2.240.000	681.000	832.284	1.513.284	67
22. Van	25.079.000	20.000.079	1.132.209	3.207.892	4.340.101	17
23. Şehrizor			1.100.000			—
24. Bağdad						—
TOPLAM	242.292.605	210.318.928			68.164.551	508
						17
						929

Kaynaklar: Yukarıdaki tablo hazırlanırken şu eserlere başvurulmuştur:

- 1) Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al Osman der hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280
- 2) Koçi Bey Risalesi, yayınlıyan: A.K.Aksüt, İstanbul 1939
- 3) Mustafa Nuri Paşa, *Netâicü'l-vukuât*, c.1, İstanbul 1327

(Birinci sütündeki rakamlar Ayn-i Ali'den çıkarılmıştır (s.39-61). Mukayeseyi sağlamak için ikinci sütüne konan rakamlar Koçi Bey'den (s.99-103) alınmıştır. Mustafa Nuri Paşa da asıl kaynağın Ayn Ali olduğunu belirttik (s.126), bizim ilk sütunumuzu oluşturan rakamlardan bazılarını zikretmiş, bazılarını vermemiştir. Onun vermediği rakamların Koçi Bey'le farklılık arz eden rakamlar olduğu dikkati çekmektedir (s.131 vd). İkinci sütündeki rakamları mukayese için verdiğimizizi, esas itibarıyla birinci sütünü göz önünde bulundurduğumuzu belirtelim. Üçüncü sütun Ayn Ali s.6-7 den alınmış olup, küçük farklarla diğer iki eserden de çıkarılabilir. Nihayet dördüncü sütündeki sancakbeği haslarına ait rakamları sadece Ayn Ali'de tam olarak ve her biri ayrı ayrı gösterilerek yer aldığını belirtelim. Mustafa Nuri Paşa sancakbeği haslarının Ayn Ali'den naklen sadece alt ve üst sınırlarını belirtmekle yetinmiştir. Bizim dördüncü sütunumuzu oluşturan rakamlar ise o eyaletteki her bir sancakbeğine ait has miktarlarının toplanmasıyla elde edilmiştir.)

koymak için ise ne yazık ki elimizde 1527-28 bütçesi tipinde diğer hazır bir belge yoktur. Bununla birlikte, merkezi hazinenin bu yıllardaki gelir düzeyi hakkında bazı bilgilere sahibiz. Bu bilgiler Tablo A-1'in verileri ile birleştirildiğinde, bu konuda da yaklaşık olarak bir şeyler söylemek mümkün olabilecektir.

Ancak, böyle bir işleme girerken karşınıza bazı sorunlar çıkmaktadır. Bunlardan biri Tablo: A-1'deki verilerin hangi yıldaki durumu ifade ettiğini kesin olarak bilemememizdir. Bu konuda, içinde hata payı da olsa mevcut verilerin Ayn Ali'ce padişaha sunulduğu tarih olan 1609 yılına ait olduğunu kabul etmekten başka çare yoktur (10). Elde dönem bakımından bu verilerle tam çakışan bütçe rakamlarının olmaması da diğer bir sorundur. Bu durumda yılı tam tutmasa bile bulunabilen yıllara ait rakamlarla yetinmek ve hesapları bunlarla yapmak mecburiyeti doğmaktadır (11).

Dönem bakımından Ayn Ali'nin verilerine en yakın ve dolayısıyla en uygun olan 1608 yılında merkezi hazine gelirleri toplamının 503 691 466 akçe olduğunu bilmekteyiz (12). Şimdi bu gelir rakamını Tablo: A-1'in verileri ile birleştirerek, imparatorluğun XVII. yy başındaki global gelir düzeyi hakkında yaklaşık bazı hesaplara yönelmek mümkün olabilecektir:

$$503,6 \text{ milyon} + 242,2 \text{ milyon} = 745,9 \text{ milyon akçe}$$

veya

$$503,6 \text{ milyon} + 210,3 \text{ milyon} = 714 \text{ milyon akçe}$$

Demek ki XVII. yy başlarında merkezi hazine ile timar sahaları geliri bir arada 714 ilâ 745,9 milyon akçelik bir düzeye erişmekteydi. Ancak bu rakamın 1527-28 verileriyle karşılaştırılabilmesi için bunların üzerine "evkaf ve emlak" hasılatının da eklenmesi gerekecektir. Barkan'ın 1527-28 için 60,4 milyon akçe olarak ayrıca hesapladığı "evkaf ve emlak" gelirini (13) aynen alıp yukarıdaki rakamlara eklediğimizde (Aslında bu rakam aradan geçen zaman zarfında daha da büyümüş olmalıdır) imparatorluğun yıllık global gelir düzeyi 774,4 ilâ 806,3 milyon akçe düzeylerine yükselecektir. Bu rakamlara göre ise timar sahalarının imparatorluk gelirleri içindeki payı % 27 - % 30 dolaylarında olacaktır. Daha çağdaş bir "evkaf ve emlak"

(10) Ayn Ali'nin yapıtındaki (*Kavânin-i al Osman...*) rakamların daha önceki yıllara ait olabileceği ihtimali ve iddiaları vardır. Osmanlı Devleti'nde sayımlar belli zaman aralıklarıyla yapıldığı için bu iddiada gerçek payı olmalıdır.

Öte yandan, Koçi Bey ve Evliya Çelebi tarafından zikredilen verilerin de esas kaynağının yine Ayn Ali olması ihtimali kuvvetlidir. Dolayısıyla bu veriler tarihlendirilirken tarihi XVII. yüzyılın hemen başlarından daha yukarıya doğru kaydırmak doğru olmaz.

(11) Aslında hesaplarda XVII. yüzyılın ilk yarısına ait elde mevcut (sonucu ya da tamamı yayınlanmış) bütçelerden herhangi birinin gelir rakamı ya da tüm bu bütçelerin ortalaması kullanılsa dahi, biraz farklı oranlar ortaya çıkacak olmakla birlikte, bizim aşağıda septyeceğimiz eğilim ve değişimin yine de belirgin biçimde yakalanmasının mümkün olduğu anlaşılmıştır.

(12) Halil Sahilliöğlu, *Sıvış Yılı Buhranları*, İFM, c. 27, s. 93..

XVII. yüzyılın ilk yarısında hazinenin gelir-gider durumu ve düzeyi ve bazı yıllara ait veriler için ayrıca bkz.: Kâtib Çelebi, *Düstürü'l-amel Li-ıslahı'l-halel*, s. 134-135 (*Tasvir-i Ef-kâr matbaası*, İstanbul 1280); kral. Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*, s. 159-160 (M.E.B. yayını, İstanbul 1968).

(13) Barkan, a.g.m., İFM, c. 15, s. 277.

rakamının hesaplarda kullanılması halinde bu oranın daha da aşağılara düşeceği muhakkaktır. Oysa 1527-28 de bu oran % 37 idi.

Ancak XVII. yy başları için elde "evkaf ve emlak" le ilgili gerçekçi bir veri olmadığından, bu büyüklüğün hesaplara katılmadan kıyaslamaların yapılması daha doğru olabilir.

Bu taktirde önce 1527-28 yılında yalnız merkezi hazinenin yıllık gelir toplamı (havass-ı hümayun) olan 277,2 milyon akçe ile, has ve timar sahalarına ait gelir (200,1 milyon akçe) karşılaştırılacaktır. Bu tarihte has ve timar sahaları geliri merkezi bütçe gelirinin % 72 si kadar bir büyüklüğe sahiptir. XVII. yy başlarında ise bu oranın % 41 - % 48 dolaylarına düştüğü anlaşılmaktadır.

Bir diğer oran da şu olabilir: 1527-28 de havass-ı hümayun + timar sahaları gelirleri toplamı 477,3 milyon akçe olup, bunun % 41 i timar sahalarına ait gelirden oluşmaktadır. XVII. yy başında bu oran % 29 - % 30 dolaylarına düşmüştür (210,3/714 veya 242,2/745,9).

O halde özetlersek:

- XVI. yüzyıl başlarından XVII. yüzyıl başlarına, aradan geçen yaklaşık seksen yıllık bir süre içerisinde, imparatorluk toplam gelirleri içinde "has ve timar" sahalarına ait mahallinde tahsis edilmiş olan gelirlerin nisbi önemi önemli bir azalma göstermiştir.

- Aynı dönem boyunca, toplam "has ve timar" hasılatı içerisinde beğlerbeği ve sancakbeğlerine ait hasların nisbi önemi ise artmıştır.

2- TİMAR SAHALARININ MUKATAALAŞMASI SÜRECİNDE HASLARIN DURUMU ve MALİKÂNE UYGULAMASININ HASLARA TEŞMİLİ (1697)

XVII. yüzyıl boyunca timar sahalarının merkezi hazine gelirleri içine katılması ve hasların durumu ile ilgili olarak her ne kadar ortaya global rakamlar koymak mümkün değilse de, bu konudaki genel eğilimin sergilenmesine yardımcı olabilecek çeşitli örnekleri arşiv belgelerinden derleyerek burada sıralamak mümkündür. Nitekim işte bazı örnekler:

H 1011 (1602-3) tarihinde 6392 akçelik bir timar havass-ı hümayuna ilhak olunmuştur (14). 1012 tarihinde Hayrabolu'da bazı timar ve zeâmetler hassa çevrilmiştir (15). Keza aynı tarihte Rumeli'de daha önce havass-ı hümayuna ilhak olunan bazı "hass karyeler" iltizama verilmiştir (16). Aynı yıl Paşa sarayında, bazı "hass karyelerini" başkasına feragat etmek isteyen birinin bu dileği kabul edilmemiş ve bunlar havass-ı hümayuna ilhak olunmuştur (17). İdencik (Gönen) kadısına yazılan bir hükümden öğrendiğimize göre de, on bin akçe yazar "arпах haslar" 1011 tarihinde havass-ı hümayuna ilhak

(14) Bşb. Arş., K.Kepeci tasnifi no 3064, Haslar Ahkâm Kayıd Defteri, s. 3

(15) Aynı defter, s. 4

(16) Aynı defter, s. 4

(17) Aynı defter, s. 20

olunmuş, fakat henüz iltizama verilmeden eski sahibi üzerinde ibkası kararlaştırılmıştır (18). Bazen de bazı timar ve haslar yanlışlıkla havass-ı hümâyuna katılıyor, sonra bu yanlışlıklar düzeltiliyordu (19).

Kuşkusuz bu örnekler genel ve kesin bir yargıya varmak için henüz yeterli değildir. Üstelik aynı dönemlerde bu örneklerin yanısıra timar veya has tahsis olaylarının devam edebildiği de ayrı bir gerçektir. Nitekim örneğin XVII. yüzyıl başlarında bir yandan "havass-ı vüzerâ" ya dahil bazı yerlerin havass-ı hümâyuna ilhakına ilişkin bazı kayıtlara rastlanırken, öte yandan "kanun-ı kadim üzere" vezirlere has verilme işinin devam ettiği de yine aynı kayıtlardan izlenebilmektedir (20).

Hasların "mîrice zabtı" örnekleri gözden geçirilirken, dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta da bu zabt olaylarının yeni bir tahsis için olup olmadığıdır. Zira, uygulamaya bakıldığında has tahsisinin kişiye değil, göreve bağlı bir husus olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, örneğin bir vezir eski görevinden alındığında bu görevin icâbı olan hasları da "mîrice zabtı" olunmaktaydı. Bu haslar, görev yeni birine tevcih olununcaya dek mîride (devletde) kalırdı. Eski görevinden alınan vezir yeni bir göreve atandığında ise, kendisine bu kez yeni görevinin düzeyine uygun yeni haslar tahsis olunurdu (21).

XVII. yüzyıl boyunca hasların durumuyla ilgili bilgiler gözden geçirilirken bunların imparatorluk gelirleri içindeki nisbi öneminin seyri konusunda kesin durum saptamaları yapmak pek mümkün olmamakla birlikte, bu dönemde haslarla ilgili çeşitli sorunların çok ciddi biçimde gündeme gelmiş olduğu da anlaşılmakta. Hatta, XVII. yüzyılın ortalarında, devletin mali sıkıntıya düştüğü bir sırada hasların ilgasının düşünülmüş olduğunu, ancak vezirlerin muhalefeti karşısında bu işin akim kaldığını ileri sürenler dahi var (22). Aynı yüzyılın başlarında yayınlanmış olan bir *adaletnâme*de ise, hasların idare ve statüsüne ilişkin çeşitli usulsüzlükler dile getirilmekte. Buradaki bilgilere göre beğlerbeği ve sancakbeğleri kendilerine tahsis olunan haslarını kendileri "zabt ve idare" etmeleri gerekirken, bunları artık usulsüz bir biçimde iltizama vermeye başlamışlardır (23). *Kitab-ı Müstetâb* yazarı ise, vüzerâ haslarının hasılsız hale geldiğini söylemekte ve bu nedenle

(18) Aynı defter, s. 2,3

(19) Aynı defter, s. 14-15

(20) Bşb. Arş., MAD 6259, Vüzerâ Hasları Defteri (tarih: 1010-1022); MAD 3727, Vüzerâ Hasları defteri, s. 164-166... ve çeşitli yerler

(21) Bir örnek olmak üzere eski İstanbul Kaymakamı Hüseyin Paşa'nın haslarıyla ilgili şu kayıt verilebilir: "Vezir-i müşârün-ileyh hazretlerine hâlâ Asitâne kâimimakanlığı inâyet ve ihsan olmağın kadim kâimimakanlık havassı vezir-i müşârün-ileyh hazretleri tarafımdan zabt olunub ve mukaddema mutasarraf oldukları zikir olunan havass üzerlerinden ref ve fi-maa-ba'ad vüzeray-ı izâmdan birine hass ta'yin oluncaya dek taraf-ı mîriden zabt olunmak üzere mahallî-ne kayd ve iktiza iden ahkâm virilmek..." Fi 21 Ca sene 1105, KK 3080, s. 12

(22) Belin (Çev. M. Ziya), *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 140 (İstanbul 1931).

(23) Bu *adaletname* transkripsiyonu yapılarak fotokopileri ile birlikte Mustafa Cezar tarafından yayımlanmıştır. Bkz. *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 385-393 ve s. 473-480 (İstanbul 1965). Aynı belge daha sonra H. İnalçık tarafından bir kere daha yayımlanmıştır. Bkz. *Adaletnâmeler, TTK Belgeler*, sayı 3-4 (Ankara 1967)

vezirlerin eski haslarını havass-ı hümayuna terkederek, verimli alanları kendilerine has olarak tahsis ettirme yoluna girdiklerine değinmektedir (24). Koçi Bey de havass-ı hümayundan bazı yerlerin elden çıktığını ve bu arada bir bölümünün vüzerâ hassına dönüştüğünü kaydetmekte (25).

Demek ki XVII. yüzyılda haslarda genel olarak bir "hasılatsızlık/verimsizlik" sorunu gündemdedir. Vezirler bunun çözümünü kolay yolda aramakta ve verimli sahaları has olarak alma politikası uygulayarak köklü ve genel çözümlerden kaçmakta ve dolayısıyla her vezir yalnız kendi "hasılat sorunu"nu çözümlene derdinde görünmektedir. Bunların yansırı hasların gayri resmi bir tarzda da olsa iltizama konu olmaya başlamaları bunların birer askeri dirlik olma nitelik ve özelliklerini fevkalâde olumsuz yönde etkileyecek bir uygulama olarak değerlendirilmelidir. Böyle bir uygulama hasların gayri resmi mukataalara dönüşmeye başladığının da açık bir göstergesi olmaktadır.

Haslardaki bu verimsizlik ve mukataalaşma olayını arşiv belgeleriyle örneklemek de mümkündür. Nitekim 7 Şaban 1100 (27 Mayıs 1689) de Seddü'l-bahr muhafızlığına atandığını gördüğümüz vezir Hüseyin Paşa'nın bu tarihteki hasları tutarı 1 510 000 akçe olup, kendisine bu gelir altı değişik bölgeden tahsis olunmuştur. 1102 de bunlara iki ayrı mukataadan 896 000 akçelik ek gelir zammıyla hasları toplamı 2 406 000 akçeye çıkarılmıştır. 1103 de ise yine iki ayrı mukataadan gelir ilhaki ile hasları tutarı bu kez 2 943 200 akçeye yükseltilmiştir (26). Peşpeşe gelen bu ilhaklar herhalde verimsizlik sorununa çare olmak üzere yapılmıştı. Hüseyin Paşa da kendisine bu kadar değerli yerlerden tahsis olunan bu has gelirini tahsil ettirebilmek için muhtemelen iltizam usulünü uygulamaktaydı.

İşte haslarla ilgili durum bu merkezde iken, 1695 yılında merkezi hazineye bağlı gelir kaynaklarının (mukataaların) malikâne olarak satışı usulü uygulamaya konmuştu. Aradan iki yıl geçmeden malikâne uygulaması haslara da teşmil edildi ve 18 C 1108 (12 Ocak 1697) tarihli bir fermanda hasların da malikâne olarak satılması yolu açıldı (27). Bu fermana göre "vüzerây-ı izâm ve selâtin-i kirâm ve sâir zevâtın mutasarrıf oldukları haslar" bundan böyle diğer mukataalar gibi tâlibi olanlara muaccele ile malikâne olarak satılabilecekti. Ancak bu haslardan bazıları malikâne olarak satılsalar bile yine has olarak kalmaya devam edebilecekti. Bu malikâne-haslarda hasılat doğal olarak hazineye muacceleyle ödeyen malikâneciye aitti. Ancak "mal" adı verilen yıllık ödentiler has mutasarrıfına tahsis olunmaktaydı. Has mutasarrıfları yılda dört taksit halinde "mal" larını malikâneçiden alacaklardı. Bunlara "mal" la birlikte ayrıca "mal" ın % 16 sı oranında bir "kalemîyye" ödenecekti ki son düzenlemeyle birlikte bu % 20 ye yükseltilyordu.

(24) *Kitâb-i Müstetâb* (Yay: Y. Yücel), s. 40 (Ankara Ün. DTCF yayını, 1974).

(25) *Koçi Bey Risalesi* (Yay.: A.K. Aksüt), s. 47 (İstanbul 1939).

(26) K. Kepeci tasnifi, no 3080, s. 11

(27) KK 3080 (Vüzerâ hasları defteri), s. 3 ve KK 3085, s.1 (Bkz. Ek belgeler no: 1)

3- MALİKÂNE-HAS SİSTEMİ

9 Za 1116 (4 Mart 1704) tarihli bir belgeden (28) öğrenildiğine göre; Tameşvar muhafızı Ali Paşa'nın gelirini dört ayrı yerden (bunlardan üçü "mukataa", biri de "havale malı" dir) elde ettiği yıllık 970 974 akçelik hasları vardı. Belgedeki ifadeyle bunlar kendisine "medâr-ı maişet" olmak üzere ihsan olunmuştu. Mukataaların her biri tamamen değişik bölgelerde olup, malikâne olarak satılmış idiler.

Ancak paşa merkeze yazdığı dilekçede, bu gelirin kendisine yetmediğini ve zam istediğini dile getirmekteydi (29).

Bu belgenin ortaya koyduğu iki önemli nokta var: 1) Paşaya gelir tahsis edilen mukataalar malikâne oldukları halde hâlâ paşanın hassı olarak anılıyor. 2) Has geliri kendisine yetmiyor.

"Malikâne mukataa" ve "has" terimleri arasında gözlenen ve XVIII. yy'a özgü olan bu yeni ilişkiyi, daha belirgin şekilde diğer belgelerden de izlemek mümkündür:

1130 (1717-18) da, eski sadrazam merhum Ahmed Paşa'nın oğlu Ahmed Bey'den devren (*kasr-ı yed*), Paşa livasındaki bazı malikâne has mukataaları (*mukataat-ı hasha-i...*) deruhde eden elhac Mehmed Ağa'nın, bir sefere özgü olmak üzere 1268 grş. "ferah muaccelesi" ödedikten sonra, devr aldığı mukataalardan senede 133 bin akçe ödemekle yükümlü olduğu görülmektedir. Bunun 121 480 akçesi hazineye (*Berây-ı irsaliye-i Hazine-i Âmire*), 11 520 akçesi ise dört taksitte has sahibi Ayşe Sultan'a (*Berây-ı hass-ı hazret-i Ayşe Sultan*) gitmektedir (30).

Keza, 1158 (1745)de malikâne olarak çeşitli kişilerin müştereken uhdesinde olan "Ankara Türkmanân-ı Bozulus mukataası"nın da durumu şöyle: Malikâneci yılda toplam 7 835,5 esedî gurus ödemekle yükümlüdür. Bunun 120 gurusu "vezâif"dir. Hazineye ödenecek miktar, yani "mal" 6 215,5 gurusdur. Geriye kalan 1 500 gurus ise "hass-ı hazret-i Esmâ Sultan" adı altında, bu mukataadan Esmâ Sultan'a tahsis edilen has geliridir (31).

Uygulamada, mîrmirân ve mîrliva "hasları"nın durumu da bundan farklı değildir. İşte bazı örnekler:

1158-60 yılları arasında, çeşitli kişilerin müştereken "ber vech-i malikâne" uhdesinde olduğunu gördüğümüz Sivas'taki bazı mukataalardan malikâneciler yılda 29 bin akçe hazineye, 31 bin akçe de "hass-ı mîrmirân" payı adı altında mîrmirâna ödemekle yükümlüdürler (32).

(28) Cevdet Dahiliye, no: 11 925

(29) "...kendilere maişet olmak üzere ta'vin olunan 9 yük 70 bin akçe has kifâyet itmeyüb, serhadde masrafları ziyâde olmağa eslâfına virildiği üzere Niğbolu sancağı ilhak veyahud bir kaç yük akçe hass dahi ihsan buyrılmak recâ iderler..." (Aynı belge).

(30) "...ikişer yüz gurus hesabıyla iktiza eden kalemiyyesiyle maan senede dört taksit ile hassı tarafına edâ ve teslimine..." MAD, 7601, s. 45.

Bu defterde, bu tip kayıtlara bolca rastlamak mümkündür.

(31) MAD, no: 15 714, s. 100

(32) A.g.d., s. 18

Benzer şekilde; Çorum mîrlivâsı havassından olup, malikâne olarak "silahşor-ı hazret-i şehriyârî" İbrahim Ağa'nın uhdesinde olan bazı mukataalardan da, malikâneci İbrahim Ağa mîrlivanın has payını vermek durumundaydı (33).

Bozok mîrlivâsı da, "Mukataa-i hasha-i mîrlivâ-i Bozok ve tevâbihâ" adı altında anılan ve fakat aslında malikâne olarak satılmış olan "haslarından" has payını malikâneciden her yıl dört taksitte almaktaydı (34).

Ankara (35) ve Hüdâvendigâr (36) mîrlivalarının da yukarıdaki örneklerden farkı yoktu.

Bu konudaki örnekleri çoğaltmak mümkün, fakat gereksizdir. Daha şimdiden bazı noktaların saptanması olanak dahilindedir.

Karşımıza çıkan manzaranın bir kere Osmanlı'nın klâsik döneminden farklılık arzettiğini belirtmek gerekir. Haslar artık "malikâne-has sistemi" diyebileceğimiz yeni bir statü içinde düşünölmeli ve incelenmelidir.

Bu sistemde, herhangi bir has sahibinin yıllık has gelirini bulabilmek için, onların yukarıdaki örneklerde göröldüğü gibi, yalnız birkaç mukataadan ellerine geçeni bilmek yetmez. Çeşitli yer ve çeşitli mukataalardan kendilerine tahsis edilen miktarları tek tek bulup toplamak gerekir. Artık "has geliri" denen şey, belli bir bölgeden ve yalnız belli tip mukataalardan elde edilmemektedir. Bu mukataalar başkalarına malikâne olarak verilmiş olabilmekte ve çeşitli yerlere dağılmış bulunabilmektedir.

Bu arada belirtmek gerekir ki malikâne mukataa mutasarrıfları arasında vezirlere de rastlanmaktaydı (37). Öte yandan bu dönemde has sahibi idareci zümre için, yıllık resmi gelir kuşkusuz yalnız has gelirine münhasır kalmıyordu (38).

Malikâne-has sisteminin yerleşmesiyle demek ki artık haslar da mîrî mukataalar gibi muaccele ile malikâne olarak isteyenlere satılabiliyordu. Bunların satışından elde edilecek muaccele gelirleri ile merkezi bütçeye ek

(33) A.g.d., s. 42

(34) A.g.d., s. 47

(35) A.g.d., s. 104

(36) A.g.d., s. 110

(37) Örneğin Girid adası "resm-i mîrî-i sabun ve resm-i revgan-ı zeyt mukataası" 1158-1160 arasında Mısır valisi vezir Mehmed Paşa'nın malikâne uhdesinde bulunmaktaydı. Mukataanın senevî 19 750 gurus "mal"ı vardı. Sonra buna "tefvâit" adı altında 329 grş. zam yapılmış ve mal 20 079 grş olmuştü. Bu mukataadan Ayşe Hatun isimli birine daha sonra 29,5 grş. "vazife" tahsis olunmuş ve "mal" 20 049 grş.'a düşmüştü (MAD 15 714, s.4 ve s. 458.).

"Tefvâit" adı altındaki ayarlama zammına başka bir örnek için bkz.: a.g.d., s. 62 ve 286. Bu tip ayarlama zamları genellikle "muharremi mukataalar" için söz konusu olurdu.

(38) Anadolu valisi (Kütahya) ile ilgili bir belgedeki şu satırlardan bunu anlamak mümkündür: "...1138 senesinde vezir-i müşârün-ileyh hazretlerine âid olan seferiyye ve havass ve meşâhire ber vech-i nakd ve bakaya..." MAD 3425, s.384.

XVIII. yy'a ait adaletnâmeler de de "eyâlet ve sancak mutasarrıflarının kendilerine ayrılan seferiyye ve hazeriyye ve belirli haslara" kani olmadıkları dile getirilmektedir. Y. Özka-ya, 18.yy Adaletnâmeleri, Bellefen, no: 151, s. 460, 468.

Bu noktalara ileride yeniden değinilecektir.

bir finansman kaynağı yaratılmış olmaktadır. Öte yandan ise açıkça hasların ilgisi da söz konusu değildi. Zira malikâne olarak satılmış olsalar dahi buraları ya da buralardan tahsis olunan paylar yine has olarak anılmaktaydı. Bu bakımdan has sahiplerinin muhtemel muhalefeti yunusatılmıştı. Onlar taksitler halinde "has" gelirlerini malikâneviden toplamaya devam edeceklerdi. Görünen o ki, yoksun kaldıkları tek şey malikânevidin kârı idi, ancak önceden de, kayd-ı hayat şartıyla olmasa bile, bu kârı zaten mültezimlere bırakmak zorunda kalıyorlardı. Fakat bu sistemin, has sahibinin hassı üzerindeki kontrol ve idari haklarını da kısıtlayıp, bu hakları malikânevidi ile bölüşmek durumunda bıraktığı da bir gerçektir. Şimdi, "has sahibi" için en önemli nokta artık yıllık taksitleri malikâneviden tahsil etme meselesi olmaktadır.

Varılan nokta Osmanlı mali ve askeri tarihinde büyük bir değişimi simgelemektedir. Zira önceleri devlet, has olarak tahsis ettiği gelirleri merkezi bütçenin dışında bırakır, bunlara karışmazdı. Şimdi ise kendine yeni gelir kaynakları arayan merkez has gelirlerine el atmış oluyordu. Bu uygulamayla "has" geliri de artık tamamen moneter bir hüviyete dönüşmüş olmaktadır. Artık "has sahipleri" için, çeşitli bölgelerden tahsili söz konusu olan vergilerin düzeyi önemini kaybetmişti. Onlar için artık önemli olan bir maaş şeklinde, belirli taksitlerle has paylarını almaktı. Bunların yanısıra bu gibi haslarda "dirlik" olma niteliği de artık ortadan kalkıyordu. Bu ise has mukabili "cebelle" yetiştirme işini olumsuz yönde etkileyecek ve dolayısıyla Osmanlı'nın taşradaki askeri düzenini yeni mecralara sürükleyecek çok önemli bir gelişmeydi.

4- XVIII. YÜZYIL BAŞLARINDA VALİ ve SANCAKBEĞİ HASLARINA İLİŞKİN GELİŞMELER: "KADİM" HASLARIN TASFİYESİNE DOĞRU

Timar sahalarının mukataalaşması sürecinde hasların bizim için ayrı bir önem taşıdığına daha önce işaret etmiştik. Haslar içinde de Osmanlı'nın klâsik askeri-mülki sistemindeki değişim ve dönüşümleri simgeliyebilmesi nedeniyle beğlerbeği ve sancakbeği haslarının özel bir yeri var. Bu hasların durum ve statülerinde ortaya çıkacak gelişmeler önce askeri düzeni, sonra da merkez maliyesini etki alanı içine alarak, devleti yeni denge arayışlarıyla karşı karşıya getirecektir.

Malikâne sisteminin haslara da teşmilinden sonraki dönemde acaba genel olarak hasların ve bu arada da beğlerbeği ve sancakbeği haslarının durumu nasıldı ve yıllar itibarıyla ne gibi aşamalardan geçti? Arşiv belgeleri, konuyla ilgili olarak bazı noktaların saptanmasına olanak verebilir. Önce bu bilgileri gözden geçirmekte yarar var:

1109 (1697) tarihli bir kayda göre, Bozok mîrlivasının Bozok'taki hasları 217 465 akçe tutmaktaydı. Fakat, bazı kişilerin ifadesine göre her yıl bir sancakbeği veya beğlerbeğine verilmekte olan Bozok sancağı ve köylere hâlen harap durumda olup, sancağı alanlar "elli nefer adem ile sefere gelmeyüp", bölgenin fakir halkını da zor durumda bırakmaktaydılar. Bu durum karşısında halkın merkezden isteği şu idi: 1000 gurus "muaccele" takdiri ve

3000 gurus "mal" ödemek şartıyla "livanın mirlivalık kaydının kaldırılması ve malikâne olmak üzere hasların tashihi..." (39).

1110 tarihinde ise haslarla ilgili önemli bir karar alınmıştı. Bu kararla beğ eyaletteki (Rumeli, Anadolu, Sivas, Karaman, Silistre) valilerin eski (kadim) haslarına zam yapılmaktaydı. Şöyle ki: Valiler bundan böyle "devriyye" adı altında eyaletlerinde gezmeyecek ve "kaftan baha", "devriyye akçesi", vs adı altında ve çeşitli bahane ile halktan para toplayıp, onları rahatsız etmeyecek ve bunların mukabilinde bu valilerin "kadimi hasları yazuları üzerine" 25 yük akçeye varıncaya kadar "tekmil" adı altında çeşitli mukataalardan zam yapılacaktı. Eğer kendilerine tahsis edilen mukataalar malikâne mukataa ise 1111 yılından itibaren yılda dört taksit ile bunların mal ve kalemiyelerini tahsil, malikâne değiller ise mukataaları kendileri zabt edeceklerdi (40).

Ancak, alınan bu karar uygulanırken ortaya bazı pürüzler çıkmıştı. Yapılan zamlar sonucunda valiler arasındaki eski hiyerarşi bozuluyor ve üstelik aralarında yeni bir eşitlik de sağlanamıyordu. "Tekmil" de, arzu edilen miktara erişebilmek için zamların çeşitli mukataalardan yapılması gerekmişti; Rumeli için 9, Anadolu için 4, Sivas 3, Karaman 7, Silistre için 12 mukataa. Sonra, tahsis edilen bu mukataaların bir kısmı "ref" ve bir kısmı da "ferkin" olunmuş, bunların yerine yenileri ilhak edilmiş ve ilk elde şöyle bir sonuç ortaya çıkmıştı (41):

(Akçe olarak)

	Kadim haslar	İlk teknil	Düzeltilmiş teknil	Sonuç
Rumeli	777024	1724412	1577412	2354436
Anadolu	907326	1620200	1634200	2541526
Sivas	816538	1518579	1520439	2336977
Karaman	645743	1842008	1946950	2592693
Silistre (42)	642986	1854799	3238913	3882699

Fakat ortaya çıkan bu tablo da henüz kesinleşmemiş ve daha sonra durum şu hale gelmişti (43):

[39] Bşb. Arş., Tapu- Tahrirdefteri, no 867, s.6 (Bkz. Ek belge 2)

[40] KK 3085, s.60. Krşl. Tarih-i Raşid, c.2, s.476-77

[41] KK 3085, s.60-64

[42] Silistre valisinin Defter-i Hakani'deki hass-ı kadimi şöyle:

- Has	447.986
- An mal-ı mukataat	120.000
- Bar vech-i salyâne	75.000

642.986 akçe

Kaynak: aynı defter. Silistre için "hass-ı kadim" zikredilirken, aynı defterde bazen yukarıdaki terkin yalnız birinci kaleminin alındığı görülecektir.

[43] KK 3085, s. 86-89

Aynı defterden öğrenildiğine göre 1111 yılında Hanya muhafızı vezir Mehmed Paşa'nın hassı senede 875 734 akçe, 1114 de Özi muhafızı Koç Mehmed Paşa'nın hassı senede 781 180 akçe idi. A.g.d., s. 91 ve 94.

	Kadim	Tekmil	Sonuç
Rumeli	777.024	1.444.481	2.221.505
Anadolu	907.326	1.280.476	2.181.802
Sivas	816.538	1.272.367	2.088.905
Karaman	645.743	1.430.128	2.075.871
Silistre	447.986	1.856.014	2.304.000

(Yukarıda "tekmil" adı altında verilen değerler malikâne mukataaların yıllık mal ve kalemiyyelerinden, malikâne olmayan mukataaların ise "vazife" ve "ihracat" hariç yıllık "mal"larından oluşmaktadır.)

Elimizde 14 Za 1113 (12 Nisan 1702) tarihli ve imparatorlukta kendilerine has tahsis olunan 46 zevatin adını ve haslarını gösterir ayrı bir liste vardır (44) (Bkz. Tablo: A-2).

Bu liste incelenir ve hasların miktarlarına göre bir sıralama yapmak gerekirse, liste başını 18,3 milyon akçelik has gelirleriyle Valde Sultan almakta, bunu sırasıyla 7,3 milyon ile sadrazam, 6,37 milyon akçe ile Kaptan-ı derya, 6,1 milyon ile Ayşe ve Emine sultanlar iştiraken, 4,5 milyon ile Hadice Sultan izlemektedir. Rikâb-ı Hümâyün kâimimakanının 3 milyonluk, bazı vezirlerin de 2,5 milyon akçelik hasları vardır. Listenin sonlarında mîrmirân haslarına yer verilmiştir: Biraz değişik rakamlarla bunların kadim hasları ve yeni zamları buradan da izlenebilir.

Bu liste, mîrmirân haslarının miktarını diğer zevatla mukayese etmeye de olanak vermektedir. Yalnız bu gibi mukayeseler yapılırken şu hususun göz önünde bulundurulması gerektiği anlaşılmaktadır: Valilerinin "havass-ı kadim" başlığı altında gösterilen eski has gelirleri aslında bir defter kaydından öteye geçmemektedir. Zira, bunlardan elde edilen gerçek gelir ile defter "yazu" ları arasında artık sağlıklı bir ilişki kalmamıştır. Nitekim, tablo altındaki açıklamada da belirttiğimiz üzere, defterde bunlar için "irâd-ı mukarrereden olmamağla hesaba dahil değildir" şeklinde bir nota yer verilmiş ve böylece bunların artık bir gelir sağlayamadığı belirtilmek istenmiştir. O halde, "tekmil" adı altındaki sütunu, mevcut olanı tamamlayıcı değil, bir bakıma olmayan bir şeyin yerine yapılan yeni bir tahsis şeklinde müttalaa etmek yanlış olmayacaktır. Bu durumda, bir mîrmirânın yıllık has geliri, mevkuflar ve vezâif ödemeleri de göz önünde bulundurulduğu takdirde 1-1,5 milyon akçe arasında değişmektedir. Guruş hesabıyla (120 akçe = 1 guruş) bu 8 333-12 500 guruş eder.

Acaba bir valinin kendisine resmen tahsis edilen gelirler toplamı içerisinde hasların önem derecesi ne idi? Başbakanlık Arşivi'nde, bu konuyu aydınlatmada yararlı olabilecek ayrı bir defter bulduk: Rumeli Valisi Abdi Paşa'nın H 1115-H 1126 (M 1703 - 1714) yılları arasındaki gelir - gider muhasebe defteri (Bk. Tablo: A-3). Bu tablodan izleneceği üzere, Abdi Paşa'nın yıllık geliri (dikkat tablodaki 1115 ve 1116 yıllarına ait veriler tam bir yıllık döneme ait değildir) yüz bin guruşu aşan bir düzeyde seyretmektedir.

(44) MAD 19098. Listemizde yer alan Kırım hanzâdelerinin hasları hakkında şu makalede de bir miktar bilgi vardır: Alan W. Fisher, Les Rapports entre l'Empire Ottoman et la Crimée, Cahier du monde Russe et Soviétique, vol. 13, no:3, s. 374.

TABLO A-2
VEZİRLERİN, KADIN SULTANLARIN, TATAR HANZÂDELERİN, BAZI MİRMİRANIN VE SAİR
KİŞİLERİN HASLARI
- Defter-i havass-ı vüzerây-ı izâm ve sultanân-ı kîrâm ve hanzadegân-ı Tatarân ve bazı medâr-ı
maîşet-i mürmirân ve gayrihu. 14 Za 1113-
{Tarih: 12 Nisan 1702}

Adı ve görevi	Hasları tutarı	Haslarından ödenen vezâif ve ihracat	Mevkuf	Gelir getiren havass ve mu- katta adedi
1. Sadrazam	7.311.795	2.853.170		15
2. Vezir Osman Paşa	2.589.457	5.236		8
3. Vezir Mehmed Paşa, Hanya muhafızı	675.734			1
4. Vezir Süleyman Paşa, mütekaid	500.000			1
5. Vezir İsmail Paşa, Ağriboz muhafızı	1.041.372			3
6. Vezir Hasan Paşa, Şam valisi	1.041.720			4
7. Vezir Ahmed Paşa el tevkî'i	2.556.000			10
8. Vezir Hasan Paşa Rikâb-ı hümâyun kaymakamı	3.007.476	260.364	60.000	11
9. Darüssâde Ağası	1.250.000			2
10. Ağay-ı saray-ı atîk-i ma'mûre	100.000			1
11. Cârîye-î(?) şehriyârî	354.900			2
12. ...?... Mehmed Ağa	269.068	12.932		1
13. Hasan Paşa, Mu- hafız-ı ...?...	360.000			1
14. Katırcı-zâde Ahmed Paşa	69.120			1
15. Hüsam Giray sultan ve İslâm Giray, veledât-ı merhum İsmet Giray sultan	300.000			1
16. Mehmed Beg (sultanzâde)	184.200			2
17. İbiş(?) Efendi	720.000			2
18. Kaplan Giray sultan	368.160			2
19. Bahadır Giray	150.000			1
20. Kırım Giray sultan	85.000			1
21. Ahmed Giray ve Mehmed Giray, vele- dât-ı Giray sultan	100.000			1
22. Gazi Giray sultan	100.000			1
23. Saadet Giray sultan	202.800			1
24. Devlet Giray sultan	480.000			1
25. Mehmed Giray sultan	60.000			1
26. Ahmed Giray sultan	75.000			1
27. Safa Giray ve Abbas Giray sultan	50.500			1
28. Ahmed Paşa, sakin-i Bursa	335.000			2
29. Ali Ağa-zâde el-hac Selim Giray sultan	102.000			1
30. El-hac Selim Giray Han der sebik	419.657			7
31. Kapudan-ı Derya Abdülfettah Paşa	6.377.963			5

32.	Ali Ağa, ser bostani-yân-ı hassa	120.000			1	
33.	Vezir Abdullah Paşa	2.510.338	25.842		6	
34.	Ali Ağa, kethüday-ı sadr-ı şli der sâbık	484.620			5	
35.	Valde sultan	18.391.007	271.613		12	
36.	Hadice sultan	4.580.404	26.196		9	
37.	Ayşe sultan ve Emine sultan (İştiraken)	6.105.150	328.380		12	
38.	(Medâr-ı maişet için birine)	313.016			2	
39.	(Medâr-ı maişet için birine)	191.000			1	
Hasları tutarı (akçe)						
		Eski hasları (havass-ı kadîm) -yazusu-	Yapılan zam (Beray-ı tek- mil)	Vezâif ödemeleri	Mevkuf	Havass ve Mu- katab sayısı
40.	Mirmirân-ı Rumili der mukabele-i devriyye ve kaftan baha)	774.024	1.724.412		520.000	9
41.	Mirmirân-ı Anadolu (der mukabele-i devriyye)	906.326	1.591.674		122.373	16
42.	Mirmirân-ı Sivas	816.538	1.505.367	32.072	233.000	5
43.	Mirmirân-ı eyalet-i Karaman	645.743	1.854.257	95.116	387.933	12
44.	Mirmirân-ı Silistire	523.986	1.856.014		917.320	9
45.	Mirliva-ı Saruhan		406.266			4
46.	Vezir Hasan Paşa, muhafız-ı Belgrad		2.535.372	84.389	691.568	6
TOPLAM			75.837.219	4.236.310	2.932.195	
		Mevkuf	2.932.195			
			72.905.024			

(Kaynak: MAD 19 098 den çıkarılmıştır)

Tablo A-2 ile ilgili açıklamalar:

- "Mevkuf" sütunu altında yer alan havass gelirleri, çeşitli sebeplerle (örneğin: bazı neferata ocaklık tayin olunması, hassın ref'i ve yerine henüz yenisinin verilmemesi) o yıl has sahibinin eline geçmeyecek gelirleri ifade ediyor. Orjinal kayıttaki deyişle bunların tekrar "İrâda idhali iktiza eylemez". Toplam has geliri içine haliyle "mevkuf" rakamları da dahildir. Örneğin 9 sara no'daki vezir Hasan Paşa'nın 3.007.476 akçelik has gelirinin 60 bin akçesi mevkuf olup, bu miktarın o yıl toplam gelirden düşülmesi gerekir.
- Listenin son kısmına yerleştirdiğimiz mirmirân hasları'nda karşımıza "havass-ı kadîm" diye bir ibare çıkmaktadır. Bunlar mirmirân haslarının defterlerde kalan eski "yazı" değeridir ve gelir sahipleri açısından fazla bir şey ifade etmedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim no 38 daki Anadolu mirmirânına kadîm hasası hariç, diğerleri için (no 40, 42, 43, 44) deftere "emval-i mukarrereden olmamağa hesaba dahil değildir" kaydı düşülmüştür.
- Öte yandan Anadolu ve Sivas mirmirânının (no 41 ve 42) haslarına zam yapılırken (beray-ı tekmil kısmı) bazı gelirleri sonradan terkin olunmuştur: no 41 in 176.295 ve 42 nin de 233.000 akçelik hasası terkin edilmiştir.
- Yukarıdaki TOPLAM rakamı orjinal rakamdır. Hesap yapılırken kâtip tarafından yukarıdaki hususların göz önünde bulundurulduğu anlaşılıyor.

Oysa aynı dönemlerde Rumeli valisine has olarak tahsis olunan gelir kadim haslar ve yeni zamlarla birlikte ancak, 20 000 gurusu dolaylarındadır. Bu durumda valinin yıllık gelirleri toplamı içinde has gelirlerinin büyük bir önem taşımadığı belli olmaktadır (45). Zaten Tablo: A-3'ün hazırlanmasına esas teşkil eden MAD 5077 no'lu defter yakından incelendiğinde burada "havaslarımız ve sâir tayyaratdan", "tahsili elimizde olan kazaların zahire bahasından ve sâir tayyaratdan" gibi bazı ifadelerle rastlanmakta ve böylece haslar dışında valinin başka gelir kaynaklarına da sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Vali ve sancakbeğlerinin kendilerine tahsis olunan haslar dışında başka gelir kaynaklarına da sahip olması belki pek orjinal bir saptama değildir. Muhtemelen bunlar eskiden de çok çeşitli gelir kalemlerine sahiptiler. Ancak, XVII ve XVIII. yüzyıllarda yıllık toplam gelirleri içerisinde hasların nisbi öneminin çok küçülmüş olması, üzerinde durulacak çok önemli bir noktadır.

TABLO A-3
RUMELİ VALİSİ ABDİ PAŞA'NIN MUHASEBE DEFTERİ
(1115-1126)
-gurusu olarak-

Yıllar	Gelir	Gider	Fark
1115 Şaban- 1116 Muharrem	13 706	12 195	1 511
1116 Safer- 1118 Zilhicce	151 696	99 796,5	51 999,5
1117	135 141	92 078	43 063
1118	128 594,5	87 926,5	38 668
1119	120 118,5	103 717	16 401
1120	138 559,5	124 955	13 604,5
1121	284 387	91 557,5	192 829,5
1122	153 327	51 528	101 799
1123	106 512	93 055	13 457
1124 Muharrem-1125 Re'vvel	329 625	195 283	134 342
1125 R.âhur- Zilhicce	274 319,5	78 315,5	196 004
1126 Muh.-Şaban	195 434	60 145	135 288

[Kaynak: Başbakanlık Arşivi, MAD no: 5077'den çıkarılmıştır]

NOT: Gelir rakamlarına bir önceki yılın "fark"ı dahildir. Orjinal kayıttaki bazı küçük toplama hataları tarafımızdan düzeltilmiştir.

(45) M.Kunt, Diyarbakır valisinin 1670-71 yılındaki gelir-gideri üzerine yapmış olduğu bir çalışmada, valinin yıllık toplam geliri içinde haslardan elde edilen gelirin ancak % 9 gibi bir öneme sahip olduğunu daha önce göstermişti (Bir Osmanlı Valisinin yıllık gelir-gideri-Diyarbakır, 1670-71, İstanbul 1981).

Üzerinde durulması gereken bir diğer önemli nokta da "has" adı altında yapılan yeni tahsislerin niteliğinde eskiye göre meydana gelen büyük değişimdir.

Bu nitelik değişimine daha önce de işaret etmiştik. Yeniden anımsatmak gerekirse; has tahsislerin artık çok çeşitli ve dağınmık mukataalardan yapıldığı dikkati çekmekte ve tahsisler moneter bir nitelik kazanmış görünmektedir. Ancak, işaret etmek gerekir ki, malikâne sisteminin haslara da teşmilinin doğal bir uzantısı olan bu durum henüz genelleşmiş değildir. "Kadım" adıyla da anımsalar, eski uygulamanın kabintıları da yeni sistemle birlikte hâlâ yer yer var olmaya devam etmektedir. Fakat, zaman giderek eski hasların tasfiyesi yönünde işlemekte ve haslar yavaş yavaş malikâneleşmektedir. Nitekim XVIII. yy'a girerken bazı belgelerin ortaya koyduğuna göre, "kadım" hasların zamanla havass-ı hümayuna ilhakı yoluna gidildiği ve bunların yerine vali ve sancak beylerine yeni mukataalardan gelir tahsis olunduğu görülmektedir. İşte bir örnek (46):

"Saruhan sancağı mutasarrıflarının kadım havassından olup, hâlâ malları bu tarafda teslim-i hazine olmak üzere havass-ı hümayuna tashih olman hasların malları mukabili livâ-i mezbûr mutasarrıflarına hass ta'yin olmak lâzım olmağla, zirde mastur olub vezir-i mükerrem Nu'man Paşa hazretlerinin haslarından senevî yüz elli bin akçe malı olub, lâkin hâsılı rüsumda olmağla yerine ahar hassı ta'yin olmak üzere taraf-ı mîrîden zabt olunmak için feragat eyledikleri. ? ve ?. mukataası ve Aydın ve Saruhan muhassıllıkları iki yüz elli iki bin iki yüz altmış altı akçe malı olan üç kıt'a mukataaların cem'an senevî malları dört yük iki bin iki yüz altmış altı akçe olmağla zikr olunan mukataaları ba'de'l-yevm Saruhan sancağı mutasarrıfları tarafından havass-ı hümayuna tashih olman hasların malları mukabelesinde yüz on iki marî ibtidasından zabt eylemek üzere Haslar Kalemî'ne kayd ve ahkâmı virilmek bâbında arz ve telhîs olub... Fi 16 Ş sene 1112"

Malikâne sistemi yaygınlaştıktan sonra, bazı bölgelerde mîrliva (sancakbeği) haslarının yansıra timarlılara tahsis edilen yerler de haliyle bundan etkilendi ve bu gibi yerlerin havass-ı hümayuna idhali hızlandı. Örneğin, Midilli adası Nezâreti'nin mîrî mukataaları önce malikâne sistemi içine alınmış, sonra da adada bulunan timarlara da, etrafları zaten havass-ı hümayun ile çevrilmiş olduğu ve huzursuzluk çıktığı bahane ve gerekçesiyle, merkezce el konmuştu. Böylece, "timarlı neferât ref" olunmuş ve yerine "ulûfeli asker" tayin edilmişti (47).

16 L 1122 (4 Aralık 1710) tarihini taşıyan bir kayıttan öğrenildiğine göre de (48), eski vezir-i âzam Ali Paşa, vezirlere mahsus olan havassdan bazı yerler ile havass-ı hümayun olan Kıbrıs sancağındaki bazı mukataaları kendisine "temlik etmiş" ve İstanbul'da inşa ettirdiği cami-mescit, imâret, dersihâne ve tekyesine bunları vakf olmak üzere kaydettirmişti. Kendi üzerine geçirdiği vüzerâ haslarına mukabil mîrî mukataa olan bazı yerleri de yeniden has

(46) KK 3085, s. 64

(47) Midilli'de rastlanan bu durumun aynen Girit'te de vâki olduğu aynı belgeden anlaşılmaktadır: "...Girit ceziresi misûlü gerek mîrlivaya ve gerek timara yazılan kura' ve mezara' tahrir ve havaas-ı hümayuna idhal olub, timarlı neferât ref' ve yerlerine yine ol miktar tekrirli mustahfız ve azab neferâtı gibi ale's-seviyye ulûfeli neferât ta'yin ve ancak yine zâbitlerine timarları ibkâ olmmak...". 29 Ra sene 1120 (KK 3095, Haslar Kalemî Midilli hasları yeni tahrir defteri, s. 5).

(48) MAD 9503, s. 146

olarak tahsis ettirmişti. Ancak, onun bu usulsüz icraatı "mîrîye gadr oldu" gerekçesiyle sonradan iptal olunmuş ve sahiplendiği mukataalar devlet tarafından (mîrîce) geri alınmıştı. Bu olayın ilginç tarafı şu ki, paşanın bu usulsüz icraatı iptal olunurken, eskiden "vüzerâ hassı" olarak kayıtlı yerler artık eski statüsünde bırakılmayıp havass-ı hümâyuna ilhak olunmuştu.

Mîrmirân ve mîrliva haslarının ve bu arada timar sahalarının giderek tasfiye olduğuna, şu veya bu sebeple sahiplerinin ellerinden çıktığına veya alındığına dair XVIII. yy başlarına ait başka örnekler de vardır. Örneğin 1116 da (1704) Suğla mîrlivasının iki yük kırk üç bin akçelik defter kayıt değeri bulunan hassı havass-ı hümâyuna ilhak olunmuştu (49). Öte yandan yine aynı tarihlerde, Ohri mîrlivasının haslarından olan bir köyün, mîrlivanın zulmü ve halkın isteği üzerine mîrliva hassından çıkarıldığını, havass-ı hümâyuna katılarak yirmi beş bin akçeye maktua bağlandığını ve daha sonra birine timar olarak verildiğini, fakat timar sahibi ölünce oğullarının sahip çıkmadığını, bunun üzerine köyün timarlıktan ref' olunup, kesin olarak havass-ı hümâyuna ilhak edildiğini görmekteyiz (50).

Bir yerin has veya timarlıktan çıkarılışının peşinden bu yerlerin malikâne olarak tevcihi gelmekteydi. Merkezin öncelikle malikâne sistemi içine almak istediği yerlerin başında haliyle timar veya has olarak kalmasında kimsenin menfaati olmayan yerler gelmekteydi. Yani timar sahibi tarafından işletilmeyen ve merkeze karşı yükümlülüklerini yerine getirmeyen timarlar ile sahibine artık defterde yazılı gelir nisbetinde gelir sağlamayan haslar öncelikle havass-ı hümâyuna alınıp malikâneye dönüştürülüyordu. Yoksa merkezin ilk elde illâki her yeri malikâne sistemi içine almak gibi bir politika güttüğü söylenemez. Malikâne sistemine geçiş, şüphe yok ki devrin koşulları içinde belli bir rasyonelin icâbı olmaktadır.

Nitekim, bazı köylerin kal'a gediği, zeâmet veya timar iken bu statüden çıkarılıp malikâne haline getirildiğini ve fakat sahiplerinin "harp ve darbe ka'dir" kimseler olduğu anlaşılınca derhal malikâne olmaktan çıkarılıp tekrar timar ve zeâmet olarak tevcih edildiğini gösterir belgeler de vardır (51).

Ağriboz sancağında da "mîrliva-i Ağriboz hassından" olan bazı köyler bir ara mîrliva hassından çıkarılmış ve defterlere zeâmet olarak yazılmış, fakat bu da yürümemiş, köylere artık mîrliva da sahip çıkmamış... Bunun üzerine buraları kesinlikle "mîrliva hassından ifraz ile" havass-ı hümâyuna ilhak olunup, malikâne olarak satışı yapılmıştı (52).

Tırhala ve İnebahti mîrlivası haslarından bir köyün de "mîrliva hassından ifraz" olunduğunu ve mütekâid bir vezire "maîset" olarak havass-ı

[49] "İki yük kırk üç bin akçe yazusu olan mîrliva-i Suğla hassı sancaklıktan ref ve havass-ı hümâyundan olmak üzere vârid olan emr-i âli mücebince tashih olunmuştur. 5 Receb sene 1116". MAD 9503, s.143.

[50] MAD 9503, s. 143 (17 Ş 1116).

[51] MAD 9503, s. 144 (Selh Ca 1118).

[52] MAD 9503, s. 184 (25 R 1148).

hümâyundan tahsis olunduğunu, mîrliva haslarının küçülmesine bir diğer örnek teşkil etmesi bakımından burada zikredelim (53).

5- İMDADİYYELER ve HASLAR

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren, daha önce de görüldüğü üzere, vali ve sancakbeği hasları giderek malikâne sistemi içine çekilmeye başlanmış ve böylece hasları âdeta bir tasfiye sürecine girilmişti. Ancak genel gidışet bu yönde olmakla birlikte, henüz ortada hasların ilgası diye bir olay yoktu. Bununla birlikte, artık eskiye göre has adı altında yapılan yeni tahsislerde önemli nitelik değişimleri olduğu da bir gerçektir. İşte tüm bu gelişmeler arasında diğer önemli bir gerçek de bölge yöneticilerinin mali sıkıntılarıydı. Gerçekten, vali ve sancakbeglerinin çoğu artık has gelirleriyle geçinemediklerini beyan ediyor ve dolayısıyla üzerlerine düşen idari ve askeri yükümlülükleri tam olarak yerine getiremiyorlardı. Bu soruna çare olmak ya da en azından sorunu hafifletmek üzere, bu kez bunlara yeni bir gelir kaynağı bulma yoluna gidildi ve böylece imdad-ı seferiyye ve imdad-ı hazariyye adlı vergiler ihdâs olunarak, çeşitli yükümlülüklerinin gerektirdiği giderlerine karşılık olmak üzere eyalet ve sancak mutasarrıflarına tahsis olundu.

İmdadiyyelerin ortaya çıkışı ile hasların evrimi arasında sıkı ve yakın bir ilişkinin var olduğuna kuşku yok. Ancak bu ilişkinin mahiyeti henüz literatürde açık ve doğru bir tarzda ortaya konmuş da değil. Zorluğun, hasların evrimi ile ilgili karmaşık gelişmelerden kaynaklandığı da kesin. Nitekim bu karmaşık gelişmelere nüfuz edilmeyince, imdadiyyelerin ortaya çıkışı bazı tarihçilerce hasların ilgasının bir sonucu biçiminde görülmüş ve yorumlanmıştır (54).

Tarihi kayıtlara bakıldığında, imdadiyyelerin ihdas oldukları sırada ya da daha önce hasların ilga edildiklerine dair herhangi bir karara rastlanmıyor. Tam tersine "has" adı altındaki tahsisler imdadiyyelerden sonra da devam etmiştir. Öte yandan imdadiyyelerle ilgili belgelerde bu vergilerin ilga olunan hasların yerini tutmak üzere ihdas oldukları biçiminde açık ifadeler de yoktur. Tersine, belgelerde imdadiyyelerin tekâlif-i şakka diye bilinen çeşitli yasadışı tahsilâtın yerini tutmak üzere ihdas oldukları vurgulanır (55). Ayrıca yine belgelerden öğreniyoruz ki, bazı

(53) MAD 9503, s. 147 (27 Z 1123).

(54) Çok açık bir biçimde ifade edilmemiş olmakla birlikte, bu savın ilk izlerine vak'antivis Raşid Efendi'nin imdadiyyelerin ihdâsıyla ilgili olarak bilgi verdiği satırlar arasında rastlanır (*Tarih-i Raşid*, c.4, s.384). *Netâyicü'l-vukuât* yazarı Mustafa Nuri Paşa ise, vâizâ haslarının ilgası ve mukataaya tahvili konuları hakkında bilgi verirken sonra hemen peşinden "Binaenaleyh zalik vali ve mîrlivalar hazariyye ve seferiyye nâmıyle ehâliye aynı ve bedeli virgüler tarh ve tevzi' itmekle..." diyerek hasların ilgası ve imdadiyyelerin zuhuru arasında kesin bir ilişki kurmuş ve bu savı kabullenme ve savunma bakımından Raşid'den daha açık bir tutum takınmıştır (c.2, s.91). Uzunçarşılı ise, "...valiler has usulünün ilgasından sonra maaşlarını harpsiz zamanlarda imdad-ı hazariyye ve muharebe zamanlarında imdad-ı seferiyye ismiyle halktan alırlardı." diyerek, imdadiyyelerin has mukabili olduğu sav ve iddiasını daha da açık ve kesin bir dille ortaya koymuştur (*Osmanlı Tarihi*, c.4, k.1, s.437).

(55) Ç.Uluçay, 18 ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, s.192; Bşb. Arş., Cevdet Maliye no: 24002 (Bkz. Ek belge 16)

yöneticilerin hem has geliri vardır, hem de imdadiyye tahsil etmektedir (56). Hatta bazı belgelerde imdadiyyeler için "maa has tertib olunan... grş imdadiyyesi" biçiminde net kayıtlara rastlanmaktadır (57).

Ancak, bunların yanısıra imdadiyyenin "has mukabili" olduğunu gösterir bazı kayıtlar da yok değil (58). Fakat yalnız kaptan paşaların imdadiyyesi ile ilgili olan bu tip kayıtların genel durumu temsil etmeyen istisnalar olduğu da ortada.

Sonuç olarak, imdadiyyelerin paşaların giderek yoksun kaldıkları eski has gelirlerinin bir tamamlayıcısı biçiminde ve onları takviye için ihdas oldukları bir gerçektir. Ancak imdadiyyelerin zuhuru ile birlikte hasların ilga oldukları gibi bir sav da doğru değildir.

İmdadiyyelerin mahiyeti neydi ve hasları takviye işlevlerini ne ölçüde ifa edebildiler? Eyalet ve sancak mutasarrıflarının mali sorunları çözümlenebilirdi mi? Bu sorunlar Osmanlı'nın askeri sistemini ne gibi gelişmelerle karşı karşıya getirdi ve askeri sorun mali sorunla özdeşleşerek, savaşlar bunahım kaynağı ve nedeni haline nasıl dönüştüler? İmdadiyyelerden hareketle bu soruların yanıtlarını bulma çabışmamıza devam edelim.

6- İMDAD-I SEFERİYYE ve İMDAD-I HAZARİYYE ADLI VERGİLERİN ORTAYA ÇIKIŞI ve MAHİYETİ

İmdad-ı seferiyyenin H 1130 (1718) lara doğru bir düzene kavuşturulduğu anlaşılıyor (59). Gerçi, daha önceki yıllarda da valilerin kendileri için imdadiyye topladıkları olmaktadır (60); ancak bunların legal hale gelmesi ve kurumlaşması 1130 lardan sonra olmuştur.

1130 yılında, bu alanda yeni bir düzenlemeye gidilirken buna gerekçe olarak ileri sürülen en önemli şey, eyalet ve sancak mutasarrıflarının artık gelir ve giderlerinin nelerden ibâret olduğunun bilinemediği ve bunun doğal sonucu olarak "mükemmel kapu halkı" beslemekten âciz duruma düştükleri noktası idi. Bu arada ayrıca vali ve sancak beylerinin aslında idareleri altındaki bölge halkından çeşitli yollarla para topladıkları ve istedikleri

(56) Cevdet Dahiliye no: 1657 (Bkz. Ek belge no: 4)

(57) Hazariyye Defteri, no: 9, s. 36, 346; no: 15, s. 147; no: 16, s. 84.

(59) "... İzmir kazası Suğla sancağından olmağla kepudan-ı derya olanlara has mukabili imdad-ı hazariyye ve taamiye ez kadim 3274 gurus be-her sene vermeleri mu'tad iken...". Hatt-ı Hümayun, no: 9488 (tarihi: 1205).

"... Suğla sancağından kepudan paşalara bi'l-mukabele-i has tahsis kılınan 2474 gurus 40 akçe imdad-ı hazariyye üç taksit ile tahsil ve hâlâ kepudan-ı derya vezir Hafız Ali Paşa iclâle tarafına te'diye olunmak üzere..."

Kocaali için: "... bi'l-mukabele-i has kepudan paşalara 1011 gurus 40 akçe...". Cevdet Dahiliye, no: 5602 (tarihi: 1224)

Benzer kayıtlar için bkz. Hazariyye Defteri, no: 9, S. 35-36 (tarih: 1185 ve s. 346 (tarih: 1198).

(59) Tarih-i Raşid c.4, s. 384; Gülşen-i Maarif, c. 2: s. 1154 (İstanbul 1252)

(60) Bir örnek olmak üzere Sivas eyaleti imdadiyyesi ile ilgili H 1122 (1710) tarihli yaprannış bir defteri burada anımsatabiliriz: MAD no: 18795.

takdirde mükemmel kapu halkı düzecek olanakları olduğu da merkezce iddia ediliyor ve bu husus bir düzene bağlanırsa, yani her birinin sefere ne miktar kapu halkıyla gelmeleri belirlenip, bu giderleri finanse edecek gelir kalemleri tayin, tesbit ve kendilerine tahsis edilirse, bu sorunun çözümlenebileceği düşünülüyordu. Bu düşünceden hareketle şöyle bir düzenlemeye gidildiğini görmekteyiz:

1. Bundan böyle her eyalet ve sancağın ne miktar imdad-ı seferiyye ile (artı mübaşiriyye ve kapu harcı) yükümlü olduğu saptanacak. Bu yapılırken eyalet ve sancağın kaldırabileceği miktarlar göz önünde bulundurulacak 2. Vali ve sancak beyleri artık keyfi olarak halktan meccanen para, yem, yiyecek ve toplama yoluna gitmeyecek ve merkezce saptanan miktarlara kanaat edecekler 3. Topladıkları imdadiyelerin yarısını kendi "daire" giderlerine ayıracak, diğer yarısı ile de adam başına yetmiş gurus hesabıyla "silahlı ve mükemmel kapu halkı" besliyecekler.

Bu düzenlemeden sonra her bir mutasarrıfın artık gelir ve giderinin belli ve maktu' olduğu ileri sürülmüş ve bu nizamaya karşı çıkanın katlolunacağı da ilâve edilmişti.

Yine ilk düzenleme yıllarına ait bir hüküm (61) şu hususların da daha yüzyılın başında karara bağlanmış olduğunu göstermektedir (62): 1. Senede iki defa imdad-ı seferiyye toplanması yasaktır 2. İmdad-ı seferiyye savaş zamanında eyalet ve elviye mutasarrıflarına bir defada toptan verilmelidir 3. Mansıp değiştirme, azl veya ölüm hallerinde halef-selef arasındaki hesapların görülmesinde yetki mahalli kadınlara aittir 4. Verginin tevzi'i cümle âyan, ahali ve mahkeme marifetiyle yapılmalıdır 5. Eyalet valileri eğer merkezce sefere çıkmayacağı veya bir işe memur kılınmamışlarsa imdad-ı seferiyye toplanmaları yasaktır.

1130 yılını imdad-ı seferiyye ve hazariyyenin yeni bir düzene kavuşturulması yolu olarak kabul edersek, yeni düzenin aşlında imdad-ı seferiyye ile başlatıldığını, hazariyyeler ile ilgili temel özelliklerin ise daha sonraki yıllarda belirgin hale geldiğini de vurgulamamız gerekir (63). Nitekim 1130 larda her bir eyalet ve sancağın imdad-ı seferiyye miktarları tayin ve tesbit edilmiş olduğu halde, hazariyyelerin ne olacağı kesinlikle belirlenmemiş, imdad-ı hazariyye miktarları daha sonraki yıllarda kesinliğe ve açıklığa kavuşmuştur. Ama ilk olarak ortaya konan imdad-ı seferiyye rakamları imdad-ı hazariyyeyi de içeren bir büyüklük olarak kabul edilmiş ve daha sonraki yıllarda saptanmış olduğunu gördüğümüz toplam imdadiyye (imdad-ı hazariyye + imdad-ı seferiyye) rakamı bu sınırı genellikle aşmamıştır. Nitekim bu sebeple olsa gerek, imdad-ı seferiyye terimi bir çok

(61) Ç. Uluçay, Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, s. 112-115

(62) Daha sonraki yıllara ait çok sayıda diğer belgelerden de bu noktaların teyidi yapılabilir. Bunun için önerilecek ilk kaynak Arşiv'deki Hazariyye Defterleridir.

(63) Bu, 1130 larda hazariyyelerle ilgili hiç bir kayıt bulunmadığı anlamına gelmez. Örneğin 1131 tarihli ve Saruhan sancak mutasarrıfına ait hazariyye ile ilgili bir belge için bkz. Ç. Uluçay, a.g.e., s. 121.

Başbakanlık Arşivi'ndeki "Hazariyye Defterleri"nin 1143 tarihinden başlaması bu açıdan anlamlıdır. Nitekim bu defterlere dayanarak hazırladığımız tablolara bakıldığında bazı eyaletler için hazariyye miktarlarının ancak 1149 yılında aydınlığa kavuştuğunu, sancaklar için ise, 1154 yılına kadar bir zamanın geçmesi gerektiğini görüyoruz.

hallerde her ikisinin toplamını ifade eden bir terim olarak da kullanılmamıştır.

İmdad-ı seferiyyenin valilere tahsis olunmasının temel koşulunun sefere memur kılınmaları olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Eğer bir vali veya sancak mutasarrıfı sefere iştirakle yükümlü tutulmaz ise, ya imdad-ı seferiyye tahsili için kendisine yetki veren emir ısdar olunmaz, ya da tahsil emri gönderilmişse, topladığı parayı merkeze göndermesi istenirdi (64). Bazı hallerde, sefer görevi alan ve fakat imdadiyyesini tahsile zamani olmayan idarecilere hazineden borç verilir, onlar da sonradan tahsil ettikleri imdadiyyeleri merkeze gönderirdi (65). Sefer görevi ile yükümlü tutulmayan idarecilere imdadiyyeleri tahsil emri verildiğinde, o bunları tahsil eder, kendisine ait olan hazariyyeyi içinden ayırır, gerisini hazineye gönderirdi (66). Bazı hallerde ise merkezi devlet doğrudan doğruya merkezi hazine için imdadiyye tahsil edilmesini talep edebilirdi (67). Ancak, her şeye rağmen genel kural, toplanacak imdad-ı seferiyye ve hazariyye akçelerinin o bölgenin idarecisine ait olması şeklinde idi. Bir mansıbın tevcihiyle beraber, mansıb sahibinin kendi bölgesine ait imdadiyye akçelerini toplama ve kullanma hakkı doğmuş olurdu. Ne var ki, tevcihle beraber doğan bu hak ancak merkezin emri ile uygulama alanına konabilirdi (68).

[64] 1184 tarihini taşıyan ve Musul boğazbaşı Abdülfettah Paşa'ya hitaben yazılmış bir hükümda (Cevdet Maliye, no: 30 475) şöyle deniyordu:

"...berren ve bahren sefer-i hümayun-ı makrunum vuku'una binâen devlet-i aliyem masârif-i kesîreye mehtelâ olmağla, masârif-i seferiyyeye fi'l-cümle medâr olmak için 151 ve 152 senelerinde ölçüğe kıyasen memâlik-i mahrûsede vâki olub, vali ve mutasarrıfları sefer-i hümayunuma me'mûr olmiyan malikânelik vechile tefviz olunan eyâlât ve elviyeden cânib-i mîriçün birer mikdar imdad-ı seferiyye tahsiline irâde-i aliyem teallük imekle, sen ki mîrmirân-ı mümâileyhsin taht-ı hükümetinde olan Musul eyâletinden dahi 15 bin grş imdad-ı seferiyye tertib olhub meblağ-ı mezbûr ma'rifetisle eyâlet-i mezbûr ehâlisine tevzi' ve taksim ve aceleten tahsil ve Asitâne-i saadetime irsal ve Hazine-i Âmir'e teslim olmak bâbında sâdir olan emr-i âlişanım..."

Tahsil olunan paranın İstanbul'da hazineye teslim işlerini valinin İstanbul'da bulunan kapu kethüdasının yürüttüğünü de aynı vesikamın devamından öğrenmekteyiz.

[65] Hazariyye Defteri, no:4, s. 10 vd; Cevdet Maliye no: 3999 (3 Ca 1154)

[66] İçel sancağı mutasarrıfı vezir Osman Paşa'ya hitaben yazılan hüküm: "...sefer-i hümayunum takribiyle beytûlmali müslimin masârif-i kesîreye dıçar oluktan nâşi, seferber olmiyan eyalet ve elviye mutasarrıflarının 88 senesi seferiyyeleri tahsil ve içinde mu'tad olan hazariyyeleri ifraz ve mutasarrıfları tarafına itâ ve bakiyesi masârif-i mühimmeye sarf için Hazine-i Âmir'e me'isâl olunmak üzere tanzim olındığına binâen...". Cevdet Maliye no: 31 444 (21 M 1189).

[67] "... Kastamonu sancağında vâki' kazalardan gedikliyi-i mümâileyh ma'rifetiyle cânib-i mîriçün tahsili fermanım olan 16500 gurusu imdad-ı seferiyye akçesinin bir gün akdem ve bir saat mukaddem tahsil ve mühimmat-ı seferiyyeye sarf olunmak için Hazine-i Âmir'e teslim ettirilmesi lâzımı-i hâlden olub ve bu makule levâzım-ı seferiyyeye tahsilen tahsili fermanım olan mevâdın edâsında havas ve evkaf ve muaf ve gayri muaf bi'l-cümle dâhiller olmak sefer-i hümayunum şûrûtundan iken..." Cevdet Maliye, no 31 481 (tarih: 7 ş 1184)

1180 (M 1747) yılında da çeşitli eyalet ve sancaklardan doğrudan doğruya mîri için imdad-ı seferiyye tahsili yoluna gidilmişti. Bu tahsilat sırasında her eyalet ve sancak için önceden saptanmış olan imdadiyye miktarlarına pek riayet de edilmemişti. (Hazariyye Defteri, no: 4, s. 296-297).

[68] İmdadiyyelerle ilgili hemen hemen bütün belgelerde bu hususlar açıkça belli olmaktadır. Örnek olmak üzere şu belgeleri zikretmekle yetiniyoruz: Cevdet Dahiliye, no: 3692, 3914, 1657, 3051, 1261, 3942, 3893, 5602, 374, 5301, 343, 6089 ve Cevdet Maliye, no: 26930... ve. (Ekteki belgelere bkz.)

İmdat-ı seferiyye bir defada tahsil olunma koşuluna bağlı olmasına rağmen, hazariyyeler taksitlerle tahsil edilirdi. Eyalet mutasarrıflarınki iki taksitte, sancak mutasarrıflarınki ise, üç taksitte tahsil olunurdu. Hazariyyenin toptan alınması kesinlikle yasaktı. Tahsilattan sonra yükümlüye bir "edâ tezkeresi" verilir ve böylece mükerrer tahsillere karşı bir önlem alınmış olunurdu (69).

Seferiyyenin tahsil zamanı genel kural olarak sefer zamanı idi. Hazariyye ise sefersiz vakitlerde tahsil edilme koşuluna bağlı idi ki bunun anlamı hazariyyenin idarecilere her yıl tahsis olunan devamlı bir gelir kalemi olduğudur. Tahsilatta sene başı olarak Muharrem'in esas tutulduğu görülmektedir.

7- İMDADIYYE MİKTARLARININ ZAMAN İÇİNDEKİ SEYRİ ve İMDADIYYE KARSILIĞI YÜKÜMLÜLÜKLER

Daha önce de işaret olunduğu üzere imdadiyyeler ilk ortaya çıktıklarında henüz hazariyyeler tam tebeyyün etmemişti. Dolayısıyla o zaman yalnız "imdadiyye" ya da "imdad-ı seferiyye" terimi kullanılıyor ve bu isim altında toplanan imdadiyye miktarı aslında imdad-ı hazariyyeyi de içeren bir büyüklüğü ifade ediyordu. Ancak durumun böyle olduğunu biz daha sonraki yıllara ait belgelerden, yani hazariyye miktarlarının aydınlığa kavuşmasından sonra anlıyoruz.

İmdadiyyelerin yöneticilere ne için tahsis olunduğu, toplanan bu paraların hangi giderlerin finansmanında kullanılması gerektiği sorusuna yanıt ararken, yukarıdaki noktanın özenle göz önünde bulundurulması gerektiği anlaşılıyor. Nitekim henüz hazariyyelerden açıkça söz edilmeyen döneme ait belgelere baktığımızda, toplanan imdadiyyenin yarısının levendlerin maaş, işe vs giderleri, diğer yarısının da paşaların besledikleri kapu halkı masrafları için harcanması gerektiğini ifade eden bilgilere rastlıyoruz (70). Bu bilgiler imdadiyyenin iki eşit parçadan oluştuğu ve ilk yarısının sanki imdad-ı seferiyyeyi (levend masrafı), diğer yarısının da hazariyyeyi (kapu halkı masrafı) ifade ettiği biçiminde yanlış izlenimler yaratıyor. Oysa, kısa süre sonra aydınlığa kavuşan hazariyye miktarlarının da gösterdiği üzere (Bk. Tablo: I-A,B,C), toplam imdadiyyelerin seferiyye ve hazariyye olarak bölünüşü her zaman eşit biçimde olmamıştı. Öte yandan yine bu ilk belgelerde hazariyyeye tekabül ettiği izlenimini veren "kapu halkı masrafı"nın da biraz muğlâk olduğu ve henüz konunun tam netleşmediği dikkati çekiyor. Nitekim, daha sonraki belgelerden anlıyoruz ki hazariyyelere tekabül eden masraf aslında paşaların "daire halkı" masrafıdır (71).

Hazariyyelerin savaşız yıllarda tahsil edilmesi gereken imdadiyye düzeyini ifade ettiği ve bunların paşaların daire giderlerini karşılamada kullanılmak üzere kendilerine tahsis olunduğu noktası netleşince (72).

[69] Cevdet Maliye, no: 15019; Cevdet Dahiliye, no: 5326

[70] Raşid Tarihi, c. 4, s. 384; Ç. Uluçay, a.g.e., s. 112-115

[71] Cevdet Maliye, no 24 002 (Bkz. Ek belgeler no 16) ve Uluçay, a.g.e., s. 192

[72] Cevdet Maliye, no 10 854 (Ek belge no 6) ve no 24 002 (Ek belge 16).

seferiyyelerle ilgili noktalar da aydınlanıyor. Nitekim bu kez imdad-ı seferiyyenin belgelerde "valilerin kapu halkı masraflarını karşılamak üzere" bölge halkına tarh ve tevzi olunan bir vergi (73), ya da "mîrî levendât tahriri için takdir ve tertib olunan akçe" (74) biçiminde tanımlandığını görüyoruz. Böylece paşaların kapu halkının levendlerden başka bir şey olmadığı da anlaşılıyor (75).

Zaten daha önce de işaret edildiği üzere imdadiyyeler "mükemmel kapu halkı tertib ve techiz" edebilmeleri için kendilerine tahsis olunmuştu. İlk düzenlemelere göre de toplam imdadiyyenin seferiyyeye tekabül ettiği anlaşılan ilk yarısı bu iş için kullanılacak ve her bir yönetici imdadiyyesinin her 70 gurusu için bir asker beslemekle yükümlü olacaktı (76). Acaba yöneticiler bu yükümlülüklerini ne oranda yerine getirebildiler?

Başbakanlık Arşivi'ndeki Hazariyye Defterleri'nden derlemiş olduğumuz bazı bilgiler bu noktayı aydınlatmada yardımcı olabilecektir.

Tablo: II çeşitli eyalet ve sancak yöneticilerinin 1155 ve 1158 yıllarındaki imdadiyye ve besledikleri-kapu halkı miktarlarını bir arada göstermektedir. Buradaki veriler "adam başına yetmiş gurusu" hesabına göre bir değerlendirilmeye tâbi tutulduğunda, dikkati çeken ilk özellik hesaplarda toplam imdadiyye rakamının yarısının değil, tamamının söz konusu olduğunun görülmesidir. Diğer bir ifadeyle, eğer beslenen kapu halkı miktarı ile yöneticiye tahsis edilen imdadiyye düzeyi arasında "adam başına yetmiş gurusu" temel alınarak bir ilişki aranacaksa, imdad-ı seferiyye ve hazariyyeyi içeren toplam imdadiyye rakamı hesaba temel alınmalıdır.

Toplam imdadiyye rakamı söz konusu olsa dahi dikkati çeken ikinci özellik imdadiyye düzeyleri ile kapu halkı miktarları arasında "adam başına yetmiş gurusu" esasına göre yine de dengenin/uyumun bozulmuş olduğudur. Bunu aynı tablonun tarafımızdan hesaplanan son sütunlarından izlemek mümkündür. Bir örnek vermek gerekirse: 1158 de Anadolu valisinin toplam imdadiyyesi 165 000 gurusu olup, bu parayla beslediği kapu halkı miktarı 3 000 dir. Oysa adam başına yetmiş gurusu temel alınrsa valinin imdadiyyesi 210 000 grş olmalıydı. Bu durumda vali ya 45 000 grş luk ek bir gelir bulmak, ya da kapu halkı miktarını 3 000 den 2350 lere düşürmekle karşı karşıya demektir.

Tablo: II'deki veriler tek tek incelendiğinde görülen şudur:

Örnek olarak verilen 33 idareciden sadece biri tahsil ettiği imdadiyyeye uygun miktarda kapu halkına sahiptir. Beşi ise imdadiyyelerine oranla az kapu halkı beslemektedir; fakat aradaki fark önemsenecek büyüklükte

(73) "...Anadolu cânibinde vâki' eyâlât ve elviye mutasarrıfları Bağdad ve Revan cânibleri seraskerleri maiyetlerine me'mûr olmalarıyla kapularını tertib ve techiz için lâ-mahâle imdad-ı seferiyyelerin almalarını iktiza ider...", "...valiler dahi nevrûz-ı firûzda serasker paşalar maiyetinde bulunmak üzere me'mûr olmalarıyla seferiyyelerin almadıkça harekete iktidarları olmayacağı bedihidir..." (Hazariyye Defteri no 4, s. 10, 21 B 1143). Ayrıca bkz. Cevdet Maliye no 3 999 (1154 tarihli).

(74) Hazariyye Defteri, no 4, s. 106 da 1151 tarihli kayıt; Uluçay, a.g.e., s. 113, 115.

(75) Bu konuda bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965.

(76) Uluçay, a.g.e., s. 111-116 arasındaki belgeler; Ferâizcizâde Mehmed Said, *Tarih-i Gülşen-i Moarif*, c. 2, s. 1154 (İstanbul 1252).

değildir. Buna karşılık geriye kalan 27 idarecinin kendilerine tahsis edilen imdadiye miktarlarına oranla epeyce yüksek düzeyde kapu halkı besledikleri müşahede olunmaktadır. Buna bakılarak mahalli idarecilerin büyük bir çoğunluğunun ağır bir mali yük altında buldukları ileri sürülebilir. Bu durumda yapılacak şey, ya vali ve sancakbeylerinin besledikleri kapu halkı sayısını kısıtlamaları, ya da merkezin idarecilere tahsis ettiği imdadiye miktarlarını yükseltmesidir. Ama ne var ki, kapu halkı miktarını azaltmak,

TABLE I A
OSMANLI IMPARATORLUĞU'NUN BAŞLICA EYALETLERİNDE EYALET MUTASARRIFLARINA TAHSİS OLUNAN İMDADIYE SEFERİYYE VE HAZARİYYELERİN ÇEŞİTLİ YILLARDAKİ MİKTARLARI (*)
(GURUŞ OLARAK)

Eyalet	İmdadı hazariyye ve yıl		İmdadı seferiyye ve yıl		Toplam ve yıl	
ANADOLU ⁽¹⁾	1182-1211 82.324	1229-1243 57.750	1182 102.678		1130-85 185.000	1245 153.000
SIVAS	1149 15.000	1182-1185-1245 18.500 18.500	1149 18.000	1182-1198 18.500 18.000	1143-1198 33.000	
ADANA	1149 20.000	1182-1230 13.500	1149 20.000	1182 (18.500)	1149 40.000	1156-1182 33.000
KARAMAN	1182-1252 24.750		1180 18.250	1182 18.000	1154-1158 41.250	1182-85 40.750
RUMELİ ⁽²⁾	1154-1198 50.000	1211 47.900	1154-1198 115.000		1154-1198 185.000	1245 163.150
HALEP	1149 10.000	1182-1230 h.i.b.	1149 30.000	1180 20.000	1149 40.000	1150-51 75.000
RAKKA	1149 10.000	1185-1230 h.i.b.	1149 25.000	1160 17.500	1149 35.000	1150-51 30.000
DIYARBEKİR	1149 20.000	1185-1230 20.000	1149 24.000	1160-1182 20.000 24.000	1149-1185 24.000	
ERZURUM	1149 20.000	1182-1230 27.500	1149 40.000	1160-1182 27.500 (27.500)	1149 80.000	1150-51 75.000
TRABZON	1156 20.000	1188-1243 20.000	1156-1160 20.000		1156-58 40.000	1245 80.000
ÇILDİR ⁽³⁾	1149 h.i.b.	1182-1254 20.000	1149 20.000	1160-1182 20.000	1150-51 80.000	1186 40.000
VAN	1149 h.i.b.	1183-1230 5.000	1149 10.000		1149 h.i.b.	1184 15.000
KARS	1183-1254 h.i.b.		1149 10.000		1149 h.i.b.	1156 15.000
MARAŞ	1149 10.000	1182-1185 11.500 h.i.b.	1149 15.000	1160-82 11.500	1143 20.000	1149-56 25.000
MUSUL	1183-1230 h.i.b.				1154-1185 15.000	
BOSNA	1183-1230 a.b.ü.		1160 36.261		1156 115.883	
ÖZİ	1155-1198 30.120		1155-1198 30.120		1155-1198 80.240	
MORA ⁽⁴⁾	1201 80.204	1208-11 150.000	1214 92.000	1211 175.000		
SİLİSTRE	1243 30.120					

Kaynaklar: Başbakanlık Arşivi Hazariyye Defterleri, No. 4, 9, 15, 16; Cevdet Dahiliye, No: 30475; Ç. Uluçay, Saruhan'da Eşkiyalık...; Çeşmizâde Tarihi (yay. B. Küttükoğlu), a. 5; MAD, No: 3425, s. 384-85, No: 120 ve 190

NOTLAR:

(*) Tabloda belli iki tarih arasındaki dönem için bir rakam verildiğinde başlangıç ve bitiş yılları için elimizde kesinlikle bir veri mevcuttur. Ne var ki arada kalan yıllar için verilerimiz her yıl için mevcut olmayıp, atlamalar söz konusudur. Örneğin, Karaman eyaletinin imdad-ı hazariyyesi 1182-1252 arası için 24.750 guruş olarak saptanırken sadece 1182, 1185, 1198, 1211, 1243 ve 1252 yılları için veri bulunabilmiştir. Bu durumda haliyle veri bulamadığımız bir yıl için (söz gelisi 1220 yılında) değişik bir rakamın söz konusu olabileceği akla gelebilirse de bu zayıf bir ihtimaldir.

Parantez içindeki rakamlar, aynı yıl için üç veriden ikisi mevcut olduğunda tarafımızdan hesaplanmış olanlardır.

h.i.ü.: "hadd-i itidal üzere verile gelen" demektir. Bazı eyaletler için arşiv kayıtlarında rakam verilmemiş ve bazı yıllar veya dönemler için imdadiyyenin sürekli olarak h.i.ü. ya da a.b.ü. (adet-i belde üzere) tahsil olduğuna dair ifadelere yer verilmiştir.

(1) Anadolu eyaleti için hazariyye miktarının 62.324 ten 57.750 ye düşmesinin sebebi, Ankara sancağından Anadolu valilerine tahsis olunan 4.574 guruşun artık toplama dahil edilmemesidir.

(2) Rumeli için 1211 yılında Paşa sancağından bazı kazaların eyalet mutasarrıfı imdadiyyesine iştirakten ayrı tutulduklarını görmekteyiz. Bkz. CD 3893.

(3) 1150-51 yılında Çıldır'ın toplam imdadiyyesi 80 bin olarak belirtilirken bunun geçen yıla göre 20 bin guruş bir fazlası olduğuna dair şerh düşülmüştür. Hazariyye defteri, 4, s. 107.

(4) Mora eyaletiyle ilgili geniş bilgi CD 3942 de vardır.

devamlı süregelen savaşlar sebebiyle merkezin, ve bir güvence kaynağı olarak da mahalli idarecilerin işine gelmeyen bir husustur. Öte yandan mahalli idarecilere tahsis olunan imdadiyye miktarlarının da zaman içinde önemli değişimler göstermeden, oldukça sabit bir düzeyde kaldığını biliyoruz (Bkz. Tablo: I-A, I-B, I-C). O halde şu sonuçlara doğru âdeta kaçınılmaz bir gidiş söz konusu olacak demektir:

Vezirler aynı miktar kapu halkını ayakta tutabilmek için yine ek gelir kaynakları bulma yoluna sapacaklar ve dolayısıyla vergi yükümlüsü olan reâyâ mahalli idarecilerin tasallutu, sömürüsü ve kanunsuz tasarruflarından yine yakasını kurtaramıyacaktır. İdareciler için ek gelir kaynakları bulma işi de o kadar kolay ve devamlı olamayacağından gün geçtikçe bunların besledikleri kapu halkının kalitesi bozulacak ve hatta zamanla azalacaktır (77). Bu ise, timarlı sipahiliğin çökmesinden sonra, devrin şartları sonucu iyi kötü onun yerine kâim olan idari-askeri düzenin de (78) pek sağlam temellere oturmamış olduğunu ortaya koyarak, ilerde bu düzenin de neden tasfiyeye mahkûm olduğunu açıklayabilecektir.

Tüm bunların mali tarih açısından anlamı ise, bu bilgilerin savaşlarla mali bunalımlar arasındaki ilişkiyi netleştirmesidir.

(77) XVIII. yüzyılın sonuna doğru durumun ne olduğunu görmek isteyenler şu risaleye bakmalıdır: C.Orhonlu, Osmanlı teşkilâtına ait küçük bir risâle: Risâle-i Terceme, TTK Belgeler, c. 4, sayı 7-8, s. 39-47

(78) XVIII. yy da kendiliğinden oluşan ve çaresiz kalan devletçe kabullenilmek zorunda kalmıp, daha sonra da iyice resmîleştirilen bu yeni askeri-idari düzenle ilgili bilgiler için bkz. M. Cezar, a.g.e.

TABLO: XII
İRÂD-I CEDİD HAZİNESİ "BÜTÇE"LERİ
- GELİRLERİN AYLARA GÖRE DOKÜMÜ -
(Giriş olarak)

YIL	AYLAR	Devre içi gelirleri											Diğer gelirler (I)	Gelirler toplamı (II)	TOPLAM (Devre başı mevcudu + Devre içi gelirleri) (I + II)		
		Bir önceki ay sonunda devredilen hazine mevcudu (Kümülatif) (I)	Çeşitli yıllara mahsuben ve haromeyn mukataalarının "faiz"lerinden hazineye teslim olunan	Mahlûl olup l.C.H.ince zabt edilen veya l.C.H.'ne kasr-ı yod olunan eshamın "faiz" taksitlerinden hazineye giren	Zeâmet ve timarların hasılatı ile iltizam bedellerinden sağlanan			Pamuk resmi (Resm-i mîrî-i penbe mukataası)	Zecriyye resmi hasılatı	Çeşitli kazaların yapıtı resimleri hasılatı ve iltizam bedelleri akçeleri	İstefidye rûsumu hasılatı ve iltizam bedelleri akçeleri	Çeşitli kazaların boyayı-kök, tütük ve mazı resm-i mîrîleri					
MİLLADİ	HİCRİ				Sancak mülküzamlarına tevcih olunacak olan zeâmet ve timarlardan (mabeyn mahsûli)	Diğer zeâmet ve timarlardan	Toplam										
1792	1207	Muharrem															
		R.Evvel															
1793	1208	R.Âhir															
		C.Evvel															
		C.Âhir															
		Receb															
		Şaban															
		Ramazan															
		Şevval	16.292,5	12.256,5	2.486,5	—	1.550	1.550	—	—	—	—	—	—	—	16.292,5	16.292,5
		Zilkâde	25.915	—	4.614,5	3.700	120	3.820	—	70.000	—	—	—	—	—	78.434,5	94.727
		Zilhicce	31.152	1.500	1.088,5	1.725	90	1.815	—	96.551,5	—	—	—	—	—	100.955,5	126.870,5
		Muharrem	62.930	10.500	9.177,5	1.500	3.100	4.600	—	12.500	—	—	—	—	—	36.778	67.930
		Şevval	94.962,5	33.750	—	1.150	2.955	4.105	—	131.790,5	—	—	—	—	—	159.645,5	222.575,5
		R.Evvel	106.566	500	11.726,5	—	500	500	—	20.000	—	—	—	—	—	32.725,5	127.688
R.Âhir	119.385	10.500	—	2.600	844,5	3.444,5	—	2.000	—	—	—	—	—	15.944,5	122.510,5		
C.Evvel	167.217,5	10.930,5	9.010	2.100	3.800	5.900	—	17.500	269	25.000	4.241	—	—	72.850,5	192.236,5		
C.Âhir	322.422,5	25.918	18.433	58.035	9.750	67.785	—	146.840	974,5	35.000	—	3.500	—	298.451,5	465.669		
Receb	356.583	11.366,5	1.989,5	12.500	3.370	15.870	—	140.883,5	810	8.499,5	—	—	—	179.419	501.841,5		
		31.083,5	6.937,5	37.825,5	17.788	55.613,5	—	6.618,5	8.213	—	765	—	—	119.231,5	465.814,5		
		TOPLAM	148.305,5	65.462,5	121.135,5	43.867,5	165.003	—	634.684	10.266,5	68.499,5	5.006	3.500	1.100.729			
1794	1209	Şaban	329.059,5	19.555	3.072,5	101.996,5	28.232,5	130.229	—	196.506	4.571	—	4.941	—	358.875	687.934,5	
		Ramazan	412.116,5	—	3.338,5	7.668	5.750	13.418	—	32.444,5	6.588	—	—	—	55.789,5	467.906	
		Şevval	313.156,5	31.562,5	8.333	500	2.240	2.740	—	70.000	6.078	5.317	3.151,5	—	127.182	440.338,5	
		Zilkâde	325.851,5	21.012,5	3.312,5	35.520	5.800	41.320	37.032,5	75.000	22.712	—	1.141,5	—	201.531,5	527.383	
		Zilhicce	240.615	20.424	17.589,5	5.937,5	1.150	7.087,5	4.000	49.153	92.546,5	—	2.167,5	—	192.968,5	433.583,5	
		Muharrem	269.927,5	27.380	1.562,5	17.700	18.250	35.950	5.000	48.219	65.809,5	—	—	—	183.921	453.848,5	
		Şevval	360.128	34.043	11.862,5	61.100	325	61.425	—	85.128	23.338	—	4.534	—	220.430,5	580.558,5	
		R.Evvel	452.225	30.415	11.297,5	73.227	5.300	78.527	61.989,5	30.000	11.974,5	—	—	—	224.204	676.429	
		R.Âhir	589.889	161.586	14.644,5	26.140	2.795	28.935	—	39.750	21.485,5	1.275	7.170,5	—	274.847,5	864.736,5	
		C.Evvel	597.799,5	140.448,5	15.229,5	46.750	605	47.355	5.000	45.250	33.610	—	—	—	286.893,5	884.693	
		C.Âhir	805.825	113.604	22.698,5	106.681,5	11.000	117.681,5	63.700	112.500	72.438	37.737,5	5.530	—	545.890	1.351.715	
		Receb	1.115.777	65.850	52.695,5	22.690	12.175	34.865	34.809,5	67.500	19.019,5	10.000	5.462	—	290.203	1.405.980	
		TOPLAM	665.880,5	165.736,5	505.910,5	93.622,5	599.533	211.531,5	851.450,5	380.170	54.329,5	34.098,5	—	2.962.736			
		1207-1209 TOPLAM	814.196	231.203	627.046	137.490	764.536	211.532	1.486.136	390.438	122.829	39.104,5	3.500	4.063.465,5			
1795	1210	Şaban	—	87.582	6.961,5	24.500	29.955	54.455	15.000	41.581,5	15.101	5.800	5.315	—	231.796	231.796	
		Ramazan	211.323,5	21.241	1.898	20.614	9.546	30.160	19.500	70.000	7.350	10.876,5	9.150	—	170.174,5	381.498	
		Şevval	294.266,5	35.320	25.840,5	50.274,5	6.555	56.829,5	21.000	50.000	1.925	33.108,5	5.400	—	229.423,5	524.090	
		Zilkâde	334.158,5	153.156,5	23.187,5	51.026	1.850	52.876	15.145	60.000	16.850	787,5	4.947,5	3.500	330.450,5	664.609	
		Zilhicce	240.615	20.424	17.589,5	5.937,5	1.150	7.087,5	4.000	49.153	92.546,5	—	2.167,5	—	192.968,5	433.583,5	
		Muharrem	269.927,5	27.380	1.562,5	17.700	18.250	35.950	5.000	48.219	65.809,5	—	—	—	183.921	453.848,5	
		Şevval	360.128	34.043	11.862,5	61.100	325	61.425	—	85.128	23.338	—	4.534	—	220.430,5	580.558,5	
		R.Evvel	452.225	30.415	11.297,5	73.227	5.300	78.527	61.989,5	30.000	11.974,5	—	—	—	224.204	676.429	
		R.Âhir	589.889	161.586	14.644,5	26.140	2.795	28.935	—	39.750	21.485,5	1.275	7.170,5	—	274.847,5	864.736,5	
		C.Evvel	597.799,5	140.448,5	15.229,5	46.750	605	47.355	5.000	45.250	33.610	—	—	—	286.893,5	884.693	
		C.Âhir	805.825	113.604	22.698,5	106.681,5	11.000	117.681,5	63.700	112.500	72.438	37.737,5	5.530	—	545.890	1.351.715	
		Receb	1.115.777	65.850	52.695,5	22.690	12.175	34.865	34.809,5	67.500	19.019,5	10.000	5.462	—	290.203	1.405.980	
		TOPLAM	1.204.344	243.039,5	366.050,5	263.499	629.549	202.820	992.082,5	631.531	125.572,5	56.255	6.000	4.091.195			
1796	1211	Şaban	—	64.846	—	50.564	20.530	71.094	25.333	18.363,5	9.247	9.000	1.100	—	199.033,5	199.033,5	
		Ramazan	159.550,5	68.036,5	6.479	10.790	4.941	15.731	29.000	48.020,5	34.436,5	12.500	3.000	—	217.203,5	376.754	
		Şevval	312.334	214.788	122.199,5	10.088	42.480	52.568	52.000	10.000	13.625	3.088	2.188	1.000	471.457,5	783.791,5	
		Zilkâde	452.573	150.539	11.670,5	8.488	11.027	19.515	15.000	45.000	10.950	—	7.647	—	260.321,5	712.894,5	
		Zilhicce	289.205,5	186.523,5	7.169,5	18.245	40.000	58.245	51.000	142.152,5	7.696,5	—	4.900	—	457.487,5	746.693	
		Muharrem	531.516	161.559	14.530,5	7.010	19.022,5	26.032,5	25.786	27.600	49.131	—	11.464	—	316.004	847.520	
		Şevval	817.521,5	46.950	—	3.650	8.850	12.500	—	145.000	51.714	—	—	—	256.164	1.073.685,5	
		R.Evvel	899.984	80.909,5	14.513,5	13.411,5	30.950	44.361,5	19.090,5	58.520	130.250	—	3.000	—	350.645,5	1.250.629,5	
		R.Âhir	988.435	61.469,5	7.168,5	6.386	13.975	20.361	20.000	96.672,5	55.903,5	—	4.875	—	266.450,5	1.254.885,5	
		C.Evvel	1.091.311	131.579	13.197,5	19.341,5	30.130	49.471,5	24.000	35.000	44.696,5	—	—	—	297.945,5	1.389.256,5	
		C.Âhir	1.314.560,5	83.867,5	62.802	21.199	20.200	41.399	60.367	202.788	104.256,5	6.500	11.198	1.562,5	574.741	1.889.301,5	
		Receb	1.719.498,5	267.152,5	83.368,5	40.219	39.220	79.439	42.466	437.050	40.518	21.125	6.875	453.534	1.431.529	3.151.027,5	
		TOPLAM	1.517.921,5	343.099	209.392	281.325,5	490.717,5	364.043	1.266.167	552.474,5	52.213	56.247	456.096,5	5.098.983,5			
1797	1212	Şaban	—	40.057	10.871,5	8.203	22.500	30.703	—	6.447	11.500	8.300	—	—	107.878,5	107.878,5	
		Ramazan	2.556	106.996	4.449,5	6.450	19.591	26.041	58.333	82.185	20.823,5	7.900	—	—	306.728,5	309.284,5	
		Şevval	40.813	130.044,5	25.375,5	5.010	9.820	14.830	46.500	147.517	—	4.000	4.065	—	372.332,5	413.145,5	
		Zilkâde	122.277	93.292	19.093,5	3.115	7.219	10.334	44.500	177.200	19.777,5	14.267	3.935	—	382.399,5	504.676,5	
		Zilhicce	252.416,5	164.972	67.978,5	1.325	13.195	14.520	41.300	138.415	22.684	—	—	240.211,5	690.082,5	942.499	
		Muharrem	—	148.531,5	35.412,5	12.730	33.300	46.030	4.683,5	28.413,5	24.675	5.000	—	—	292.746	292.746	
		Ş															

TABLO I-B
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN AVRUPA YAKASINDA BULUNAN BAŞLIÇA
SANCAKLARININ İMDAD-I SEFERİYYE VE HAZARİYYE MİKTARLARININ ÇEŞİTLİ YILLAR
İTİBARIYLA DÖKÜMÜ
(GURUŞ OLARAK)

Sancak	İmdad-ı hazariyye ve yıllar		İmdad-ı seferiyye ve yıllar		Toplam ve yıllar	
	1154-1211	1243	1154-1156		1154-1185	
KÖSTENDİL	4.000	3.912,5	7.000		11.000	
TIRHALA	7.500		11.000	1205 11.000	18.500	1245 15.000
YANYA	7.500		3.500	1154-1160	11.000	1154-1185
DELVINE	5.000		3.000	1154-1160	8.000	1154-1182
İLEASAN	2.500		1.750	1154-1156 1.500	4.250	1154-1185
İSKENDERİYYE	5.000		3.500	1154-1156 3.000	8.500	1154-1158
AVLONYA	4.500		6.500	1154-1156	11.000	1154-1185
OHRİ	4.000	1229 1230 5.000 4.200	7.000	1154-1156	11.000	1154-1198
SELÂNİK	6.000		5.000	1154-1160	11.000	1154-1185
DOKAKİN	2.500		1.750	1154-1156 1.500	4.250	1143-1198
PREZRİN	2.050	1154-1156 1198-1252 2.000	2.200	1154-1156 1.160	4.250	1154-1185
ÜSKÜB	2.500		1.750	1154-1156 1.500	4.250	1154-1198
SEMENDİRE	23.000	1185-1243				
İNEBAHTI	3.350	1183-1198 1230-1243 25.527				
KARLİLİ	8.500	1185-1243				
KİLİS (Bosna)	5.560	1155 1183-1243 a.b.ü.	11.120	1155	16.680	1155-1158
İZORNİK	2.610	1155 1211 a.b.ü.	5.220	1155	7.830	1155
HERSEK	32.496	1155 1185-1243 a.b.ü.	16.248	1155-1160	48.744	1155

Kaynak: Divan-ı Hümâyun Hazariyye Defterleri, no: 4 (s.153,182,187,208,280-82,296-97,315-16) no: 9 (s.15-16,35-36,344-351), no: 15 (s.139,144-47), no: 16 (s.84,96,120-25) ve Cevdet Dahiliye vesikaları, no: 3051, 5602, 1261, 3893, 12 147.

TABLO: I-C
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ASYA YAKASINDA BULUNAN
BAŞLICA SANCAKLARININ İMDAD-I SEFERİYYE VE HAZARİYYE
MIKTARLARININ ÇEŞİTLİ YILLARDAKİ DURUMU
(guruş olarak)

Sancağ	İmdad-ı hazariyye ve yıllar	İmdad-ı seferiyye ve yıllar	Toplam ve yıllar		
KIRŞEHİR.	<u>1155-1211</u> 1.500	<u>1155</u> 1.500	<u>1143-1198</u> 3.000		
ÇORUM	<u>1182-1243</u> 2.250		<u>1143-1185</u> 6.750		
KARAHİSAR-I SAHİB	<u>1155-1243</u> 5.000	<u>1155</u> 6.000	<u>1130-1245</u> 11.000		
KARAHİSAR-I ŞARKI			<u>1152</u> 8.000	<u>1158</u> 4.000	
AKSARAY	<u>1182-1243</u> 2.000		<u>1152-6</u> 3.000	<u>1158</u> 4.000	<u>1182</u> 3.000
NİÇDE	<u>1156 1182-1230</u> 3.000 2.749	<u>1156</u> 5.250	<u>1156-58</u> 8.250	<u>1182-85</u> 7.599	
KARESİ	<u>1155-1243</u> 5.000	<u>1155</u> 3.250	<u>1152-1185</u> 8.250		
SULTANÖNÜ	<u>1155 1182-1243</u> 2.000 1.745	<u>1155</u> 6.250	<u>1152-1185</u> 8.250		
AKŞEHİR	<u>1155-1252</u> 2.000	<u>1155</u> 2.000	<u>1152-1185</u> 4.000		
İÇİL (İcel)	<u>1182-1230</u> 6.500		<u>1152-1182</u> V.g. (*)		
TEKE	<u>1182</u> 7.000	<u>1160</u> 4.250	<u>1154-1185</u> 11.250		
ALÂİYE	<u>1182-1243</u> 2.500		<u>1155-1182</u> V.g. (*)		
KASTAMONU			<u>1151- 1185</u> 18.500		
BOLU		<u>1160</u> 4.000	<u>1151-56</u> 16.500	<u>1158</u> 10.000	
CANIK		<u>1160</u> 3.000	<u>1151-1158</u> 8.250		
DİVRİÇİ			<u>1143</u> 6.500	<u>1151-1158</u> 5.000	

(Tablo I.C'nin devamı)

BOZOK			<u>1151-1158</u> 6.750	
ARABGİR			<u>1143</u> 2.259,5	<u>1151-1158</u> 5.000
MALATYA		<u>1160</u> 3.000	<u>1143</u> 8.660,5	<u>1151-1158</u> 6.500
AYINTAB			<u>1151-1158</u> 2.000	
KARS-I MARAŞ			<u>1151-1158</u> 1.500	
BA'LBEK			<u>1151-1158</u> 5.000	
HAMA-HUMUS			<u>1151-1158</u> 10.000	
HÜDÂVENDİGAR	<u>1182-1243</u> 7.500		<u>1130-1185</u> 24.750	
AYDIN Muhassıllığı ⁽¹⁾	<u>1149</u> 11.250	<u>1149</u> 30.000	<u>1149</u> 41.250	
AYDIN sancağı	<u>1154-1198</u> 3.333	<u>1154-1155</u> 4.916	<u>1130-1185</u> 8.250	
SARUHAN			<u>1130-1158</u> 8.250	
MENTEŞE	<u>1155</u> 3.333	<u>1155</u> 4.916	<u>1130-58</u> 8.250	<u>1245</u> 11.526
HAMİD			<u>1130-1158</u> 16.500	
KAYSERİ	<u>1182</u> 2.745	<u>1198-1230</u> 2.750	<u>1143-1198</u> 8.250	
KENGİRİ (Çankırı)	<u>1182</u> 6.500		<u>1143-1185</u> 13.750	
AMASYA	<u>1182-1186</u> 3.000		<u>1143-1186</u> 8.250	
ANKARA	<u>1182-1245</u> 4.750		<u>1143-1245</u> 14.250	
BEYŞEHİR	<u>1155-1185</u> 3.000	<u>1155</u> 4.000	<u>1154-1185</u> 7.000	
TARSUS			<u>1152-1158</u> 5.000	

KAYNAK: Tablo I-A ve I-B de zikredilenlere ek olarak: Hazariyye defteri, no 4, s. 6-10 Ç.uluçay, a.g.e., s. 112; Belleten sayı 144, s.484; M. Aktepe, Patrona İsyanı, s. 11.

NOTLAR:

[*] (V.g) "virilügalen" ifadesinin kısaltmasıdır. Bazı sancaklar için belgelerde imdadiyye düzeyi hakkında bir rakam verilmeyip hep bu ifade kullanılıyor.

(1) H 1149 (M 1736-37) yılında Aydın Muhassıllığı Aydın, Saruhan, Menteşe ve Hamid sancaklarını kapsamına almaktaydı.

Bu konuda bkz. Hazariyye Defteri, no: 4, s. 90

TABLO II
GERÇEK İMDADIYYE VE KAPU HALKI MİKTARLARIYLA
NAZARİ İMDADIYYE MİKTARLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Eyalet/ Sancağ	Beslenen kapu halkı miktarı		Gerçek imdadiyye tutarı (grş)		Adam başına 70 grş. hesabınca imdadiyye tutarı	
	1155	1158	1155	1158	1155	1158
Anadolu		3.000		165.000		210.000
Sivas		1200		33.000		84.000
Ağana		500		33.000		35.000
Karaman		1.000		41.250		70.000
Diyarbakir		1.000		44.000		70.000
Erzurum		1.000		55.000		70.000
Trabzon		800		40.000		56.000
Beyşehir	100	100	7.000	7.000	7.000	7.000
Sultanözü	100	100	8.250	8.250	7.000	7.000
Alaşehir	50	50	4.000	4.000	3.500	3.500
İçil	300	300	?	?	21.000	21.000
Karahisar-ı Ş.	150	300	11.000	11.000	10.500	21.000
Kocaeli	150	150	?	?	10.500	10.500
Kırşehir	50	100	3.000	3.000	3.500	7.000
Alâiye	150	150	?	?	10.500	10.500
Hüdâvendigâr		300		24.750		21.000
Ankara		250		14.250		17.500
Amasya		150		8.250		10.500
Aksaray		100		4.000		7.000
Kayseri		200		8.250		14.000
Karesi		150		8.250		10.500
Çorum		100		6.750		7.000
Selânik		200		11.000		14.000
Dokakin		100		4.250		7.000
Prezrin		50		4.250		3.500
Üsküb		50		4.250		3.500
Kilis-i Bosna		300		16.680		21.000
Yanya		200		11.000		14.000
Delvine		200		8.000		14.000
İlbasan		200		4.250		14.000
İskenderiye		200		8.500		14.000
Avlonya		200		11.000		14.000
Ohri		250		11.000		17.500

Kaynak: Başbakanlık Arşivi, Hazariyye Defteri, no 4, s. 180,280-282'den çıkarılmıştır.

C-HASLARIN TASFİYESİNDEKİ SON AŞAMALAR VE MALİ SORUNUN ASKERİ SORUNLA ÖZDEŞLEŞMESİ

1- BÖLGE İDARECİLERİNİN MALİ SORUNLARININ GÜNDEME GELMESİ ve ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

XVIII. yy'ın sonuna gelindiğinde, eyalet ve sancak mutasarrıfı olan vezirlerin, kendilerine gelir sağlıyan alanlar ya ellerinden çıkmış veya küçülmüştü. Bunun sonucu olarak, bunlar iyice fakirleşmiş ve merkeze karşı yükümlülüklerini de yerine getiremez duruma düşmüşlerdi (79).

Sonunda, 1789 yılında eyalet ve elviye mutasarrıflarına ait eski hasların durumu bir sorun olarak gündeme geldi (80). Sorunları çözümlenmek amacıyla padişah huzurunda bir "meşveret meclisi" toplandı ve konu önce vezir ve kadıların zulmü ve halkın perişanlığı açısından ele alındı. Fakat görüşmeler sırasında konunun can alıcı ve önemli noktası olan idarecilerin gelirleri meselesi ön plana çıkmakta gecikmedi ve "önceleri eyalet ve elviye mutasarrıflarına ait iken, sonraları statüleri değişen ve hâlen malikâne

(79) Cengiz Orhonlu'nun yayımlanmış olduğu bir risale bu konuda çok dikkate değer bilgiler ihtiva etmektedir. Konumuzla ilgili bazı pasajları burada zikretmeyi faydalı buluyoruz: "... Mürûr-ı zemân ile mezkûr sancaklar hâs ve mukataa olarak vezirlerin elinden içküp eshâb-ı mukata'a tarafından zabt eden voyvodaların te'addisine vezirler râzı olmadığı halde hilâf-ı vâkı vezirler hakkında arz-u ilâm olarak ba'zısını kati ve ba'zısını nefy ederek vezirler korkup kadı efendinin hilâf-ı şer'ine ve ehâlinin guluvv u hücumuna mağlup olup kendülerini setr dâ'iyesinde olduklarından eşîrâ yüz bulup fermân-ı padişâhi icrâ olunmaz oldu ve vezirler fakir olup bir voyvoda kadar kudret ve kuvvetli kalmadı..."; "... vezirlerde kudret ve kuvvet kalmadığından şimdi sergerdelerün ismi mevcut olup neferâtı nâ mevcûd olduğundan ahâlî-i vilâyete ve aşkıyâya mağlup olmuşlardır..."; "... Şimdi Sivas vâlisi olanların katarı ile mecmu'ı tevâbi'inün bin iki yüz yem-i şâr vermeğe kudret ve kuvvetleri olmadığından gayri kemâl-ı zarâret çekerler. Zirâ beyân olunduğı üzere etrâf sancakları hâs ve mukata'a olup vezirlere yalnız şehir bâki kalmıştır. Ana binâen pâdişâh seferine memûr olan vüzerânun seferine yalnız defterde muharrer olan ismi beraber olup hidmet ve izhâr-ı kahr u kudret edecek kapısı halkınun cismi 'adım ve imkânda değildir..."; "... Paşaların kuvvet ve kudreti olmadığından def'i mümkün değildir., Vezirlerün alacağı akçayı dere beyleri ve a'yân-ı vilâyet alıp İstanbul'da olan kapu kethüdasına hediye irsâl ederler. İrâd-ı kadı ve irâd-ı paşa keyfiyeti takrir ü beyân olunduğı üzere paşalar mansıblarınun etrafı zemân geçerek hass ve mukataa olup vezirle yalnız şehirler kaldığından yirmişer ve otuzar âdem ile otururlar ve iki taksit ile vermek üzere senede on ve onbeş kese hazariye ta'bir olunan akçe ile geçünürler. O akçe dahi paşaya kalmayıp İstanbul'da kapu kethüdası ben sana mansib yapdım bana akçe gönder deyu bir taraftan âdem gönderür ...". Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir Risâle, "Risâle-i Tercüme", TTK Belgeler, c. iv, sayı: 7-8, s. 39-49.

Tatarcak Abdullah Molla da, Üçüncü Selim'e sunduğu layıhasında konuyla ilgili olarak şu satırlara yer veriyor:

"... sadr-ı âzamların ve defterdârların kalemiyeleri dahi tezâyid kabul idüb, bir müddet-den beru sadr-ı âzamların irâdât-ı muayyeneleri masârif-i zaruriyelerini ihâta itmediğı ecil-den vüzerây-ı izâma ve mürmirân-ı kirâma tevcih buyrulan eyalât ve elviyeden câize-i kadîmelerinden fazla tebşiriyye ve tebrikiyye ve sair ism-i bî-ma'nâ ile bi'z-zarûre ahz eyledikleri muhaddesatın mürtefi' ve bu takrib ile vüzerây-ı izâm ve mürmirân-ı kirâm dahi mansıblarından mürtefi' olub zarûretleri ber-taraf olmağla seferler vuku'nda mükemmel kapuları halkları ile isbât-ı vücûda muktedit olacakları bî-istibah olub...". Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütaleât, TOEM, III, s. 343 (1916).

Abdullah Molla'nın layıhası haliyle günün çeşitli sorunlarına bir çözüm önerisidir. Bizim burada vurgulamak istediğimiz onun getirdiği çözüm değil, fakat idarecilerin zaruret içinde bulduklarına dair teşhisidir.

(80) Tarih-i Cevdet'de de (c. 4, s. 238 vd) 1203 yılında toplanan meşveret meclisi ve aldığı kararlar hakkında bazı bilgiler varsa da bunlar yeterli olmayıp not 81 de zikredilen belgelerde yer alan bilgiler bu eserde bulunmamaktadır.

olarak çeşitli kişilerin uhdesinde bulunan haslar"ın durumu görüşüldü ve sonuç olarak bu hasların durumunun araştırılıp yine eskisi gibi vüzerâ ve mîrmîrânâ tahsis edilmesi hakkında ilke kararı alındı. İlk elde ise, Erzurum bölgesi ele alınacak ve burada valiye ait olması gereken mukataaların yine valiye tahsisi için çalışılacaktı ... (81).

Ne var ki, alınan prensip kararlarına rağmen, sorunun çözümü ve eski sisteme dönüş artık o kadar kolay değildi . Nitekim, daha ciddi bir yaklaşımla konu yeniden ele alınıp, defterdarın da ilgili görüşü istendiğinde, sorunun giriftliği ortaya çıkmıştı. Zira, defterdarın da belirttiği üzere, söz konusu mukataaların bazıları, malikâne olarak satılmanın ötesinde bir de *eshama* bağlanmıştı. *Esham* sahiplerinin hakları ne olacaktı? Bu mukataalarda eski düzene dönülecekse *esham* sahiplerini iskat etmek gerekiyordu ki bu kolay bir iş değildi. Çünkü bu kez bunlara, bu mukataaların *esham*ından elde ettikleri "faiz"i doğrudan doğruya merkezi hazineden ödemek durumunda kalırdı. Bu işlem ise, zaten sıkıntı içinde bulunan hazineyi kaldıramıyacağı büyük bir yük altına sokmak demektir. Öte yandan, bir süreden beri devam eden uygulamadan ötürü, eskiden havass olan bu gibi mukataaların ve *esham*ının artık belli bir piyasası oluşmuş ve bunlar yeni değerler kazanmış ve merkezi hazinenin önemli gelir kaynaklarından biri haline gelmişlerdi. Bunlardan vazgeçmek hazineye zarar verirdi. Hazinenin yararı dışında, mukataalardaki mevcut sistemin ülkedeki birçok kişinin geçim kaynağı olduğunu da unutmamak gerekiyordu. Bu insanların durumu ne olacaktı?..

İşte bu görüşlerle öneriye karşı çıkan defterdar, eyalet ve elviye mutasarrıflarının zamanla fakirleşmesinde söz konusu hasların giderek malikâne sistemi içine çekilmesini bir sebep olarak kabul etmekle birlikte, asıl nedeni başka yönde görmekteydi. Defterdara göre temel neden, bu idarecilerin mansıplarında uzun süre kalamamaları idi.

Defterdarın görüşü de gerçeğin başka bir yönüydü. Ama acaba sorunu bu biçimiyle algılaması doğru muydu? Yoksa o, bu görüşleri savunurken öncelikle âmiri ve sorumlusu bulunduğu merkezi hazineyi mi gözetmekteydi?

Ashında defterdarın merkezi hazineyi gözetmesi doğaldı. Ancak onu böyle bir tarafgirlikle suçlamak basit ve kolay bir açıklama olur. Defterdarın görüşlerini, tüm XVIII. yüzyıl boyunca kendi kendine bir mecra bularak artık belli bir yöne akmaya başlayan bir nehri tersine çevirmek isteyenlere bir cevap olarak değerlendirmek gerekir.

2- VÜZERÂ KANUNNÂMESİ ve SONRASI: NAKİT MAAŞ SİSTEMİNİN YAYGINLAŞMASI

1769 yılında bölgesel idarecilerin mali sorunları gündeme gelip çözüm arayışları başladıktan kısa bir süre sonra, Selim III'ün önderliğinde oldukça geniş çaplı bir ıslahat hareketi başlamıştı. "Nizâm-ı Cedid" adıyla bilinen ve mali yönlerini daha sonra etraflıca ele alacağımız bu hareketin şu anda

(81) HH no: 15 402 ve 15 522 (Bkz. Ek belge 27 ve 28)

izi ilgilendiren yönü yalnızca mülki ve idari alanda getirdikleridir (82). Diğer bir deyişle, bölgesel idarecilerin mali sorunlarının çözümü konusunda nelerin yapıldığıdır.

Araştırmalarımıza göre, bu sorunun çözümüyle doğrudan ilgili belge 1208 (1793-94) yılında çıkarılmış olan "Vüzerâ Kanunnâmesi" dir. Ancak, hemen belirtelim ki, bu kanunun önemi bizce sorunu nasıl çözümlediği değil, nasıl çözümleyemediği noktasında toplanmaktadır. Dolayısıyla biz bu belgeyi burada "Nizâm-ı Cedid" reformlarının bir parçası olarak değil, XVIII. yy. dan beri süregelen ve geçmiş sayfalarda izlemeye çalıştığımız gelişmelerin yönünü, önemini ve nihayet bu gelişmelerin Osmanlı klâsik düzenindeki dengeleri ne hale getirdiğini göstermesi ve kanıtlaması açısından değerlendirip, kullanacağız.

Bu kanunnâme (83) ile vezir sayısı donduruluyor ve vezirlik rütbesini elde etme bazı kayıtlara bağlanıyordu. Böylece adeta; XVIII. yy süresince vezir sayısının arttığını, kalitelerinin düştüğünü ve bunlara yetecek kadar "mansıb" olmaması yüzünden gelirlerinin de kifayetsiz olduğunu ve dolayısıyla "mükemmel kapu halkı" besleyemediklerini ileri süren görüş sahiplerinin (84) haklılığına prim verir görünen bir çözüme yönelinmişti. Ama aslında, eski haslarının iadesi artık mümkün olmadığından bu konuda yapılabilecek şeyler de pek fazla değildi.

Kanunnâme'de vezirlerin gelir ve giderleriyle ilgili olarak doğrudan veya dolaylı nelerin yer aldığına gelince:

Önce, dolaylı olarak kanunun ne getirdiği ele alırsak: Bir kere, vezir ve mîrîrânın etrafa mübâşir gönderme ve halka yük olma konusu kesin olarak yasaklanıyordu. Bu bir bakıma mansıp sahiplerinin gayri kanuni de olsa, bu güne kadar uygulayageldikleri ve kendilerine ek bir gelir kapısı olan icraatını önleme demektir. Fakat; öte yandan aynı kanun, "Vüzerâ kapu kethüdaları" ile ilgili hükümlerinde, vezirlerin kapu kethüdalarına kapturageldikleri arslan payını vezirler lehine yeniden düzenleme amacı güdüyordu (85).

(82) Selim devrinde idari alandaki ıslahatlar için bkz. E. Z. Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları - Nizâm-ı Cedid - 1789-1807* - Ankara 1946 (TTK yayını), s. 95-121; Stanford J. Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1971, s. 167 vd.

(83) HH no: 12 343 [Bkz. Belge: 31]. Bu belgede yer alan metin kanunnâmenin tamamı olmayıp yalnız baş tarafıdır. Kanunnâmenin tam metni için öncelikle MAD 7584'ü saklı veririz. Belge: 31'in altında da belirtildiği gibi, kanunnâme metnini başka kaynaklardan da izlemek mümkündür.

(84) Bu görüşü taşıyanların başında bizzat mansıplarından memnun olmayan ve gelir yetersizliğinden yakınan o devrin bazı vezirleri ile bunlardan gerektiğinde daha fazla asker getirmelerini talep eden merkezdeki idarecilerin bulunduğunu kolayca tahmin etmek mümkündür. Öte yandan Selim III'e rapor sunan Osmanlı aydınlarından bazıları da aynı görüşü paylaşmaktaydı.

Bu görüş, basta Cevdet Paşa olmak üzere, tarihçiler tarafından da haklı bulunmuş ve savunulmuştur. Nitekim Cevdet Paşa eserinin ilk ciltlerinde o dönemlerde vukubulan hemen hemen her savası vesile add ederek, vezirlerin durumu ve kapu halklarının perisanlığını dile getirir; kapu halkı mükemmel olana rastlandığında ise, böylelerine artık ender rastlandığını vurguluyarak, bunların diğerlerinden farklı olarak "nemâlu" yani verimli mansıplara sahip olduklarını ileri sürer. (*Tarih-i Cevdet*, çeşitli yerler). Fakat bu görüş en açık ve derli toplu olarak Netîci-i l-vukuât da yer almıştır (c.3, s.79).

(85) Vüzerâ Kanunnâmesi, bend 6 (MAD 7584, a.5-6).

Vezirlerin gelirleriyle ilgili dolaysız satırlar ise kanunnâmenin ancak bitiş kısmında yer almaktaydı ve bu satırlarda bunların gelirlerini arttırmayı temenniden öte fazla bir şey de yoktu (86).

Fakat, aynı satırlar vezir ve mîrmirânın eski gelir sahalarından bir kısmının artık malikâne sahipleri elinde bulunduğunu kanıtama ve tescil etme bakımından önem taşır. Burada önemli ve dikkate değer diğer bir nokta da, bunların yalnız "maaş"larının artırılmasının sözü edilip, eskisi gibi has verileceğine hiç değinilmemesidir.

O halde, "vüzerâ kanunnâmesi" ile nelerin değiştiğini sorgulamak gerekir. Kanımızca vezir ve mîrmirân haslarının eski sahiplerine iadesi ve eski statülerine kavuşturulması konusunda değişen pek bir şey yoktur. Üstelik, mevcut duruma bir tepki olarak ortaya çıkan kanun, bu durumu değiştirmek şöyle dursun, ihtiva ettiği satırlarla, dolaylı olarak onu pekiştirmiş, kodifie ve legalize etmiştir denebilir. Nitekim, vezir ve mîrmirân hasları, daha önceden de izlendiği üzere, artık kendi ellerinden çıkmaya başlamış, mîrî mukataa haline dönüşmüş ve de malikâne olarak satılmışlardı. Vüzerâ kanunu, bu durumun artık iyice kabullenilmiş ve eski has sistemine dönmeyen artık olanaksız olduğunun kanıtıdır. Geliri yetmeyen idarecilere ise artık eskisi gibi has tahsisi amaçlanmamakta, sadece bunların maaşının yeterli düzeyde olması için çaba gösterileceği dile getirilmektedir.

* * *

Vüzerâ Kanunnâmesi'nden sonraki dönem aslında bu bölümün kapsamı içine girmiyor. Bununla birlikte, çok kısa da olsa haslarla ilgili gelişmelerin nereye vardığını ortaya koyma bakımından bir iki noktaya değinmekte yarar var.

Önce, XIX. yüzyıl yaklaşırken Osmanlı maliyesinde önemli bir değişim ve eğilimin egemen olmaya başladığını belirtelim: Maliyede nakit maaş sistemi giderek genişlemekte ve yaygınlaşmaktadır. Bu süreç içerisinde devlet hizmetinde görev alan küçük ya da büyük hemen her türlü personel, bu genel eğilimden nasibini almaktadır. Nitekim, örneğin mali örgütte yeni kurumların ortaya çıkmasıyla birlikte istihdam olunan yeni personel artık eski meslekdaşları gibi kalem harçlarıyla geçinen kimseler durumunda olmayıp hazineden bunlara nakit aylık ödenmektedir (87).

(86) Bu satırlar aynen şöyle:

"...vülât-ı kirâma mansıbı tevcih ve ibkasında taklîl ve rüşvet sâir güne hediye ve kapu kethüdalarının tasallutları def ve boğçe baha nâm ve sâir sûretler ile kâffe-i mutalebât ref' olındığı bildirilmek ve bundan böyle kadîmi olan hasları ve hazariyelerinden dahi muaf olanları sûret-i hâseneye ifrâğ olunmak ve Asitâne'de kapu kethüdası ve malikâne sahipleri ma'rifetleriyle olmasa müretteb olan hazariyye hisseleri dahi sûret-i aslîsi üzere vülât ma'rifetleriyle mahallinde tahsil olunmak üzere nizâm verilmek ve mansıplarında müstemir olmaları kanun kılınub levâzım ve istiklâlleri istigmal olunmağla, bundan sonra cümlesinin keyfiyyetleri ba'de'l-tahkiyk vüzerây-ı izâm ve mîrmirân-ı kirâmın mutasarrıf oldukları eyâlet ve sancığa göre cihet-i maaşları teksir ve tevfir olunmak için işbu kanunnâmeye müteakib tertib kılınacak def-i mezâlim maddesinde râbûta virilecek kanun nizâmının hîn-i müzakeresinde vülât-ı kirâmın dahi kemâyenbağı akdâr ve takviyyeleri husûsı müzâkere ve tanzim ve sûret-i maaşları her bir eyâlet ve livanın keyfiyyetine göre tesviyye ve tertib olunmak üzere bâlâda mezkûr şerâit-i hasene fi-maa-ba'ad kanun-ı cedid olarak mer'î ve mu'teber tutlub hilâfına bir dürlü amel ve hareket olunmaya." (Vüzerâ Kanunnâmesi, 7. bend, MAD 7584).

(87) 1793 de kurulan İrad-ı Cedid Hazinesi'nin yeni kalem personeli buna örnektir. Bunların maaşlarıyla ilgili olarak K. Kepeci 2 380 ve MAD 3 920 nolu defterlerde çok sayıda kayıt vardır.

İşte, bu yeni dönemde, eskiden kendilerine has verilen bürokratlar da, bu hasların zamanla tasfiyesinin doğal bir sonucu halinde, yavaş yavaş bu nakit maaş sistemi içine çekilmeye başlanmıştı. Ancak, hemen belirtmek de gerekir ki, bu nakit maaş sistemine geçiş bir anda ve genel düzeyde olmamış, hemen her türlü personel için eski usullerle (dirlik tahsisi, harç ve kalemiye payları...) yeni uygulama bir süre bir ara da yürütmüştür.

Haslar düzeyinde konuya yaklaşıldığında, bu eğilimi açıkça sergileyen ve kanıtlayan terimler "has bedeli" ve "has akçesi" dir (88).

"Has bedeli", has almayı hak eden kimseye, kendisine tahsis edilecek uygun has olmadığından, has yerine ödenen bedeli ifade etmekteydi (89). Gerçi daha önce de bu gibi kimselere has yerine çeşitli mukataalardan nakit tahsisler yapılmaya başlanırmıştı. Bunlara ait örnekleri geçen bölümlerde gördük. Ancak bunlar için henüz "has bedeli" terimi pek yaygın olarak kullanılmıyor, belgelerde "has ta'yini" gibi ifadelere daha çok rastlanıyordu. Anlaşılan "has bedeli" bu tip uygulamalarda yeni bir halkaydı ve işin en önemli tarafı bu bedellerin ödenmesini artık merkez üzerine almıştı. Fakat muhasebe usulleri ve ödeme kolaylığı sağlama bakımından havale ve mahsub işlemleri yapılması da söz konusu olabiliyordu (90).

Görünüşe göre "has bedeli" geçici bir durumu ifade eder gibiydi. Öyle ki sanki bir gün gelecek ve bedel yerine hassın kendisi verilecekti... Gerçi bir yandan eskisi gibi has tahsislerine de hâlâ rastlanıyordu (91). Ancak genel eğilim, nakit maaş sisteminin yaygınlaşması ve giderek yerleşmesi yönünde

(88) Bu iki terimden hangisinin daha ködemli olduğunu saptamak pek kolay değil. Ancak bu nokta şu aşamada bizim için pek önem taşıyor. Zira burada önemli olan arzı örnekler değil bu terimlerdeki genelleşme ve yaygınlaşmadır.

Bununla birlikte Şikk-ı sâni defterdarının "has akçesi" ile ilgili bizim bulduğumuz belgelerin 1725 lere dek indiğini anımsatalım (Cevdet Maliye no 27 794, t: 1138; no 28 606 t: 1185)

(89) Cevdet Dahiliye, no: 4623, Şu satırlar zikre değer: "Bu def'a kal'ası muhafaza şartla İlav-i Bender paşay-ı mümâ-ileyhe - Mehmed Paşa- yine ibka ve takrir buyrulub, ancak mukaddema Kirşehir sancağı dahi mülhak İken emr-i muhafazada masârifine medâr olub İlav-i merkum bu def'a ifraz ve âhere tevcih olduğundan İlav-i Bender'in reâyâsı perişân ve hâsulat bir dürlü masârifine vefâ İtmiyeceği emr-i bedihî olmağla, hâline merhameten sinfn-i sâbıkdan afzân has bedeli inâyet ve İhsân buyrulmasın paşay-ı mümâ-ileyh bir kit'a mektubunda tahrir İder." Fi salh Ra sene 1190.

"Bender Kal'ası muhafızı olanlara vilâyet-i Eflâk cizyesi malından senede dört taksitle virilmek üzere senevî on bin gurus ta'yin olunub, emr ve defteri virileğediği mukayyedir. Fermân devletlu, inâyetlu sultanım hazretlerindedir" 7 Z 1190.

"... yüz doksan bir senesi Muharremi gürresinden i'tibâr ile salîfî'z-zikr Eflâk cizyesi malından paşay-ı mümâ-ileyhe senevî on bin gurus has ta'yin veyahud has bedeli bir âhâr sancak İhâk buyrulmak hususlarının hangisine emr ve irâde-i aliyeleri buyrulur ise..."

"...Eflâk cizyesi malından senede dört taksit virilmek üzere senevî on bin gurus has ta'yin olunub Haslar Kalemi'ne kayd ve mu'tad üzere emr ve defteri Ma'den Kalemi'ne itâ olunması bâbında..."

Tarihçi Cevdet Paşa da 1790-91 (1206) olaylarını anlatırken Anapa muhafızı atanmış mümirân Köse Mustafa Paşa'ya "Tombasar hası bedeli olan 25000 grş İhsan" olunduğunu söylüyor (Tarih-i Cevdet c. 5, s. 223, İstanbul 1303). 1208 tarihli bir belgede ise Anapa Muhafızı Mustafa Paşa'nın maaşı yılda 3 taksitte ödenen "Has akçesi" olarak anılıyor (Cevdet Dahiliye no 5299). 1225 yılında Anapa muhafızı Hüseyin Paşa olup, kendisine "daire" maaşları için yılda 225000 grş. "has bedeli" verilmekteydi (Cevdet Dahiliye no 4340. Bk. Ek belge 42).

(90) Cevdet Dahiliye no 4 614 (1205-1211), 11 031 (1216), 1 632 (1217), 12 168 (1228), 2 967 (1229). Ayrıca bkz.: Ek belge 42

(91) Cevdet Dahiliye no 12 350 (Rikâb-ı hümâyun kâsimimakamı vezir Receb Paşa'nın hasları hakkında, Ca 1197). Ayrıca bkz. Ek belge no 33 ve no 14.

olup, bu açıdan kullanılan terim gerçeklere pek uygun düşmüyordu. Bu nedenle olacak, "has bedeli"nin yansıra "has akçesi" terimi de kullanılmaya başlandı ve giderek aynı belge metni içinde "maaş" sözcüğü "has akçesi" ne eşlik etmeye başladı ve bu gibi ifade tarzları yaygınlaştı (92).

"Has akçesi" de merkezce ödenir ve paşaların mali işlerine bakan kapu kethüdaları yılda birkaç taksit halinde bu parayı tahsil ederek sahiblerine öderlerdi (93).

Her bir maaş sahibiyle ilgili örneklere ayrı ayrı inildiğinde çok uzamaya ve yayılmaya müsait olan bu konuyu hem kısa kesebilmek, hem de daha anlaşılır bir zemine oturtabilmek için Hazine-i Amire'nin elde mevcut olan 1228 (1813) yılı hesaplarına bir göz atmakta yarar var. Bu hesaplara göre (94) söz konusu yılda hazinenin toplam gideri 33 621 kise olup, giderler içinde birinci sırayı 12 800 kiselik tutar ile Kapukullarının dört kist (bir yıllık) maaşı almaktadır. Bunu ise büyüklük itibariyle 10 340 kise ile "Bazı vüzerây-ı izâm ve mürmirân-ı kırâm hasları ve vezâif ve ocaklık akçeleri" izlemektedir. Bunun ise anlamı açıktır: Mülki ve askeri idarecilerin bazıları artık merkezi hazineden maaş alan memurlar durumuna girmiş olup, bunların maaş vs si için ayrılan para hazineye asker beslemek kadar ek bir nakdi yük getirmektedir.

O halde geçmiş yıllardaki düzenle karşılaştırıldığında Osmanlı maliyesi hem daha nakdilemiş, hem de daha merkezileşmiş bir duruma girmiş demektir. Bu durumun tüm XVII ve XVIII. yüzyıllar boyunca tedricen devam eden ve geçmiş sayfalarda izlemeye çalıştığımız gelişmelerin doğal bir uzantısı ve sonucu olduğu ise ortadadır. Ancak gelişmeler hâlâ devam etmekte olup, gerek nakit maaş sisteminin tam yerleşmesi ve gerekse maliyede merkezileşmenin tırmanışı açısından bir sürenin daha geçmesi gerekecektir.

1803 tarihli bir belgedeki şu satırlar ise ayrıca zikre değer:

"Kapı kethüdası olduğum sâbika Mısır valisi vezir-i mükerrrem saadetlu Hüsrev Paşa hazretlerine bu def'a avâtıf-ı aliyye-i mülûkâne ve avârif-i behiyye-i hüsvânedan Selânik sancığı tevcih ve ihsan olunub, liva-i mezbûr mutasarrıflarına tahsis kılınan hassım vakt-i hasadı müşârün-ileyh hazretlerinin vaktine isâbet itmiş olmağla, hase-i mezbûr karyeleri 217 senesine mahsûben müşârün-ileyh tarafından zabt olunmak için ber müceb-i defter-i hakânî ve kanun iktiza iden fermân-ı âlinin isdârı bâbında fermân devletlu, inâyetlu efendim sultanım hazretlerindir."

"Defter-i hakânî de mastûr Selânik nahiyesine tâbi' karye-i Selmanlu der nahiyeye-i Vardar deyu muharrer karye ve icmaline dahil... (yrtık) mirliva-i Selânik hassı mülhakatından oldığı defter-i hakânîde ve Selânik ve Kavala sancıkları sâbika Mısır valisi vezir-i mükerrrem Hüsrev Mehmed Paşa edâm allâhu teâlâ iclâleye 218 senesi Saferinin on beşinci gününde tevcih olunub, hâlâ üzerinde olduğu dahi Tevcihat Defteri'nde mukayyed olmağla, salifü z-zikr Selmanlu ve tevâbi'i karyeleri ber müceb-i defter-i hakânî vezir-i müşârün-ileyh tarafından zabt ve tevcihi tarihine düşüb, mahsulât ve rûsumat kanun ve defter mücebince ahz ve kabz itdirilmek muktezay-ı defter-i hakânî ve muvafık-ı kanundur" (Cevdet Dahiliye, no: 2 699).

(92) Örneğin, Cevdet Dahiliye no 5299 ve 5746 (Bkz. Ek belge no 30).

(93) Aynı belgeler

(94) Cevdet Maliye no 5134

3- MALİ SORUN, ASKERİ SORUN ÖZDEŞLİĞİ ve KISIR DÖNGÜ

Son olarak gözden geçirilen bilgiler, yalnız ele alınan bazı konulardaki yeni gelişmeleri gözler önüne sermekle kalmamış, çok öncelerden başlayan ve uzun uzadıya üzerinde durarak Osmanlı mali sistematüğinde saptamaya çalıştığımız birtakım eğilimlerin yönünü de kesin biçimde açığa çıkarmıştır. Tek cümleyle yeniden hatırlatmak ve özetlemek gerekirse, bu eğilim timar sahalarının tasfiyesidir. Tüm XVIII. yüzyıl Osmanlı mali politikasını biçimlendiren bu eğilimin mahiyeti ve yönü hakkındaki tereddütler ortadan kalkınca, kitabımızın başında ortaya koyduğumuz teorik çerçeve içerisinde, artık savaşlar ve mali bunalım arasındaki ilişkileri yerine oturtmak da kolaylaşacaktır.

Nitekim, anımsanacağı üzere, klâsik Osmanlı mali sistematüğü ve bunu dengede tutan öğelerden söz ederken bazı açmazlar üzerinde durmuş ve savaşlara göre biçimlenmiş olan Osmanlı askeri düzeninde mali yükü merkezi hazineye bindirilmemiş olan eyalet askeri kuvvetlerinin çok önemli bir yeri olduğuna işaret etmiştik. Timar rejimi içinde organize olmuş bu güçlerin tasfiyesi halinde, merkezi parah ordunun savaşlarda tek başına yetersiz kalacağını ve böylece savaşların kazanılmasının fevkalâde zorlaşacağını belirtmiştik.

O halde, aynı sistem içinde kalarak merkezi hazinenin sorunlarını çözümlenme çareleri arayan ve bunun için sistemin dayandığı sacayağının öğeleri ile oynayarak yeni deşgeler kırmaya çalışan Osmanlı maliyecileri, timar sistemi içinde tahsis olunmuş dirlik gelirlerini merkezi hazineye celbetmede belli bir sınırı aşmamak zorunda idiler. Aksi halde, mevcut sistemin dengesi tamamen alabora olabilir ve savaşların mali bunalım kaynağı olması kaçınılmaz bir hale dönüştürebilirdi.

Konu bu biçimde ortaya konunca, mali sorunla askeri sorunun özdeşleştiğı derhal görülür. Bu ise, imparatorluğun kaderini belirlemiş olan ve yıllar boyu aynı sistem içinde kalmarak çözümler arandığı için, bir türlü içinden çıkılamayan bir kısır döngüden başka bir şey değildir. Daha önce ortaya konan bilgiler çerçevesinde bu kısır döngü şöylece özetlenebilir:

Bir önceki yüzyılda merkezi hazinenin parasal sıkıntıları, hazine için yeni gelir kaynakları bulmayı gerektirmiş ve o ana kadar merkezi bütçelere dahil olmayan ve mahalli idarecilere birtakım askeri ve idari görevlerini finanse etmeleri için mahallinde tahsis olunan gelir kaynakları giderek, merkez bütçelerinin gelir kalemleri arasına katılmaya başlanmıştı. Böyle bir çözüm kısa vâdede merkezin nakit gereksinimine çare olmakla beraber, uzun vâdede gelir kaynakları kurutulan mahalli idareciler açısından bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olmuş, ve bunların besledikleri askeri güç de giderek zayıflamaya ve erimeye başlamıştı. İsmen hâlâ var olmakla beraber, uygulamada timarlı sipahiliğın yerini ise levent gruplarından vs den oluşan kapu halkı almıştı. Bu arada yeni bir gelir kalemi olarak idarecilere imdadıye adlı vergiler tahsis olunmuş ve böylece bir süre daha merkezi ordu dışında, eyaletlerden gelen ek bir askeri gücün ayakta tutulması sağlanmıştı. Fakat zamanla imdadıyeler de sabit bir gelir kalemi olarak kalmca, devrin icaplarına göre kendiliğinden oluşan ve esash ve rasyonel bir kanun ve nizama bağlanmamış olan bu askeri gücün de ayakta tutulması zorlaşmış ve

bunlar giderek daha da yozlaşarak, zayıflamıştı. Aynı süreç içinde, merkezdeki kapukulu askerinin de yozlaştığı ve kâğıt üzerindeki sayıları hilâfına, gerçek savaşçıların giderek azaldığı düşünülürse (95), devlet mali sorunları çözümlerinde gün geçtikçe bir de askeri mesele (96) ile karşı karşıya kalıyor demektir.

Askeri sorunun köklü çözümü, merkezdeki maaşlı ve dâimi orduyu eyalet güçlerini de kapsamına alacak biçimde genişletip, reorganize ederek büyütmeğe geçiyordu. Fakat bunun finansmanı nasıl olacaktı? Gerçi haslar ve timar sahaları yavaş yavaş merkezi "bütçe" gelirleri içine alınıyor ve mukataaların malikâne satışına devam ediliyordu, ama malikâne sistemi sağladığı yarar yanında bazı önemli sorunları da beraberinde getiriyordu. Bir kere bu sistemle vergi kaynakları devletin elinden çıkıp, özel kişiler geçiyor ve o kişi ölüp mukataa "mahlûl" olana dek devlet vergi kaynağı üzerindeki haklarından vazgeçmiş oluyordu. En önemlisi malikânegilerin her yıl hazineye ödemekle yükümlü oldukları "mal" lar pek düşük tutulmuştu. Satışlara engel teşkil etmesin ve muaccele gelirleri düşmesin diye de uzun süre bunlara zam da yapılamıyordu. Satılan mukataaların uzun süre "mahlûl" olmaması ve yeniden satış olanaklarının pek ender doğduğu hallerde malikâne sistemi devletin aleyhine işleyecek bir özelliğe sahipti. Devletin nakde gereksinime duyduğu anlarla, mukataaların "mahlûl" olma zamanları birbirlerine denk düşmeyebilirdi. Dolayısıyla sistemi ayakta tutmanın yolu devamlı olarak yeni mukataaların sisteme sokulmasından geçmekteydi.

XVIII. yy da günün koşulları askeri sorunlara öncelik verilmesini gerektirdi. Fakat köklü çözümlere gidilemedi. Yalnızca savaş yıllarında cephelere gerekli miktarda askerin sevk edilmesinin çaresine bakılmaya çalışıldı (97). Vezirlerin kapu halkının yetersiz kalması üzerine, masrafları merkezi "bütçe"den karşılanan derleme asker yazımına başlandı. Ne miktar asker toplanacağını, ne kadar süreyle istihdam olunacaklarını günün koşulları belirliyordu. "Bütçe"lerde bunların ücret, tayinat ve malzemeleri için belli karşılıklar yoktu. Mukataa satışlarından sağlanan fonlar,

(95) Bu yozlaşmaya bir örnek olarak yalnız şunu belirtelim: Mevcut kanunnâmelerine ve ordunun savaş düzenine göre Yeniçerilerin piyade olmaları gerekirdi. Fakat 18. yy sona ererken, süregelen savaşlarda Yeniçeriler artık kanunları hilâfına, birer at tedarik edip süvari olmaya başlamışlardı. Buna ait örnekler için bkz. *Tarih-i Cevdet*, c.4, (1303 baskısı), s. 260, 262, 264 ve c.5 (1303), s. 45-46.

(96) Devletin çeşitli sorunları üzerine kafa yoran Osmanlı devlet adamı ve aydınlarının dönüp dolaşık "askeri mesele" üzerinde ısrarla durmalarının nedeni böylece daha iyi anlaşılıyor.

Aslında askeri ve mali mesele arasındaki ilişkiyi Osmanlı aydınları ve yöneticileri bilmiyor değillerdi. Fakat meseleyi vazediş tarzları onları daha en baştan statik bir noktada kalmaya mecbur kılıyordu. Burada; İbn-i Haldun'dan kaynaklanarak hemen hemen bütün önemli Osmanlı kroniklerine de geçen ve Osmanlı'nın bir "devlet" olarak işleyiş mantığını ifade eden meşhur tekerlemeyi hatırlamamak elde değil: "... saltanat-ı aliyenin şevket ve kuvveti asker ile ve asâkirin bekâsı hazine iledir..." [Kaçı Bey Risalesi, s. 50].

Sorunu bu biçimde vazediş tarzı haliyle belli bir dengely ifade etmiş oluyordu. Bu denge exogene (dışsal) bir değişkenin etkisiyle bozulduğunda ise - ki böyle olması kaçınılmazdı - dengely oluşturan iki değişkenden biri ile oynayarak yeni dengeler sağlamaya çalışıyorlardı. Ama ne var ki temelinde böyle bir mantığın yattığı çeşitli politikalar, söz konusu kısır döngü çemberini kırmağa olanak vermiyordu.

(97) M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965.

müsaderelerden ele geçen paralar hep bu öngörülmemiş giderlerinin finansmanına tahsis olunmak zorunda kalmıyordu. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin hasımları zamanla daha da güçlenmiş ve teknolojiye üstünlük de sağlamışlardı. Artık savaşlarda Osmanlı'nın bu derleme askerlerle başarı elde etme olanakları iyice zorlaşmıştı. Kısacası savaş, Osmanlı Devleti için artık başarı ve gelir kapısı değil, masraf kapısıydı. Bundan sonra Osmanlı Devleti için savaş demek, mali bunalımların hem kaynağı, hem de hızlandırıcısı demek olacaktı.

MALİYEDE BUNALIM YILLARI (1768-1792)

I. 1768-1774 SAVAŞ DÖNEMİ

1. SAVAŞ ÖNCESİ YILLARDA GENEL MALİ DURUM HAKKINDAKİ İPUÇLARI

1768 yılında Rusya ile savaşa girmeden önce Osmanlı Devleti, kesintisiz 22 yıl devam eden uzun bir barış dönemi yaşamıştı. Özellikle ileriki yıllarla kıyaslandığında, bu barış döneminde mali durumunun oldukça iyi olduğunu ileri sürmek mümkün görünmektedir. Elde bu görüşü destekleyen şu bilgiler mevcuttur:

- a) 1761 yılında "bütçe" açık vermemiştir. Üstelik bir miktar gelir fazlası da vardı (Gelir: 14 514 000 guruş, gider: 14 064 500 guruş) (1)
- b) 1718-1767 arası malikâne mukataa satışlarının en revaçta olduğu yıllardır (2). Bu dönemde devlet hazinesi bu satışlardan nasibini almış olmalıdır.
- c) III. Osman (1754-57) ve III. Mustafa (1757-74) tahta oturdukları sırada rahatça "cülus bahşişi" ödemekle kalmamış, ayrıca tahsili âdet olan berat yenileme resimlerini de affetmişlerdir (3). (1774 de tahta geçen I. Abdülhamid "cülus bahşişi" ödeyemeyecektir).
- c) 1768 öncesi yıllar için; Osmanlı "bütçe"lerinin en önemli gider kalemi olan "mevâcib"lerin ödenemediğine ilişkin tarihlere herhangi bir olay yansımış değildir. Tersine vak'anüvis kayıtlarına göre mevâcibler düzenli olarak ödenebilmiştir (4).
- d) Tarihler III. Mustafa tahta geçtiğinde "hazinenin dolu olduğu"nu, padişahın da bu mali olanaklara güvenerek kendi isteği ile 1768 savaşını başlattığını yazar.

1768 yılı öncesinde mali durumunun oldukça iyi olduğu saptanabilen ve kendi iradesi ile bir savaş başlatan Osmanlı Devleti giriştiği savaşta başarılı

(1) M. Genç, Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi, s. 247.

(2) Aynı makale, aynı yer

(3) Belin (çev. M. Ziya), Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Teğkikler, s. 212 vd (İstanbul 1931)

(4) 1768 savaşı öncesi mevâcib ödemeleri *Vâsıf Tarihi*'nin 1166-1182 (1748-1768) yılları olaylarını içeren birinci cildinden izlenebilir. Bkz.: s. 15,22,27,31,40,52,69,75,86,89,108, 114,175,205,209,217,220,273,284,423.1160-1182 yılları mevâcib ödemeleri için ise bkz.: *Çeşmizâde Tarihi*, s. 12, 39,53,73,90.

1768 savaşı başladıktan sonra mevâcib ödemelerindeki düzenin bozulduğu görülmüştür. Bkz.: *Vâsıf tarihi*, c. 2, s.137, 194,211,236.

olamamış ve savaş yılları uzadıkça da artan giderleri yüzünden giderek ağır bir malî bunalıma sürüklenmeye başlamıştır.

2. 1768-1774 SAVAŞ DÖNEMİ ve MALİ DURUMUN KÖTÜLEŞMESİ

Umutların tersine, yıllar ilerledikçe bu savaş Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişme gösterir. Cepheye daha fazla asker sevk etme zorunluluğu, bunların teçiz ve işesi ve mühimmat vs gibi giderler giderek devlet hazinesinin olanaklarını ciddi bir biçimde zorlamaya başlar ve hatta aşar. Böylece savaş giderlerinin finansmanı yüzünden maliyede bir kriz doğmuş olur.

Bu dönemde, hazinenin para gereksinimini karşılayabilmek ve bunalımı atlatabilmek için bazı olağandışı önlemler almak gerekir. Ne gibi yollara başvurulduğu şöylece özetlenebilir:

- 1) Önce, uygulaması daha önceki yıllarda da görülen klâsik bir yönteme başvurulur: Devlet hazinesi için padişahın borç istenir. Padişah bir kaç kez gerekli yardımı yapar, ama bunlar savaşın finansmanında yeterli olmaz (5).
- 2) Malikâne mukataa sahiplerinden "cebelu bedeliyyesi" tahsiline girilir. Sınırlı bir savaş vergisi mahiyetinde olan bu bedeliyye "muaccele" (malikâne mukataanın satış değeri) tutarının bir yüzdesi olarak tahsil olunurdu. 1768 yılında % 15 oranıyla yapılan tahsilatta hazineye bu kanaldan 1,467 küsur milyon guruş gelir sağlanmıştı (6). 1772 yılındaki uygulamada ise bedeliyye tahsil oranı eski mukataalar için % 15 olarak bırakılmış, fakat daha yüksek "muaccele" ile satılmış olan yeni mukataalarda oran % 5 e indirilmişti (7).

Hazineye gelir sağlamaya yönelik bu girişimler yanında, giderleri kısıcı bazı önlemlere de başvurulmaktan geri kalmaz. Bu konuda:

- 1) İsrafın önüne geçilmesi ve lüks harcamalara yer verilmemesi için emirler yayınlanır ve devlet "bütçe" sindeki bu gibi harcama kalemlerinde kısıntıya gidilir (8).
- 2) Devlet kapısından maaş alan zümreler denetlenir ve bazı yolsuzluklar açığa çıkarılarak, maaşlılar sayısı biraz azaltılır. Böylece giderlerde bir miktar tasarruf sağlanır. Bu tasarruf iki yoldan sağlanmıştır:
- Önce askeri zümre denetlenmiştir. Görülmüştür ki Kapukulu Ocakları'ndan maaş alanların % 5 i fiilen görev başında değildir. Bu sahte "esâme" ler iptal edilmiştir (9).

(5) Cevdet Maliye, no 23 161; Cevdet Saray, no 6 353 ; Belin, a.g.s., s. 236 vd

(6) M. Genç, a.g.m., s. 282

(7) Cevdet Maliye, no 24 653 (22 B 1186)

(8) Cevdet Maliye, no 14 979 a kayıtlı 5 Şevval 1186/Aralık 1772 tarihli bir buyruktada hazinenin sıkıntılı durumu dile getirilmekte, israfın önüne geçilmesi gerektiği vurgulanmakta ve bir önlem olarak, bundan sonra bazı görevlilere giydirilen kaftanlarla ilgili giderlerin artık hazineden ödenmeyeceği ifade olunmaktadır.

(9) Vâsıf Tarihi, c. 2, s. 236 (İstanbul 1219)

- Sonra, sivil nitelikli maaşlar denetime tâbi tutulur: Çeşitli mukataalardan "vazife" adı altında maaş alagelen çeşitli zümrelerin kayıtları yoklanır. İçlerinde artık maaşa müstahak olmayanlar saptanarak maaşları kesilir. Böylece "mahlûl" haklar (geçerliliğini yitirmiş haklar) açığa çıkarılır ve hile ile maaş alanlar cezalandırılır (10).

Bu önlemler, bazı sınırlı yararlar sağlamakla birlikte, maliyedeki bunalımı sona erdirmeye yeterli olamaz. Doğal olarak cephedeki komutanların merkezden para taleplerinin de arkası gelmez. Özellikle kapukulu askeri dışında, savaş zamanında derlenmiş olan ücretli askerlerin "bahşiş, ulûfe, tayinat" larıyla ilgili giderlere para yetiştirmek büyük sorun olur (11) Böylece savaş giderek Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişir ve sonuçlanır. 1774 yılında ise Osmanlı Devleti için ağır hükümler içeren Küçük Kaynarca Anlaşması imzalanır.

3. KÜÇÜK KAYNARCA ANLAŞMASI'NIN GETİRDİĞİ YENİ MALİ YÜKLER

Küçük Kaynarca Anlaşması siyasi ve askeri açıdan Osmanlı Devleti'nin aleyhine hükümlerle dolu bir anlaşma olmakla kalmaz. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti ayrıca ağır bir savaş tazminatı ödemeye de mahkûm olur (12).

Rusya'ya ödenmesi taahhüt edilen bu tazminatın toplam tutarı 15 bin kise (veya 7,5 milyon grş) idi (Rus parasıyla 4 milyon ruble). Tazminatın anlaşmayı izleyen üç yıl içerisinde eşit taksitler halinde ödenmesi gerekiyordu.

Maliyesi zaten sıkıntıda olan Osmanlı Devleti için anlaşmada ayrıca böyle bir hükmün bulunması fevkalâde kaygı verici olmuştur. Zira üç yılda ödenecek olan 7,5 milyon grş o yıllardaki Osmanlı "bütçe" gelirlerinin takriben yarısına yakın bir meblâğdır (1761 yılında "bütçe" geliri 14,5 milyon grş idi. İleride ayrıca ele alınacak olan 1784-85 yılı "bütçe" sinde de yıllık gelir rakamı yine aynı düzeylerdeydi). O yıllar için elimizde "bütçe" leri bulunmamakla birlikte, yıllık gelirinin giderlerini karşılayamadığını rahatça ileri sürebileceğimiz Osmanlı Devleti'nin, savaş tazminatı ödeyebilmek için ayrıca yılda fazladan bir de 2,5 milyon grş bulma durumunda kalması kuşkusuz onu bazı yeni mali karar ve düzelemelere gitmede etkileyecekti.

Küçük Kaynarca Anlaşması'nın mali açıdan değinilmesi gereken diğer bir noktası da Eflâk ve Boğdan vergileriyle ilgilidir: Anlaşma hükümlerine göre, Eflâk ve Boğdan tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlanıyor, fakat bu

(10) Cevdet Maliye, no 27 398 (21 B 1188)

(11) Osmanlı Tarihinde Levendler, s. 352 vd. Piyade ve süvari levendler için yapılan giderler için ayrıca bkz.: MAD, no 13 761 (1172-1198)

(12) Anlaşma metni için bkz:

- G. Noradounghian, Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman, c. 1, s. 310 vd
- Mecmuu-i Muahedât, c. 3, s. 254 vd
- R.Ekrem, Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, s. 102
- İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. 4, ks. 1, s. 422 vd.

voyvodahkların eskiden beri Osmanlı Devleti'ne ödeyegeldikleri vergiler kısıtlanıyordu (13).

Bu anlaşma, ciddi ve gerçek bir barış havası getirememiş olması itibariyle de, izleyen yıllarda dolaylı olarak Osmanlı maliyesi üzerinde olumsuz etkiler yaratacaktır. Zira, gerçek barış gelmeyince, bir soğuk savaş dönemine girilecek ve bu dönemde Osmanlı Devleti muhtemel yeni bir savaş için hazırlıklarını yine sürdürmek zorunda kalarak, askeri giderlerde kısıntıya gitmesi yine mümkün olamayacaktır.

II. İKİ SAVAŞ ARASINDAKİ DÖNEMDE GENEL MALİ DURUM, UYGULANAN POLİTİKALAR, TARTIŞILAN SORUNLAR VE ÖNERİLEN YENİ ÇARELER (1774-1787 DÖNEMİ)

1774 yılında Rusya ile yapılan barış ancak 1787 yılına kadar devam edebildi ve 1787 de büyük savaş yeniden başladı. Aşağıda iki savaş arasında kalan bu dönemin mali sorun ve politikaları ele alınacaktır.

Bu dönem incelenirken onu kendi içinde ayrıca ikili bir ayırma tâbi tutmak uygun olur: 1) 1774-83 yılları, 2) 1783-87 yılları. Birinci aşamada bir yandan geçmişin yaraları sarılmaya çalışılmış ve bu arada gerek mali ve gerekse diğer konularda bazı yeni icraatta bulunarak, hazineyi ve genel olarak devleti tahkime çaba sarfedilmiştir. 1783 de Kırım'ın işgali olayı ise, ucu sıcak savaşa dayanan yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu ikinci dönemin en çarpıcı özelliği, telâs ve şaşkınlığın herşeye egemen oluşudur.

A- 1774-1783 DÖNEMİ

1. GİDER ARTTIRICI ÇEŞİTLİ İCRAAT ve OLAYLAR

Geride bırakılan savaş Osmanlı Devleti'nin çeşitli kurumlarında ıslaha muhtaç yönler olduğunu ve özellikle askeri alanlarda daha hazırlıklı ve eğitilmiş olunması gerektiğini açığa çıkarmıştı. Dolayısıyla 1774 ü izleyen yıllarda bazı ıslahat ve yenilik hareketleri başlamıştır.

Bu amaçla yapılan icraatın mali portesi hakkında elde henüz kesin ve toplu rakamlar yoktur. Fakat, buna rağmen, yapılan işlerin para gerektiren şeyler olduğu ve dolayısıyla hazine giderlerinin bu gibi icraattan olumsuz yönde etkilendiği ortadadır.

Yapılan işlerin başında sınır boylarının ve kalelerin tahkim ve onarımını anımsamak gerekir. Bu işlerin yürütülmesinde Batı'dan getirilen ve kendilerine bol maaş ödenen uzman teknik personelden de yararlanılmıştır.

(13) A. Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbar*, s. 107 (yay. M. İlgürel, İstanbul 1978)

Askeri hazırlıklar ve tahkimat işleri bu uzmanların görüş ve önerileri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Bunların yanı sıra Cezayirli Hasan Paşa'nın önderliğiyle Tersâne ve donanma ıslah edilmeye çalışılmıştır. Daha kaliteli subay ve yerli teknik eleman yetiştirmek amacıyla da bazı okullar (Mühendishane...) açılmıştır. Aynı dönemde Halil Hamid Paşa da topçuluğu ıslah için uğraşmış ve "Sürat topçuları" diye anılan birliği kurmuştur.

Anılan işlerin finansmanında zorluklarla karşılaştığı belli olmaktadır. Örneğin, yeni oluşturulan "Sürat topçuları"nın 77 437 gurusu tutan yıllık maaşları için o sıralar "bütçe" ye ek bir kaynak bulabilmek bile önemli bir sorun olmuştu (1).

1774 sonrasında cereyan eden bazı önemli olaylar da hazine giderleri üzerinde olumsuz etki yapmaktan geri kalmamıştı. Mora'da Arnavudların isyanı bu gibi olaylardan yalnızca biriydi. Keza, Mısır'da da olaylar çıkmış ve oraya donanma göndermek gerekmişti. 1776 da ise, Basra eyaletine İran'ın müdahalesi vaki olmuş ve Osmanlı Devleti üç yıl süre ile bu konu ile uğraşmak zorunda kalmıştı. 15 Ağustos 1777 (11 Receb 1191) tarihli bir belge (2) beklenmedik giderler yüzünden hazinenin o tarihlerde durumunun pek sıkışık olduğunu vurgulamakta ve İran meselesi ile uğraşmakta olup, merkezden nakdi yardım talebinde bulunan Bağdad ve Musul valilerinin bu talebinin gereği gibi karşılanamayacağını dile getirmektedir.

Yapılan icraat ve beklenmedik olaylar hazine giderlerini arttırırken bu giderlerin getirdiği yükü masedecek çarelerin de beraber yürütülmesi gerekiyordu. Aşağıda, bu yöndeki uygulamalar gözden geçirilecektir.

2. BAZI TASARRUF ÖNLEMLERİ

Yeni ve zorunlu gider kapılarının açıldığı bir dönemde, gerçek anlamda bir tasarruftan söz etmeye aslında pek olanak yoktur. Böyle bir ortamda "tasarruf" ancak ihtiyatla harcama ya da lüks ve ısrafa yer vermeme anlamına gelebilir. Nitekim, bu biçimde bir tasarruf anlayışına uygun olarak, ele alınan dönemde lüksü ve ısrafı yasaklayan emirler yayınlanmıştır (3). Bu emirlerde özellikle devlet erkân ve saray halkının günlük hayat tarzı ve giyim-kuşamına değiniliyor, kürkler ve pahalı kumaşlar için dışarıya çıkan paraların devletin zararı anlamına geldiği vurgulanıyordu.

Ayrıca bu dönemde Kapukulu Ocakları yeni ve sıkı bir denetime tâbi tutularak bunun sonucunda hazine giderlerinde bir miktar tasarruf sağlandı. Bazı askeri maaş cüzdanlarının ("esame") zamanla ilgisiz kişiler eline geçmesi ve sahtelerinin türemesi ve de daha önceki denetimlerde bunların tümünün ayıklanamaması, bu son operasyonu gerekli kılmıştı. Operasyonu Halil Hamid Paşa gerçekleştirdi ve böylece hazinenin yılda 1,9

(1) Tarih-i Cevdet, c. 2, s. 284'deki Sür'at topçuları nizamnâmesi (İstanbul 1303)

(2) Cevdet Maliye, no 5 317

(3) Tarih-i Cevdet, c. 2 (1303 baskısı), s. 285'deki 33 no'lu belge

milyon guruş kadar tutan kaybının önünü aldı (4). Ancak bu icraatı, sonunda onun hayatına malolmuştu.

3. İÇ BORÇLANMA: ESHAM UYGULAMASI

Mevcut gelirlerle giderlerin finanse edilemeyeceğinin görülmesi üzerine, Osmanlı maliyecileri 1775 yılından itibaren "esham" uygulamasını başlattılar. Bu uygulama temelde bir iç borçlanma ameliyesinden başka bir şey değildi. Fakat, mahiyeti ve özellikleri itibarıyla ilginç ve orjinal bir iç borçlanma örneği ve deneyimi idi.

A-ESHAM SİSTEMİNİN DOĞUŞU ve GENEL ESASLARI

XVII. yy sonundaki büyük mali bunalım, o zaman mukataaların birkaç yıllığına iltizam yerine, ömür boyu tasarruf hakkı ile tâliplere satılması sürecini nasıl başlatmış ve böylece "malikâne sistemi" gibi ilginç bir uygulama Osmanlı maliye tarihinde yer bulmuşsa, 1768-74 savaşının getirdiği mali sıkıntılar da, o sistemin doğal bir uzantısı olan "esham sistemi" nin doğmasına yol açmıştır.

Malikâne sisteminde mukataaların (vergi kaynakları) yıllık hasılatının tümünün ("mal" ve "kalemîyye"ler ödenmek koşulu ile) kayd-ı hayat koşulu ile malikânelere satışı söz konusu idi. Esham sisteminde ise, yalnızca yıllık kârın paylar halinde "ber vech-i malikâne" satışı söz konusudur. Bu nokta eski malikâne sistemi ile esham uygulaması arasındaki farkı belirlediği gibi, eshamın eski sistemin bir uzantısı olduğunu da ortaya koyar. Dolayısıyla, bu uygulamayı başlatırken Osmanlı maliyecilerinin fikir olarak nereden esinlendiklerinin kaynağını bulmak için uzaklara gitmeye pek gerek yoktur.

Sistemin genel esaslarına değinmeden önce "esham"ın "sehm" (veya sehîm) sözcüğünün çoğulu olduğunu ve "paylar, hisseler" anlamına geldiğini belirtmekte yarar var. Fakat bu, onun yalnızca sözlük anlamıdır ve Osmanlı eshamının mahiyetini kavrama açısından yeterli değildir. Burada "esham"ın tarihi-mali bir terim olarak ele alınıp, özel bir tarif ve tanımının yapılması gerekmektedir. Uygulamanın genel esaslarının gözden geçirilmesi bunu mümkün kılacaktır.

Konuya farazi bir örnekle yaklaşalım (5): X adlı bir mukataa "emin" adı verilen memuru vasıtasıyla devletçe işletilmektedir. Diyelim ki mukataanın yıllık gayri safi hasılatı "t" yılında 35 000 guruş olmuştur. Aynı yıl mukataanın işletme giderleri ve mutad bazı ödemeleri toplamı ise 20 000 guruş tutmaktadır. O halde net hasılat yani kâr ("faiz". Osmanlıcada "faiz" kâr anlamında kullanılmıştır) 15 000 guruştan ibarettir. Bu durumda X

(4) A. Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr*, s. 155-60, 190; *Tarih-i Cevdet*, c. 3, s. 68

(5) Bu farazi örnek çeşitli mukataalardaki uygulamalar gözden geçirildikten sonra düzenlenmiştir. Gerçeğe uygunluğunu kontrol için örneğin Cevdet Maliye no 27 511 den "Yeni il mukataası eshamı" na ilişkin bilgilerle, Cevdet Maliye no 29 223 ve no 29 283 den "İstanbul Sirmakışhâne mukataası eshamı" na ilişkin bilgiler göz önüne alınabilir. Bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Mali Tarihinde "Esham" Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler*, Toplum ve Bilim, sayı 12; s. 128-129 daki Belge 1 ve s. 130-132 daki Belge 2

mukataasının durumu iyidir ve yıllık "faiz"i esham ihracına elverişlidir. Esham ihracı için yıllık "faiz" önce belli sayıda paylara ("sehim") bölünür. Diyelim ki 100 paya böldük. Her bir paya düşen yıllık kâr ("faiz") 150 guruş olur. Şimdi sıra sehimlerin belli bir bedel karşılığında tâliplere satılmasına gelmiştir. Eğer sehimler elde kalmayıp, rahatça satılın isteniyorsa, satış fiyatının ("muaccele") saptanmasında ahucuların rağbet derecesi önceden iyi hesaplanmalıdır. Varsayalım ki örnekte her bir sehim, yıllık "faiz" değerinin 5 katı bir bedel ile satıldı (muaccele: 750 guruş).

Bu örnekte devlete 750 guruş ödeyerek X mukataasının bir tam sehimine sahip olan vatandaş bu sehimin karşılığı olan 150 guruşu ("faiz") her yıl birkaç taksit halinde devletten tahsil etmeye hak kazanmış olur. Onun bu hakkı ölümüne dek devam eder. Vatandaşın peşinen ödediği 750 guruş tutarındaki "muaccele" yıllık "faiz"inin beş katı olduğu için, kendisinin gerçek kâra geçip, havadan bir ek gelire kavuşması ancak altıncı yıldan itibaren mümkün olacaktır. Ömrü ne kadar uzun olursa kendisi o oranda kârlı, devlet ise zararlı olacaktır. Ölüm halinde, pay devlete rücu edecek ve gerekirse yeni bir bedel mukabilinde yeniden başkalarına satışa sunulabilecektir.

Devlet açısından ise durum şudur: Eğer esham ihrac olunmasaydı "t" yılında X mukataasından hazineye girecek olan meblâğ 15 000 guruş olacak idi. Esham satışı ile bu 15 000 guruşluk yıllık gelir vatandaşlara bırakılmış, buna karşılık hazineye tüm sehimler satılarak toplam 75 000 guruşun girmesi sağlanmıştır. Böylece; ileriye mâtuf bir gelir şimdiden devlet kasasına girmiş olmaktadır. Ne var ki, hazineye giren meblâğ vazgeçilenin ancak beş katıdır. Oysa, mukataanın yıllık net geliri olan 15 000 guruş vatandaşlara ömür boyu tahsil edilme hakkı ile devredilmiştir. Esham sahiplerinin, ölüme dek eshama tasarruf etme süresinin ortalama on yıl olduğu varsayılırsa, örneğimize göre hazine on yılda yıllık 15 000 guruş taksitlerle tahsil edeceği toplam 150 000 guruşu, peşin ödeme koşulu ile toplam 75 000 guruşa vatandaşlara bırakmıştır. 150 000 guruşun halihazır değeri (Buna "k" diyelim) ile 75 000 guruş (Toplam muaccele: "m") arasındaki fark mekanizmanın kimin lehine işlediğini belirleyecektir. Eğer $m > k$ ise devlet kârlı, $m < k$ ise esham sahipleri kârlı durumda olacaklardır. Esham sahiplerinin kârı, yani $m - k$, devletin onlardan aldığı borç mukabili, anapara dışında kendilerine ödediği faizi ifade eder.

Fakat burada hemen işaret etmek gerekir ki "esham sistemi" nin işleyiş mekanizmasının yukarıki tablodan daha girift yönleri vardır. Sistem, eshamın kişiler arası serbestçe alım-satımına da izin vermektedir. Bu izin, kayd-ı hayat koşulu ile satılan eshamın, kişilerin ortalama ömür süresine bağlı olarak, belli bir süre sonunda tekrar devlete dönmelerini geciktirici ve hatta engelleyici bir olgudur. Böylece hazine, kişiler arasında devamlı el değiştiren ve geri gelmeyen sehimlerin yeniden satışı imkânından yoksun kalacaktır. Devlet buradan doğacak kaybını telâfi etmek için kişiler arası esham alım-satımını vergiye tâbi tutmuştu. Nitekim bu satışlardan "kasr-ı yed resmî" adı altında bir resim alınırdı.

Devletin eshamdan sağladığı toplam gelir yalnız "muaccele" ve "kasr-ı yed resimleri"nden ibâret olmamıştır. Zira, aynen malikâne mutaalarda olduğu gibi, savaş zamanlarında esham sahiplerinden de "cebeler"

bedeliyesi" tahsil edilme yoluna gidilmiş (6), yani eshama sahip olan zümre sınırlı bir savaş vergisine tâbi tutulmuştur.

O halde, belli bir dönem sonunda esham uygulamasının devlet hazinesine ne getirip ne götürdüğünün muhasebesi çıkarılmak istendiğinde, bir tarafa esham sahiplerine ödenen toplam "faiz" tutarını, diğer tarafa ise ilk satışlardan elde edilen muaccele tutarını + rücu edip yeniden satılanların muaccelelerini + muaccelelerle birlikte tahsil olunan "dellaliyye resimleri" ni + "kasr-ı yed" vergileri toplamını + "cebelu bedeliyeleri"ni yazmak gerekecektir.

Şimdi, sistemin genel esaslarıyla ilgili bu açıklamalardan sonra, somut bazı bilgileri tarihi gelişim içinde gözden geçirmekte yarar var.

Araştırmalarımıza göre, esham uygulamasına mâruz kalan ilk mukataa "İstanbul Duhan (tütün) Gümrüğü" oldu.

İstanbul Tütün Gümrüğü eskiden malikâne olarak satılmış bir mukataa idi. Ancak gümrük hâsulatının giderek arttığı göz önüne alınarak, 1172 (1758-1759) yılında malikâncilerin paraları devletçe geri ödenmiş ve gümrük bu tarihten sonra devletçe işletilmeye ve idare olunmaya başlanmıştı. Bu operasyon yapıldığında, Duhan Gümrüğü'nün yıllık kârı 700 kise (350 000 guruş) yi bulmaktaydı. Devletin mukataayı yeniden ele geçirmesinden sonra ise gümrükten yılda 2 000 kise (1 milyon grş) kadar bir toplam hâsulât elde edilir olmuştu (7).

Tütün Gümrüğü Darbhâne-i Âmiri tarafından bir süre böyle idare olunduktan sonra, 1775 yılı Ocak ayında (Zilkâde 1188) mukataanın yeniden malikâne olarak satılıp, satılmaması konusu gündeme geldi ve bu konuda tartışmalar başladı. Tartışmalar sonunda, Duhan Gümrüğü'nün yine "ber vech-i malikâne" satılmasında karar kılındı ise de, bu kez eskisinden farklı bir uygulama başlatıldı ve mukataanın idaresi malikânciye devredilmeyerek sadece yıllık kârın hisseler halinde malikâne olarak satışı sistemine geçildi. Şöyle ki: Yapılan incelemeler, mukataanın yılda 800 kise yani 400 000 guruş kadar kesin bir kârı ("faiz") olduğunu ortaya koymaktaydı. Yıllık gayri safi hâsulât kuşkusuz bu rakamın epeyce üzerindeydi. Bu toplam hasılat tutarından mukataanın yıllık işletme giderleri ve her yıl muhtelif yerlere ödenmesi öngörülen 159 028,5 guruş tutarındaki "mal" adı verilen ödentileri çıktıktan sonra 400 000 guruş kâr elde edilmekteydi ki, bu kârın hisseler halinde satışı mümkündü ve hazinenin sıkıntısı nedeniyle, buradan sağlanacak gelir câzip görünüyordu. Sonuçta, yıllık kâr 160 hisseye bölündü. Böylece her hisseye 5 kise (2 500 grş) kâr payı (faiz) düşüyordu. 1189 yılı "rûz-ı huzur" (Nisan)ından başlamak üzere hisselerin (sehim) satışına geçildi. Her bir hisse 12 500 guruş "muaccele" ile satılacaktı ki, böylece tüm sehimler satıldığında, buradan hazineye 2 milyon guruş bir gelir sağlanmış olacaktı (8)

(6) Bşb. Arş. Cevdet Maliye tasnifi no 22 330 (Bkz. Ek Belge no: 40)

(7) Şemâdî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, Mür'it-tevârih, c. II-A, s. 31 (Yay. M. Aktepe)

(8) K. Kepeci tasnifi defterler no: 5282, s. 1; krsıl. Cevdet Maliye tasnifi belgeler no: 27 537 (Bkz. Ek belgeler no: 13)

Tütün Gümrüğü sehimleri piyasada rağbet gördü (9). Sehim adedi başlangıçta 160 olarak saptanmasına rağmen, fiili satışlarda bir tam sehimin küsurları da daha küçük hisseler halinde (1/2, 2/3, 1/4... gibi) satın alınabiliyordu (10). Pay sahiplerine "faiz" ödemeleri "rûz-ı Hızır" ve "rûz-ı Kasım" da olmak üzere yılda iki taksit halindeydi (11).

Eshamın revaç görmesi üzerine "İstanbul ve tevâbi Tütün Gümrüğü" nün (12) ülkedeki diğer tütün gümrükleri ile birleştirilerek tek-elden, diğer bir ifade ile "Yed-i vâhiddin zabt u idare" edilmesi yoluna gidildi. Böylece, zaman içinde yeni ihhaklarla gümrüğün hasılatı ve dolayısıyla yıllık kârı artacak ve bu kâr yeni yeni sehimlerin eklenmesine olanak verecekti (Bk. Tablo: III).

1775'i izleyen yıllarda "Esham sistemi" yavaş yavaş diğer mukataalara da teşmil edildi. Daha ihdasından on yıl geçmeden "Galata voyvodahî", "Nezâret-i Midillu" gibi bazı mukataalar esham sistemine dahil edilmişlerdi (13). Bu arada "mirî mukataa"ların yanısıra bazı "evkaf mukataatı" üzerine de esham çıkarılmıştı. "Haremeyn-i muhteremeyn evkafından Üsküdar'da vâki Atik Valde Sultan tâbe serahâ evkafına tâbi Yeniil mukataası" bunlara bir örnektir (14). Yeniil mukataası'nun 1779 da gerekli diğer gider ve ödentileri (15) düşüldükten sonra yılda 32 000 guruş "faiz" i olduğu görülmüş ve bu "faiz" 16 sehime ayrılarak, her biri 10 500 guruş muaccele ile satışa arz edilmişti. Tüm sehimler satıldığında toplam 168 000 guruş muaccele elde edilmiş olacaktı. Doğal olarak, bir vakıf mukataa olduğundan satıştan elde edilecek gelirin "Haremeyn Hazinesi" ne ait olması gerekiyordu. Ancak, malî sıkıntı nedeniyle, paranın bu defahğına "Hazine-i Âmirî" ye verilip, "mevâcib" ödemelerinde kullanılması kararlaştırıldı. Ama, ileride "mahlûl" olup yeniden satılacak sehimlerin muacceleleri ile "resm-i kasr-ı yed"ler Haremeyn Hazinesi'ne girecek idi.

(9) K.Kepeci defterleri no: 5281, 5282, 5284; Maliyeden Müdevver Defter, no: 19556; Cevdet Maliye no: 10 622, 20 970, 21 369, 24 209... vs.

(10) Örneğin 1189 Muharrem'inde yapılan bir satışta, Esmâ Sultan'ın kethüdası Mehmed Efendi 1 sehimin 1/2 hissesini, hizmetindeki iki kadın da 1 sehimin 1/4 hisselerini satın almışlardı (Cevdet Maliye, no 15 893)

Diğer bir satışta ise, yarım sehim beş kişi arasında pay edildiği görülür: 1 tam sehimin 1/2 hissesinin 1/5 i Seyyid Mustafa'ya, 1/5 i Ebubekir'e, 1/5 i Mehmed Şehabeddin'e, 1/5 i Mehmed Emin'e, 1/5 i de Rüşdü Hasan Efendi'ye. Geriye kalan yarım sehim ise El hac Hüseyin'le El hac Selim arasında 1/3 ile 2/3 oranında pay edilir (Cevdet Maliye, no 16 813, 9 C 1189)

(11) Daha önce anılan kaynaklar ve Cevdet Maliye, no 28 906. Diğer bir mukataa eshamı ile ilgili şu satırlar da aynı noktayı teyid eder: "...malikâne eshâbının hissî-i faizlerinin nisfî rûz-ı Hızırda ve nisf-ı ahârî dahi rûz-ı Kasımda Duhan Gümrüğü eshamı misillu eshâbının memhûr temessükleri mücibince... tamamen edâ...". Y. Cezar, a.g.m., s. 129

(12) Belgelerde gümrüğün tam adı şöyledir: "Mukataa-i gümrük-i duhan-ı İstanbul ve Edirne ve Selânik ve Yenisehir ve nefsi-i Burusa ve iskele-i Terfurdağı ve Mudanya ve Geliboh ve iskele-i Silivri ve İnöz ve Kavala ve Golos ve İzmir ve Sakız tevâbihâ". Kısaca "Mukataa-i gümrük-i duhan-ı İstanbul ve tevâbiha" da denir.

(13) Y. Cezar, a.g.m. (Toplum ve Bilim, sayı 12), s. 128; K. Kepeci no: 5281

(14) A.g.m. de Belge 1 (s. 128-129) ve KK 5281 vrk sıra no 2727

(15) Bu gerekli gider ve ödentiler şunlardır:

- Mahallinde verilecek vezâif
- Ödemişli cemaatinin mal-ı maktu'sı
- Mal-ı vakf
- Bedel-i surra

“Esham sistemi” içine alınan mukataa adedi giderek daha da arttı. “İstanbul ve tevâbî sirmakeşhâne mukataası” (16), “İstanbul Enfiye mukataası” (17), “Nezâret-i Filibe” (18) eshamı ihrac olundu. Kuşkusuz bunlara eklenmesi gereken irili-ufaklı başka mukataalar da vardı.

Mirî bir mukataa olan Sirmakeşhâne mukataası 1781 de esham sistemine dahil edilirken yıllık “faiz”i 26 000 guruş idi. Bu “faiz” 13 paya ayrılmış ve her biri 13 000 guruş muaccele ile satışa sunulmuştu. Satışlar sonunda hazineye toplam 169 000 guruş girecekti.

TABLO III
İSTANBUL DUHAN (tütün) GÜMRÜĞÜ MUKATAASI ESHAMI:
DAĞITILAN YILLIK TOPLAM FAİZİ VE SEHİM (pay)
ADEDİNİN YILLAR İTİBARIYLA DURUMU

Yıllar	Faiz (guruş)	— Sehîm adedi —	
		Tam	Küsur
1189	400.000	160	
1190	602.500	241	
1191	631.250	252,5	
1192	656.250	262,5	
1193	657.500	263	
1194	676.250	270,5	
1195	676.250	270,5	
1196	732.916,5	293	1/6
1197	741.666,5	296,5	1/6
1198	742.916,5	297	1/6
1199-1204	”	”	”
1205	745.416,5	298	1/6
1206	759.916,5	303	4 (1/5)

[Kaynaklar: K. Kepeci defter. no: 5 281 ve 5 282; Cevdet Maliye. no: 20 970 ve 27 537]

NOT:

İstanbul Tütün Gümrüğü hâsılatını ve dolayısıyla sehîm adedini arttıran etkenlerden biri de zamanla bu mukataaya yapılan ilhaklardır. Nitekim:

- 1190da Arabistan (Şam, Halep, Trablus, Adana, Sayda, Lazkiye) tütün gümrükleri İst. Tütün Gümrüğü'ne katıldı (CM, no: 23 597, 30 076 ve 24 109)
- 1194 de Şehbenderoğulları çiftlikleri hâsılatı İst. Tütün G. ne katıldı (CM, no: 30 623)
- Selânik ve Tuna sahilleri ile Bosna, Üsküb ve Aydın tütün gümrükleri İst. Tütün G. ne katıldı (CM, no: 28 906)

- Ceyb-i Hümayun akçesi
- Tefâvüt akçesi
- Vaktin zuhurât masrafı için ber vech-i tahmin tevkif ve tahsis kılınan

Üzerine esham çıkarılsa bile Yenül mukataası hâsılatından yukarıdaki kalemlere her zaman karşılık ayırmak gerekirdi. Diğer bir ifadeyle, mukataanın esham ihracına karşılık teşkil edecek olan kârı hesaplanırken, bu kalemlerin karşılıklarının peşinen göz önüne alınması şarttı. Kâr ancak bu masraflar karşılığından sonra söz konusu olabildi.

[16] Y. Cezar a.g.m. s. 130-132

[17] Maliyeden müdevver defter no 18 424 (İstanbul Enfiye mukataası eshamı defteri. 1195) ve KK 5281 vrk sıra no 1588

[18] K. Kepeci no: 5281 vrk sıra no 1977; Y. Cezar. a.g.m., s. 132-133 de belge 3

Sırmakeşhâne eshamından satın alanlar, yıllık "faiz" lerini dört taksit halinde tahsil edeceklerdi. Oysa, Yeniil mukataası, Tütün Gümrüğü ve diğer bazı mukataalarda esham faizleri yılda iki taksit halinde ödeniyordu. Bu arada çeşitli mukataaların ilk saptanan esham muacceleleri (satış fiyatı) de aynı düzeyde değildi. Örneğin Sırmakeşhâne mukataası eshamının muaccelesi 6,5 yıllık faiz itibariyle hesaplanmışken, Tütün Gümrüğü'nünkü 5 Yeni-il eshamındaki ise 5,25 yıllık faiz itibariyle hesaplanmıştı. Bu gibi noktaların ileride "esham sistemi"nin işleyiş mekanizmasında bazı aksaklıklara yolaçması muhtemeldi.

Konuyla ilgili ileriye mâtuf gelişmeler şimdilik bir kenara bırakılırsa, denebilir ki esham sistemi hazineye yeni gelir kaynakları yaratma bakımından kısa vâdede yararlı olmuş ve bu sâyede bazı âcil giderler finanse edilebilmiştir. Bu arada esham, devletten alacağı olan bazı kişilerin (bina eminleri gibi) borçlarının ertelenmesinde de rol oynamıştı. Bu gibilere nakit yerine esham verilerek, hazineden nakit çıkışı önleniyordu (19).

B- ESHAM UYGULAMASININ BÜNYESİNDE MEVCUT VE SİSTEMİ BUNALIMA SÜRÜKLEYECEK OLAN ÇEŞİTLİ AKSAKLIKLAR

Kısa vâdede olumlu sonuçlar veren "esham sistemi"nin, orta ve özellikle uzun vâde söz konusu olduğunda, hazinenin zararına işleyen bir mekanizmaya dönüşmesi de mümkündür. Çünkü uygulamanın bünyesinde, bu sonucu âdeta kaçınılmaz kılan çeşitli aksaklıklar vardı. Nitekim:

1) Sisteminin en sakıncalı ve çürük görünen noktası, esham sahiplerine her yıl ödenecek olan "faiz"lerin garanti edilmiş olmasıydı.

Esham, belli bir mukataanın yıllık kârı karşılık tutularak ihraç olduğuna göre, yıllık "faiz"lerin aksatılmadan ödenebilmesi mukataanın sürekli kâr etmesine bağıydı. Hatta böyle bir mukataa için her yıl bir miktar kâr etmek de yeterli değildi. Kârın devamlı olarak en azından ilk esham ihracı zamanındaki düzeyde olması gerekmektedir.

Eshamlı bir mukataa zamanla zarar etmeye başlarsa ya da kârı giderek azalırsa "faiz"ler nereden ödenecekti? İşletme giderlerinin kısılması veya mukataanın diğer ödemelerinden vazgeçilmesi ancak bir dereceye kadar mümkün olabilirdi. Sürekli zarara giden bir mukataanın "emin"i sonunda "faiz" taksitlerini ödeyemez duruma düşmeye mahkûmdu.

Bu gibi durumlar için, aşağıda da görüleceği üzere, sisteme dışarıdan müdahale etmeden yapılacak fazla bir şey yoktu. Esham uygulaması bu gibi olumsuz durumlar öngörülmeden başlatılmıştı.

Bir mukataa hasılatının sürekli olarak azalması o mukataa ile ilgili faaliyet dallarında zamanla daralma ve gerileme olduğunun göstergesi olarak alınabilir. Örneğin, bir kumaş damga resmi mukataasındaki hasılat azalması kumaş üretiminde düşme olduğunu, bir gümrük resmi mukataası hasılatındaki azalma da malların gümrüğe uğramasında veya ticari faaliyette

(19) Mustafa Nuri Paşa, *Netâicü'l-vukuât*, c. 3, s. 99 (İstanbul 1327)

düşme olduğunu gösterir (Başka etkenlerin olmadığı varsayılmıştır). Böyle durumlarda, hasılatı eski düzeye getirebilmek için vergi oranlarının artırılması ile sorunun hemen çözümlenmesi de mümkün değildir. Zira oranların yükselmesi o faaliyet alanlarını daha da olumsuz yönde etkileyebilir ve dolayısıyla mukataanın hasılatı daha da düşebilir. Vergi oranlarının azaltılması yolu ile soruna çözüm arama düşüncesinin altında ise, ispatı gereken önemli bir varsayım yatar: İktisadi faaliyetlerdeki daralma ya da azalmanın nedeni câri vergi yükünün yüksekliğindedir. Böyle bir varsayım doğrulansa bile, iktisadi hayatın bu yoldan yeniden canlanması zaman isteyen bir husustur. Öte yandan, uzun vâdede hasılatı artacak bile olsa, vergi oranları indirildiği için, mukataanın hasılatı kısa vâdede bir süre eski düzeyin de altına inebilir. Kısacası, vergi oranları ile oynayarak, zarar eden bir mukataayı hemen kâra geçirmek ve böylece esham sahiplerinin "faiz"lerini yeniden ödemeye başlayabilmek pek mümkün değildir. Ayrıca, mümkün olsa bile; böyle bir durum, yapılan vergi zamlarının, devlet hiç yararlanmadan esham sahiplerine aktarılması demektir ki, bu da artık devletin kısır bir döngü içine düştüğünün ve bu kısır döngünün bir yerden kırılması gerektiğinin işaretidir.

Bir mukataa "faiz" ödeyemeyecek duruma düşünce, esham sahiplerinin verdikleri muacceleler geri ödenerek sehimlerin devletçe zabt edilmesi de düşünülebilir. Fakat, hazinenin zaten para bulma çarelerini aradığı bir dönemde, muacceleleri iade için toplu para nereden sağlanacaktır? Başka mukataalar üzerine esham çıkarmakla mı?

İhraç olunan tüm sehimler, piyasadan bir anda muacceleleri verilerek toplanamıyor ise, yalnızca bir bölümünün devletçe satın alınarak böylece sehim sayısında azaltmaya gitme önerilebilir. Fakat, hangileri alınacaktır? Faizi garanti olan bir sehimin, eğer çok önemli bir saik yok ise, vatandaşın kendi arzusu ile hemen elden çıkarılması beklenebilir mi?

Görülüyor ki, "faiz"lerin ödenme garantisi, mukataaların zarara yönelmesi halinde, "esham sistemi"ni çıkmaza sürükleyecek bir husustur. Böyle bir durumda devletin itibarını zedelemeyen ve de diğer vergi kaynaklarının tahribine yol açmadan yapılabilecek fazla bir şey de yoktu. Zaten, yapılabilecek olanlar da mekanizmayı topyekün devletin lehine işletmeye yetmez; ancak aleyhte gidişi bir miktar frenler. Nitekim:

- Devlet otoritesi ile "faiz" ödemeleri durdurulsa, devletin itibarı sarsılır. Üstelik bu diğer mukataalar eshamının satışını da engeller.
- Keyfi bir seçimle yalnız bazı sehimlerin devletçe zabtı veya iptali de aynı sonucu verir.
- Zarar eden mukataaya başka mukataalar ilâve edilerek "faiz" ödeme gücüne kavuşturulabilir. Ancak bu geçici bir süre için başvurulması gereken bir yoldur. Durumun devamı devlet maliye anlayışının mantığı ile çelişki halindedir.
- "Faiz" ödeme taksitleri geçici olarak biraz uzatılabilir. Bu da devlet itibarını zedeleyecektir. Ne var ki, ödemelerin tamamen durdurulmasına tercih edilecek bir yoldur.

Sayılan önlemlerin hepsi "esham sistemi"ne dışarıdan müdahale demektir. Sistemin kendi içinde kalarak sorunun çözümü için ise, bazı

sehimlerin "mahlûl" (20) olmalarını beklemekten gayri çıkar yol yoktur: "Mahlûl" sehimler devletçe zabt edilip, yeniden satışa sunulmayacaktır. Böylece mukataanın azalan hasılatı oranında sehim adedinde ve dolayısıyla "faiz" ödemelerinde azaltmaya gidilebilecektir. Böyle bir uygulama, o mukataa eshamının yavaş yavaş tasfiyesini sağlayabilir. Ancak, uygulamanın başarılı olabilmesi, hasılat azalması oranında "mahlûl" sehim elde edilmesine bağlıdır.

"İstanbul Macunhâne mukataası" ile "İstanbul Enfiye Mukataası", eshama bağlanıp da sonraki yıllarda zarar etmeye başlayan mukataalara örnek olarak gösterilebilir (21) Macunhâne mukataasındaki soruna bir çare olarak "faiz"lerin önce altı ayda bir yerine, yedi ayda bir ödenmesi yoluna gidilmişti (22). Fakat, mukataanın durumu iyiye yönelmeyince, bir yıl sonra "faiz" taksit sürelerini yedi buçuk aya çıkarmak gerekmişti. Daha sonra bu önlem de yeterli olamamış ve zaman kazanmak amacıyla yedi buçuk ayda bir faiz dağıtımını yerine onbeş ayda iki "faiz" dağıtım kararı alınmıştı. Fakat, mukataanın sürekli zarara sürüklenmesi önlenemeyince, bu kez ilk elde ileride mahlul olacak iki sehimin yeniden satılmayıp zabt edilmesine ve böylece mukataanın onbeş olan sehim adedinin onüç indirilmesine karar verilmişti (23).

Yukarıdaki örneklerin aksine, eshama bağlı bazı mukataaların hasılatları ise, zamanla ilk düzeylerinin üzerine çıktı. Ancak, bu gibi durumlarda acele davranıldığı ve ileride muhtemel hasılat azalmaları göz önüne alınmadan, mukataanın artan kârı oranında sehim adedinin de artırıldığı görülmektedir. (Bk. Tablo: III). Böylece, "esham sistemi"nin zaten kendi bünyesi içinde mevcut olan sakatlığın dozu, bu tip uygulamalar nedeniyle daha da artmıştır.

2) Kişiler arası satış ve mahlûlâtın izlenmesi meselesi: Eshamın halk arasında alım-satımına izin verilmesi de, kasr-ı yed resmi alınmasına rağmen, sistemin devlet aleyhine işlemesine neden olabilecek bir noktaydı. Zira, bu alım-satımlar eshamın "mahlûl" olmasını geciktirebileceği gibi, hiç "mahlûl" olmamaya da neden olabilirdi. Bu ise, aynı eshamın devletçe yeniden satış yolunun tamamen tıkanması demek oluyordu. Satışlarda alınan Kasr-ı yed resminin tek başına, kaybedilen bu yeniden satış olanagını telâfi etmesi mümkün değildi. Çünkü uygulamada bu resim, bir sehimin ancak bir yıllık faizi kadar olmaktadır.

(20) Bir sehimin (payın) "mahlûl" olması demek, o sehim sahibinin ölüp, sehimin devlete kalması demektir. "Mahlûl" olma, önceden elde edilmiş bir hakkın ortadan kalkması anlamındadır ki, burada kişinin söz konusu hissese tasarruf etme hakkı ölümle ortadan kalkmaktadır.

(21) "...enfiye ve ma'cun misullu çürümeğe yüz tutan mukataaların sehim sahipleri faizlerini mîrîden talep etmeğe başladıklarından gayri..." (KK defter, no 2 380, s. 14)

(22) Hatt-ı Hümayun, no 16 088

(23) Y. Cezar, Osmanlı mali tarihinde "Esham" uygulamasının ilk dönemlerine ilişkin bazı önemli ve örnek belgeler, Toplum ve Bilim no 12; s. 133-134 deki belge

Tam adı Macunhâne-i Berç-i Rahiki (Afyon özü macuhanesi) olan bu mukataa, 1783 Şubatında (Ra 1197) eshamlı hale getirildiğinde yıllık "faiz" i 30 000 gurus olup, 15 tam ve 4 tane de 1/8 lik sehim sahibi. Zarar nedeniyle, 1205 (1790-91) de dağıtılan yıllık "faiz" i 29 375 grş'a, 1206 da ise 27 625 grş'a indirildi. Böylece sehim adedi de 13,5 tam ve 2,5 adet 1/8 lik duruma geldi. (K. Kepeci defter no: 5281, sıra 1957).

Bu örnek, sehim adedinin doğal yoldan yeni mahlûlâtı zabt ederek azaltmaya çalışmanın hemen mümkün olmadığını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Ancak eshamın çok uzun ömürlü insanlarca satın alındığı varsayılır, ya da "mahlûl" olma kuralı yokmuş gibi düşünülürse, kişiler arası satışlara verilen iznin ve tahsil olunan kasr-ı yed resminin yararlı bir uygulama olduğuna hükmedilebilir.

Kişiler arası esham alım-satımı, devletin diğer mukataalar üzerine çıkaracağı yeni eshamın satış olanağını da azaltabilecek ya da engelleyebilecek bir etkendi. Zira, tasarruf sahipleri, eğer daha elverişli koşullarda satılıyorlarsa piyasa eshamını tercih edebilir. Böyle durumlarda devlet, satışını sağlamak için yeni eshamın muaccelle fiyatını düşürmek zorundaydı.

Ayrıca eklemek gerekir ki o günün koşullarında kişiler arası satışların ve "mahlûl" sehimlerin izlenebilmesi ve bunların sağlıklı kayıtlarının tutulabilmesi de pek zor bir işti.

3) Küçük paylar: Bir mukataa eshamı belli sayıda sehimden oluşmakla birlikte, satışlar sırasında genellikle bir tam sehim daha küçük hisselerle bölünerek satılıyordu. Bu, kuşkusuz çok küçük tasarruf sahiplerinin de esham satın alabilmelerine olanak vermesi itibarıyla, halkın eshama revacını arttıran bir husustu. Ne var ki, sehimlerin bu kadar küçük parçalara ayrılması, esham sahipleriyle ilgili denetim olanaklarını da o oranda zorlaştırmıştı. Özellikle maliye bürolarında gerekli düzenlemeler yapılmadan uygulamaya geçilmiş olması, bu küçük ve çok sayıda paylardan doğacak mahzurların büyümesine neden olacaktır.

4) Muaccelle fiyatı: Eshamın satış fiyatı, yani "muaccelle"si peşinen devletçe belirlenmekte idi. Satışlara bu fiyat üzerinden başlanır ve kesin satış bu fiyatı veya daha fazlasını verene (müzayede) yapılırdı.

Muaccellede böyle bir taban fiyatının belirlenmiş olması, eğer piyasaya aynı dönemlerde başka başka mukataaların eshamı çıkarılacak ise, her birinin muaccellesinin aynı kriter üzerinden hesaplanmasını zorunlu kılarıdı. Örneğin, hepsi için muaccelle "beş senelik faiz itibarıyla" (yani dağıtılacak yıllık kârın beş katına eşdeğer bir satış fiyatı) saptanmalıydı. Çünkü "faiz" ödemelerinin garanti olduğu bir sistemde, eğer bir mukataanın muaccellesi beş senelik "faiz"e, diğerininki örneğin yedi senelik "faiz"e eşdeğer olarak belirlenmişse, halkın daha ucuz olan birinciye yöneleceği kesindir.

Uygulamada böyle durumlar olmuş ve o zaman devlet herhalde "düşük" fiyatlı eshamı satmadan, daha pahalısının satışını gerçekleştirememiştir. Fakat, burada asıl önemli olan, muaccelledeki bu taban fiyat yüzünden özel kesim satışlarının devlete kolayca rakip olabilmesidir.

5) "Faiz" taksitleri: "Faiz" taksitlerinin süresi mukataadan mukataaya değişebiliyordu. Bazı eshamın "faiz"i yılda iki taksitte ödenirken, bazılarında dört taksitte ödenirdi. Taksit sayısının fazlalığı, esham sahibini memnun edici bir husus olmakla birlikte, mukataaları zor durumda bırakabilir. Zira mukataa hasılatının birikme frekansı, "faiz" ödeme frekansına uymayabilir. Özellikle ilk esham ihracı sırasında hesapların yıllık kâra göre yapıldığı hatırlanırsa, fiili "faiz" dağıtımının da yılda bir yapılması uygun olurdu. Eğer mukataanın hasılatı toptan ve peşin tahsil edilebiliyorsa, taksitler bir sorun yaratmayabilir.

TABLO IV
İSTANBUL EMTİA GÜMRÜĞÜ ESHAMININ YILLIK FAİZİ VE SEHİM ADEDİNİN YILLAR
İTİBARIYLA SEYRİ

Yıllar	Faiz (guruş)	Sehim adedi	
		Tam	Küsur
1195	180.000	90	
1196	183.000	91,5	
.....	
1203	275.000	110	
1204	300.000	120	
1205	473.000	189	1/5
1206	510.000	204	

Kaynaklar: K. Kepeci tasnifi defterler, no 4281; MAD, no 19 556 s. 4, 34; Cevdet Maliye, no 11 400

TABLO V
AHYOLU TUZLASI (memleha) MUKATAASI ESHAMI'NIN YILLIK FAİZİ VE SEHİM ADEDİ

Yıllar	Faiz (grş.)	Sehim adedi
1199	38.000	19
1200	40.000	20
1204	44.000	22
1205	49.000	24,5
1206	51.000	25,5

Kaynak: K. Kepeci, no: 5 281 de sıra 2170

B- 1783-1787 DÖNEMİ

1. YENİ BİR SAVAŞIN GETİRECEĞİ MALİ YÜKÜN ÇAPI ve SAVAŞ KORKUSU

1783 yılında Kırım Rusya tarafından işgal edilince, Osmanlı Devleti artık kısa bir süre içerisinde savaşın kaçınılmaz olacağını anlamıştı. Ancak, devletin mali ve askeri olanakları tartıya vurulduğunda, böyle bir savaşın maliyetinin çok yüksek olacağını da hesaplamaktaydı.

Bir kere, günün defterdarının ifadesiyle "şimdiki halde sefer yoğ iken Devlet-i Aliyye'nin masârifi irâdına galib" idi (24). Öte yandan, o sıralar "Darbhâne sermayesi" olarak elde mevcut olan ihtiyat para da yedi bin kise civarında idi.

Kasım 1783 tarihinde yapılan bir toplantıda devlet adamları savaş konusunu görüştiklerinde, savaş çıktığında yeni askerlerin yazılması gerekeceği, fakat devletin bunlara maaş ödeyebilecek durumda olmadığı dile getirilmişti. İfadelerine göre, devlet halen mevcut olan askerin maaşını vermede güçlük içindeydi ve üstelik bu maaşlı zümrenin çoğu savaşlarda pek işe yarar cinsten de değildi (25).

Diğer bir toplantı gününde söz alan Ruznâmçe-i Evvel Bekir Paşa-zâde Süleyman Bey girişilecek bir savaş için gerekli meblâğın tutarını on beş milyon guruş olarak tahmin etmekteydi ki bu para o yıllarda Hazine-i Âmire'nin bir yıllık gelirine yakın bir miktardı. Kaptan Paşa ise, sadece donanma için altı ilâ yedi buçuk milyon guruşa gereksinmesi olduğunu söylemekteydi. Ayrıca, onun tahminlerine göre, otuz altı bin deniz askerine ihtiyaç olacaktı (26).

Görüldüğü üzere, Darbhâne'deki tüm para sarfedilse dahi, bununla ancak donanmanın techizi mümkün olabilecekti. Hazine-i Âmire'nin geliri ise ancak kendi olağan masraflarına (masârif-i muayyene) yetismekte ve kasasında savaşa tahsis edilebilecek bir gelir fazlası bulunmamaktaydı.

Doğrusunu ifade etmek gerekirse, bu tablo o günün devlet adamları arasında âdeta bir panik havası estirmiş ve herkeste genel bir şaşkınlık yaratmıştı.

2. DIŞ BORÇ FİKRİNİN YEŞERMESİ

Mali olanaksızlıklar ve yeni bir savaşın ufukta görünmesi, Osmanlı devlet adamları arasında gerçekten bir aceleciliğin ve şaşkınlığın doğmasına neden olmuştu. İşte bu şaşkınlık döneminde, Osmanlı tarihinde ilk defa olarak bir yabancı ülkeden borç alınması fikri ortaya atılmıştır.

(24) Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet, c. 3 (İstanbul 1303), s. 33

(25) Aynı eser, s. 13 vd

(26) Aynı eser, s. 26-28

Eylül 1784 tarihinde devletin ileri gelenlerinin iştiraki ile yapılan bir toplantıda konuşulanlar, herkese egemen olan bu şaşkınlığı yansıtmaları bakımından ilginçtir. Bu toplantıda günün defterdarı "devletin matlubu vakit nakittir" diyerek, malî sorundan ne anlamak gerektiğini ortaya koymuş ve böyle bir dönemde, "çare" diye uzun vâdeli önlemler önermenin anlam taşımadığını vurgulamıştır (27).

Defterdarın bu ikazı üzerine, müteakip toplantıya iştirak edenler bu kez ellerinde kısa vâdeli önlemler paketi ile karşısına çıkmışlardır. Yazılı raporların okunup tartışıldığı bu toplantıda, dışarıdan borç alma fikri de ilk olarak ciddi biçimde gündeme gelmiştir (28).

Toplantıya rapor sunan defter emini Hasan Efendi'nin düşüncesi odur ki, hazine giderlerinin daha fazla kısılmasına olanak kalmamıştır. Devletin para gereksinmesi ancak bir yabancı ülkeden borç alınarak karşılanabilir. Ona göre, borç için başvurulacak ülkeler Fransa, Felemenk ve İspanya olabilir. Kendisi istenecek borç miktarını beş-on bin kise olarak saptamakta ve taksitlerle geri ödemeyi önermektedir.

Diğer bir rapor sahibi olan Süleyman Feyzi Efendi de borç önerisinde bulunmaktadır. Fakat onun görüşü biraz farklı olup, borç alınacak ülkenin müslüman olması gerektiğine dikkati çekmektedir. Ona göre Osmanlı Devleti'nin bir hıristiyan ülkeden borç para istemesi doğru değildir ve sakıncalıdır. Ancak, hıristiyan ülkelerden mühimmat gibi şeyler talep etmekte sakınca yoktur. S. Feyzi Efendi borç istenecek müslüman ülkeyi de belirtmektedir: Fas.

Gerek Hasan Efendi'nin ve gerekse S. Feyzi Efendi'nin dış borç yanında başka önerileri de olmuştur. Ne var ki bunlar önemli şeyler olmayıp, zaten kendileri esas ve baş çarenin dışarıdan para bulma olduğuna inanmışlardır.

Bu toplantıda Hacı Selim Ağa dış borçlanma fikrine rağbet etmeyen biri olarak dikkati çekmektedir. Düşüncesine göre, Osmanlı Devleti'nin para için dışarıya yönelmesine gerek yoktur. İnancı odur ki, devlet ricali ve saltanat erkânı yeterli özveride bulunduğunda hazine için epeyce para toplanabilecektir. Ama, ona göre, bunun yanında bazı diğer önlemlere de başvurulmalıdır.

Okunan raporlarda ve yapılan tartışmalarda dış borç fikrinin gündeme gelmiş olması, Osmanlı mali tarihi bakımından ne kadar ilginçse, Süleyman Feyzi Efendi'nin borç istenecek ülke olarak ısrarla Fas üzerinde durması da o kadar ilginçtir. Aslında tarihi gerçekler Fas'ın o ara gelişigüzel önerilmediğini ve Feyzi Efendi'nin Fasla ilişkiler hakkında bazı taze bilgilere sahip olduğunu ve dolayısıyla bu ülkeden ümitvar olduğunu ortaya koymaktadır.

(27) Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-ûsâr*, s. 190 (İstanbul 1978)

(28) Aynı eser, s. 191-93; *Tarih-i Cevdet*, c. 3, s. 78 vd

3. DIŞ YARDIM FIKRİNİN DOĞUŞUNDA FAS'LA İLİŞKİLERİN ROLÜ ve ETKİSİ

1783 yılında Fas hâkimi çeşitli armağanlarla birlikte İstanbul'a bir elçi göndermişti (29). Elçinin geliŐi Osmanlı devlet adamları için sürpriz olmuş ve geliŐ nedenini o zaman tam olarak anlayamamışlardı (30). Fakat elçi din kardeŐliğinden söz ederek Osmanlıların gönlünü kazanmayı becermişti. İfadesine göre (31), Fas hâkimi fevkalâde sevgi ve saygı beslediği Osmanlı Devleti için her türlü yardım ve özveride bulunmaya hazırđı. Bunun üzerine, yapılan görüŐmelerde sadrazam yakında bir savaşa gireceklerini, ellerinde 30 bin kise nakit mevcut olduğunu, ama savaş başladığında bir 30 bin kise daha gerekeceğini elçiye söylemiş ve "lede'l-hâce istikraz idecek olur isek ne kadar nukud virebilirler?" diye de sormuştu. Ayrıca, eğer varsa Fas'tan barut ve güherçile de satın alınabileceğini eklemiŐti. Elçi cevabında, hâkimin 30 bin kise olmasa da 5 kiselik bir yardım yapabileceğini ve bir mektup yazarak sadrazamın bu talebini Fas'a ileticeğini söylemişti.

Karşılıklı yazıŐmalara (32), hediyeler alıp vermelere ve elçinin birkaç kez gidip gelmelerine rağmen, Fas hâkimi uzun süre Osmanlı Devleti'ni bu para yardımını konusunda oyalamıŐtır.

Osmanlı devlet adamları mali sorunları tartıŐırlarken Süleyman Feyzi Efendi'nin borç istenebilecek ülke olarak Fas'ı işaret ettiği sıralarda Osmanlı-Fas ilişkileri işte böyle bir aşamadaydı. Yani, onun önerisinden yaklaşık bir yıl kadar önce, elçiyle yapılan görüşmeler sırasında sadrazamın kafasında dış yardım fikri zaten doğmuş ve hatta bu konuda sözlü talepte bile bulunmuştu.

Elçinin ustaca taktikleri yanında Fas hâkiminin bir jesti de Osmanlı Devleti'nin Fas'tan gelebilecek yardımı ciddiye alıp, uzun süre ümitle beklemesinde etken olmuştu. Olay Şudur (33): Fas hâkimi bir ara İstanbul'a 270 258 riyal göndererek, Osmanlı Devleti'nin bu para ile Malta'daki müslüman esirleri satın alıp, kurtarmasını talep eder. Eğer bu mümkün olmaz ise, paranın haremeyn halkına dağıtılmasını Őart koŐar. Osmanlı Devleti bu parayı esirlerin kurtarılmasında kullanmadığı gibi, haremeyn halkına dağıtılmasını da gereksiz görmüş ve paranın Darbhâne'de muhafazası uygun bulunmuştu.

[29] Tarih-i Cevdet, c. 2, s. 198; Re'fat Efendi, *Nakde'l-tvârih*, s. 660 (İstanbul 1295)

[30] Fas Hâkimi'nin aŐında Gerb Ocakları ile arası iyi değildi. Olayların incelenmesinden anlaşıldığına göre, o sıralar Fas Hâkimi Osmanlı Devleti'nin sempatisini kazanarak Gerb Ocaklarını Fas'a karşı Osmanlı Devleti'nin desteğinden yoksun bırakmak istemişti. Ancak bu noktalar Osmanlı idarecileri için 1785-86 da Fas'a özel elçi olarak gönderilen Seyyid İsmail Efendi'nin raporundan sonra berraklık kazanmıştır (F.R. Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefûretnâmeleri*, TTK yayını, Ankara 1968, s. 139).

Daha sonraları Fas'a gönderilen Ahmed Azmi Efendi'ye de Fas Hâkimi Cezair beylerinin Fas'a tasallütundan söz etmiş ve Osmanlı Devleti'nin buna mâni olmak için kendisini desteklemesini talep etmişti (Aynı eser, s. 148)

[31] Tarih-i Cevdet, c. 2, s. 202 vd

[32] Mehâsinü'l-âsâr, s. 182; Tarih-i Cevdet, c. 2, s. 290-292

[33] Mehâsinü'l-âsâr, s. 182; Tarih-i Cevdet, c. 3, s. 67

Bu para o sıra Darbhâne'ye girmiş bile olsa, "Fas'ın Osmanlı Devleti'ne dolaylı mali yardımı" biçiminde bir niteleme ve yoruma kesinlikle hak kazanamamıştır. Çünkü bir yıl sonra Fas nâkimi, haremeyn halkına dağıtılmadığı gerekçesi ile parayı geri istemiş ve padişah da eğer Darbhâne'de hâlâ duruyor ise bu "bin sebike altun" un derhal iadesini emretmiştir (34).

4- HAZINE-İ ÂMİRE'NİN DURUMU 1784-1786 YILI HESAPLARI

Ele alınan dönemde, diğer ipuçları yanında devletin mali durumunu en iyi yansıtabilecek belgeler Hazine-i Âmire'nin yıllık gelir ve gideriyle ilgili defterler, yani "bütçe" (devre sonu hesapları) lerdir. Ne yazık ki, söz konusu yıllar için bu "bütçe"lerin henüz tamamı ele geçmiş değildir. Bununla birlikte, Hazine-i Âmire'nin 1784-86 yıllarına ait elde bazı hesaplar mevcut olup, bunlar bu dönemin diğer verileriyle bir araya getirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin iki savaş arasındaki mali durumu hakkındaki bilgilerimiz daha da netleşmektedir.

İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde bulunan ve tek-ortak bir "bütçe" iskeleti altında Hazine-i Âmire'nin hicri 1198, 1199 ve 1200 yılları hesaplarını içeren bir müsvedde defterdeki kayıtlara göre hazinenin bu yıllardaki gelir ve gider durumu şöyleydi (35):

Yıllar	Gelir (grş.)	Gider (grş.)
1198 (1784)	—	18.670.275
1199 (1785)	14.742.715	17.298.063,5
1200 (1786)	14.555.683,5	—

Bu verilere göre, söz konusu yıllarda Hazine-i Âmire'nin gelirleri 14,5 milyon guruş civarında kalırken, giderleri 17-18 milyon guruş civarında idi. Mukayeseye elverişli 1785 yılı rakamlarına göre ise, o yıl "bütçe" 2 555 348,5 guruş açıkla kapanmıştı. Başka bir kaynak da, 1787 savaşının hemen öncesinde, Hazine-i Âmire gelirlerinin giderleri karşılamaya yetmediğini ve

(34) Hatt-ı Hümayun, no 11 379

(35) K.Kepeci tasnifi defterler, no 2 310 (Hazine-i Âmire irâd ve masraf defteri)

Peşinen belirtmek gerekir ki, bir müsvedde olması itibarıyla bu defterdeki verilerin, kullanılmadan önce titiz bir sıralama, ayıklama ve değerlendirmeye tâbi tutulması gerekiyor. Buna rağmen her türlü tereddütün giderildiği de iddia edilemez. Nitekim, defterdeki verilerin hangi yıla ait olduğu konusundaki bazı tereddütlerimiz bâkidir. Şöyle ki:

Defterin ana başlığında, defterin 1198 yılı gideri ile 1199 yılı gelirini içerdigi yazılıdır. Fakat bu başlık tashihtir. Tashihten nazarı dikkate alınmazsa, defterin eski başlığına göre muhtevanın 1197 yılı geliri ile 1196 yılı giderine ait olması gerektiğini kabul etmek gerekir. Biz tashihten başlığı esas aldık.

Deftere ayrıca ilk "bütçe" iskeleti kullanılarak diğer bir döneme ait gelir-gider rakamları da işlenmiştir (Değişik mürrekkeple). Bu ikinci hesaplara ait gider rakamlarının 1199 yılına ait olduğu, çeşitli yerlerde birçok defa açıkça not edilmiştir. Bu konuda bir kuşku yoktur. Fakat gelir rakamları için böyle açıklayıcı bir not yok. Biz bu gelir rakamlarını, birinci hesaplara ait ana başlığın mantığına göre 1200 yılına ait kabul ettik.

1,5 milyon gürüşluk bir masrafın "açıkta kaldığı"nu ifade etmektedir (36). Böylece 1785 yılındaki "bütçe" açığının, izleyen yılda da söz konusu olduğu öğrenilmektedir.

1784-86 hesaplarını içeren söz konusu defterden hazine gelirlerinin hangi kalemlerden oluştuğunu ayrıntılı biçimde öğrenmek mümkün değildir. Çünkü gelirler, gelirin cinsine göre değil, maliye büroları itibarıyla verilmiştir (Bkz.: Tablo: VI). Belli bir gelir türünün, maliyenin belli bir bürosuna bağlılığı kesinlikle iddia edilemeyeceği için (37), gelirlerin niteliği üzerinde yorumlara

TABLO VI
1785 VE 1786 (1199 ve 1200) DA HAZİNE-İ ÂMİRE GELİRLERİ'NİN MALİYE BÜROLARI
İTİBARIYLA DÖKÜMÜ
(Gurus olarak)

MALİYE BÜROLARI	1785	1786
1- Muhasebe-i Evvel Kalemi	4.790.668,5	4.527.857,5
2- Muhasebe-i Haremeyn Kalemi	73.434	73.834
3- Mukataa-i Haremeyn Kalemi	201.424,5	201.893,5
4- Mevkufat Kalemi	1.010.204	1.029.305,5
5- Haslar Kalemi	867.168,5	885.579
6- Maden Kalemi	1.511.483,5	1.510.249,5
7- Mukataa-i Evvel Kalemi	247.757	253.104,5
8- Bursa ve Avlonya Mukataası Kalemi	297.433	297.433
9- Kefe ve İstanbul Mukataası Kalemi	136.877,5	137.993,5
10- Ağnam-ı Celebkeşân Kalemi	117.995	117.995
11- Muhasebe-i Anadolu Kalemi	898	898
12- Piskopos Kalemi	23.626	22.916
13- Muhasebe-i Cizye Kalemi	5.730.694,5	5.761.671
Toplam	14.809.666,5	14.620.730
Mahsublar	67.251,5	65.046,5
Hazine-i Amire yıllık geliri	14.742.715	14.555.683,5

KAYNAK: K. Kepeci defter, no 2 310'dan çıkarılmıştır.

gitmeye olanak yoktur. Defterde, sadece Baş Muhasebe (Muhasebe-i Evvel) Kalemi'ne bağlı gelirler için ayrı bir döküm mevcuttur (Bkz.: Tablo: VII). Bu döküm, Baş Muhasebe Kalemi'ne bağlı gelirlerin "mukataat malları"ndan, bazı "bedeliyye"lerden ve malikâne mukataalardan sağlanan "muaccele" geliri ve "kasr-ı yed resimleri"nden oluştuğunu öğrenmemize olanak vermektedir. Ne var ki, bu tip gelirlerin yalnız Baş Muhasebe Kalemi içinde yer almadığı, diğer kalemlere de bağlı çeşitli mukataalar olduğu ve o büroların da "mal", "muaccele", "kasr-ı yed resmi" ve "bedeliyye" tipi gelirlere sahip olduğu bilinmektedir... Kısacası Hazine-i Âmire'nin durumu hakkında fikir yürütürken, hâlen eldeki en kullanışlı ve anlamlı veri, hazinenin toplam yıllık gelir rakamından ibaret olup, bu rakamın yıllık giderin altında kaldığının saptanması ise, hazinenin durumunu yansıtacak önemli bir göstergedir.

(36) Hatt-ı Hümayun, no 8 797

"...Bundan akdem hüdvendigâr-ı sâbık merhûm efendimizin zaman-ı saltanatlarında dahi irâd ve masrafın keyfiyetlerini talep buyurmalarıyla aklâm-ı Hazine-i Âmire'den muhrec defâtir mantukunca irâd-ı mâriyye masârif-i muayyeneyi ihâta itmeyüb üç bin kise akçe mikdârı masraf açıkta kaldığı gösterilmişdi..." (Bk. Ek belge 19).

(37) Osmanlı merkez maliye teşkilâtında yer alan büroların isimleri ile bu bürolara bağlı gelir türleri, ya da daha geniş bir ifadeyle bu büroların işlevleri arasındaki ilişki çok eski

TABLO VII
MUHASEBE-İ EVVEL KALEMİ'NE BAĞLI GELİRLER (Gurus)

	1785	1786
1- Mal-ı mukataat	3.720.264	3.503.819,5
2- Mal-ı bedeliyyehâ-i mezkûrin:		
— Bedeliyye-i cebeluyân	135.843,5	96.121
— Mensuhât	83.956	66.895,5
— Bedeliyye-i eşkınciyân	87.215,5	79.142
	307.015	242.158,5
3- Mal-ı rûsûmât-ı berevât-ı emîn-i kâğıd-ı bîrûnî	15.616	4.897,5
4- An akçe-i faiz-i ma'den-i Gümüşhâne maa aynı nuhas	174.350	200.000
5- Mal-ı muaccelât ve rûsûm-ı kasr-ı yed-i malikânehâ:		
— Muaccelât	482.250	(482.250)
— Rûsûm-ı kasr-ı yed	76.797,5	(76.797,5)
— Bedelliyye ve gedik-i müteferrik ve çavuşluk	14.375	17.925
	573.422,5	(576.972,5)
	4.790.667,5	4.527.857,5

Not: parantez içindeki rakamların yerleri orijinal kayıta boş bırakılmış olup, bu boşluklar taratımızdan bir önceki yılın rakamı ile doldurulmuştur.

Hazinenin giderleri için ise elde ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Giderlerin ana fasıllar itibarıyla 1784 ve 1785 yıllarındaki dökümü ve her bir gider kaleminin toplam gidere oranı Tablo:VIII'de gösterilmiştir. Bu tabloda görülen kalemler, tiplerine göre kendi aralarında bir gruplamaya tâbi tutulduğunda en büyük payın askeri harcamalara gittiği görülmektedir. Nitekim:

Gider Grupları	1784 %	1785 %
I. Askeri nitelikli giderler:		
A. Asker maaşları, giyim ve yiyecekleri (1-6, 8-10 ve 12 nolu kalemler)	69,00	66,65
B. Mühimmat ve askeri kurumlar (7, 19 ve 20 nolu kalemler)	6,06	7,45
	75,06	74,10
II. Sivil, yarı-sivil nitelikli maaş ödemeleri (11, 14-16 nolu kalemler)	8,43	8,42
III. Saray ve yan tesisleri için yapılan harcamalar (21-23 nolu kalemler)	9,52	10,33
IV. Diğer harcamalar	6,99	7,25
	100,00	100,00

yıllardan itibaren kopmuştu. Çarpıcı bir örnek vermek gerekirse; "Maden Kalemi", adına rağmen, aslında madenlerden daha ziyade çeşitli gümrüklerle ilgili bir büro haline gelmişti.

XVIII. yy başında Şehid Ali Paşa bir reform yaparak, maliye bürolarının isimleri ile, bunlara bağlı gelir türleri ya da işlevleri arasında bir ilişki kurmaya ve belli bir sistematik yaratmaya çalışmış, fakat onun bu reformu pek kısa ömürlü olmuştu (Cevdet Maliye, no 2810)

Yukarıdaki gider gruplamasına bazı itirazlar yapılabilir. Örneğin II. ve IV. gruptaki bazı giderlerin de III. gruba alınması salık verilebilir. Fakat, bunlar önemli değildir. Önemli olan yukarıdaki gruplama sonucunda askeri nitelikli giderlerin gerek 1784 ve gerekse 1785 yılı için "bütçe"nin 3/4 ünü oluşturduğunun açıkça saptanmış olmasıdır. Oysa, XVII. yy'ın ikinci yarısında, 1669-70 yılı "bütçe" sinde "Ordu ve harp malzemesi" için yapılan harcamalar toplam giderlerin % 62,5 inden ibaretti (38). Bu oran taban alırsa, demek ki 1670 den 1784 e gelince, Osmanlı "bütçe" lerinde askeri masrafların payı yaklaşık % 13 yükselmiş olmaktadır. Askeri masrafların oranında zaman içindeki bu yükseliş, Osmanlı maliyesinin XVIII. yy sonuna doğru içine düştüğü açmazları açıklamada büyük önem taşımaktadır.

TABLO VIII
1784 VE 1785 (1198 ve 1199) YILLARINDA HAZINE-İ ÂMİRE GİDERLERİ VE HER BİR GİDER KALEMİNİN TOPLAM GİDERE ORANI

No	Gider Kalemleri	1784		1785	
		Guruş	%	Guruş	%
1-	İstanbul'da bulunan kapukulu askerinin yıllık maaşı	4.981.650	26,68	5.174.250	29,91
2-	Taşrada, kale muhafazasında bulunan kapukullarının yıllık maaşı	4.296.765	23,01	3.095.776	17,89
3-	Taşrada, kale muhafazasındaki kapukullarının gereksinimi olan tahıl için ödenen	362.163	1,93	314.216	1,81
4-	Kale muhafazasında bulunan Yeniçerilerin kışlık kumaşları ("zemistânî") için ödenen	175.475	0,93	169.433	0,97
5-	Kale muhafazasında bulunan kapukullarının "tayinat"ı için ödenen	129.532	0,69	83.676	0,48
6-	Cebeci, arabacı, topçu ve sekbanların "fodla"ları, Yeniçerilerin astarlık kumaşları ve bazı zümrelerin "çuka" cinsi kumaşları için ödenen	58.049	0,31	58.701	0,33
7-	Çeşitli mühimmat (savaş malzemesi yapımı, onarımı ve parçes tedariki) gideri	89.891	0,48	317.517	1,83
8-	Edirne ve Hassa Bostancıları "nafaka baha"ları, Hassa Bostancıbaşına bayramlarda hediye olarak verilen çeşitli kumaşların tutarı, Edirne Gümrüğü gelirinden bazı cami ve mescidlerin zeytinyağı gereksinimi için yapılan giderler	12.998	0,06	12.999	0,07
9-	Anadolu ve Rumeli'deki çeşitli kalelerde görevli piyade ve süvari "yerliyân neferâtı"nın maaşları	2.229.651	11,94	1.852.403	10,70
10-	Kalelerdeki "yerliyân neferâtı"nın "zahire baha"ları masrafı ve bazı askerlerin (Humaracıyan-ı ulûfelüyan, barutciyan-ı İstanbul ve bazı yerliyân neferât) maaşları tutarı	48.228	0,25	48.103	0,27
11-	"Müttekâidin", "duagıyân", "hüddamân" ve sair zümrelere ödenen "vezâif" adı altındaki maaşlar	818.505	4,38	791.676	4,57
12-	Deniz subay ve erlerinin maaşları ile gemicilikle ilgili diğer bazı giderler	608.847	3,26	743.217	4,29
13-	"Hacc-ı şerif" ve saire ile ilgili masraflar	446.906	2,39	438.684	2,53

(38) Ö.L. Barkan, Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar, İFM, c. 17, no 1-4, s. 224

14-	Harem-i Hümâyün, şehzadeler, sultanlar, enderun ricalı vs.nin measları tutarı ve diğer bazı giderleri	223.377	1,19	232.088	1,34
15-	Hanedan mensupları, sadrazam, kaptan paşa, silahdar ağa, hazinedar ağa, şuk-ı sâni ve sâlis ve tevki' efendilere ve diğer bazı görevlilere "has" karşılığı mukataa "mal"larından yapılan ödemeler	445.782	2,38	261.270	1,51
16-	Bazı yer veya kişilere (Haremeyn halkı, bazı paşaların çocuk ve hanımları, Kırım hanedan mensupları, kadın sultanlar, bazı resmî görevliler...) geçimlerini sağlamaları için "medâr-ı maaş" adı altında, çeşitli mukataa ve gümrük "mal"larından yapılan ödemeler (maaş) ya da tahsis olunan tayınatları tutarı	90.396	0,48	157.267	0,90
17-	Hil'at ve çeşitli cins kürkleri (samur, kakum) için yapılan harcamalar	110.524	0,59	106.644	0,61
18-	Kurtasiyecî başının yapıldığı çeşitli kırtasiye (kâğıt, kalem, mürekkep, rik) giderleri	43.931	0,23	20.111	0,11
19-	Tersâne-i Amire giderleri	829.268	4,44	681.539	3,93
20-	Tophâne-i Amire, tophâne-i Hasköy ve İstanbul, Gelibolu, Selânik baruthânelerinin giderleri	213.632	1,14	293.086	1,69
21-	İstabl-ı Amire (saray ahır) ile Edirne, Yanbolu ve Hayrabolu'daki ahırların giderleri	442.796	2,37	399.072	2,30
22-	Sarayın işçesi ile ilgili giderler (Matbah-ı Amire masrafı, Hassa kasab-başının harcamaları, saray pazarcı başınının yaptığı giderler vs.)	1.282.175	6,82	1.348.138	7,79
23-	İstanbul Ağası eliyle yapılan odun, kömür kütük ahımları masrafı	54.307	0,29	41.622	0,24
24-	Ulaqların menzil ücretleri ve menzillerle ilgili hayvan ve saire gideri	262.737	1,40	262.737	1,51
25-	Bazı onarım giderleri (sarayda ve bazı kalelerde yapılan onarımlar)	291.167	1,55	302.431	1,74
26-	Müteferrik giderler	121.459	0,63	91.398	0,52
TOPLAM GİDER(*)		18.670.275	100	17.298.063	100

KAYNAK: K. Kepeci defter, no 2 310 (Hazine-i Âmire irâd-masraf defteri) den ana başlıklar itibarıyla özetlenerek ve ifadeler sadeleştirilerek çıkarılmıştır.

NOTLAR VE AÇIKLAMALAR

- (*) 18 670 275 ve 17 298 063 rakamları orjinal kayıtdaki toplamlardır. Yukarıda yazılı masraf kalemlerinin toplamı yspaldığında 18 670 219 ile 17 298 059,5 (yukarıda yerden tasarruf amacıyla küsurlar gösterilmemiştir) elde edilmektedir. Fakat orjinal kaydı bunlara tercih etmek gerekir. Çünkü orjinal kayıta toplamlar doğru, ara rakamlardan bazıları yanlış yazılmış da olabilir.
- Yukarıdaki bazı masraf kalemlerinin daha alt gruplara ayrılması, diğer bir ifadeyle aynı başlık altında yer alan birkaç ayrı türdeki gideri kendi aralarında daha net bir ayrıma tâbi tutmak ve her birinin payını ayrıca belirlemek birçok halde mümkün olamamaktadır.
- Bazı masraf fasıllarındaki "ve saire" ibaresine dikkat edilmeli ve bu ibare görmezlikten gelinerek fashın tutarı tamamen "ve saire" nin dışındaki ifadeye maledilmemelidir. Fasıllardaki "ve saire" lere ait tutarların nisbi önemleri gerçektir; fakat bunlar yine de bazı fasılların "homogène" liğini bozmaktadır. "Ve saire" tutarlarını bazen ayrıca saptamak mümkün değildir. Bazı hallerde de "ve saire" ler çok sayıda, değişik fakat çok küçük masraf kalemlerini kapsamına almaktadır.

Askeri masrafların zamanla artmasının temel nedeni, maaşlı asker adedinde zamanla meydana gelen büyük artıştır. Örneğin 1670 yılında maaş alan Yeniçerilerin sayısı 53 849 idi. Bunların 39 470 i İstanbul'da, 14 379 u da taşrada kale muhafazasında görevli idiler (39). 1785 e gelindiğinde ise sadece

[39] Aynı makale, s. 214

İstanbul'daki Yeniçerilerin adedi 51 676 ı bulmuştu. Kale muhafazında görevli Yeniçerilerin sayısı da 1784 de 77 174 idi (1785 de 74 699). Kısacası 1670 yılında devlet toplam 53 849 Yeniçeriye beslemek durumunda iken, 1785 de maaş vermek, doyurmak, giydirmek zorunda olunan Yeniçerilerin adedi 128 bini aşmıştı (40).

1670 den 1785 e asker sayısında gözlenen artış, yalnızca Yeniçeri zümresi için söz konusu değildi. Bu dönem içerisinde topçu, top arabacı, cebeci, sipahi, silahdar vs askeri zümrelerin sayısında da büyük kabarmalar olmuştu. Nitekim 1670 de hazineden maaş alan tüm "asker ve memurlar"ın sayısı 98 342 iken, 1785 de İstanbul ve taşrada görevli kapukullarının miktarı 184 506 yı bulmuştu.

Zamanla askeri masrafların payının "bütçe" içerisinde bu biçimde artışı, zorunlu olarak saray masraflarında kısıntı yapılmasını gerektirmişti. Gerekten 1670 de "Saraylar için" yapılan masraf toplam giderin % 29,5 iken, 1784 de bu oran % 9,52 ye (1785 de % 10,33) düşmüştü (1784 ve 85 için askeri nitelikli olanların dışındaki tüm masraflar saray ve padişaha ait giderler biçiminde mütalâa edilse bile, bunların toplam gidere oranı yine de 1670 yılı oranının altında kalıyor).

İncelenen defterdeki 1784 ve 1785 yılı rakamlarının karşılıklı mukayesesinden ise şu sonuçlara varılmaktadır: 1785 yılında giderlerde bir önceki yıla göre bazı kısıntılar sağlanmıştır. Bu kısıntının sağlanmasında bazı askeri zümrelerin sayısının bir miktar azaltılmış olmasının payı vardır. Nitekim 1784 de kale muhafazasında görevli kapukullarının sayısı 91 429 iken, 1785 de sayıları 86 126 ya inmiştir. Buralardan sağlanan kısıntılarla 1785 de savaş malzemesi, mühimmat ve donanma için bir önceki yıla göre daha fazla harcama yapmak mümkün olmuştur. Nitekim, Tablo: VIII deki 7 nolu masraf kaleminin ayrıntıları gözden geçirildiğinde, asker sayısındaki kısıtlamaya rağmen, devletin mühimmat ve savaş malzemesi açısından nasıl hummalı bir savaş hazırlığı içine girdiği çarpıcı bir biçimde görülür:

	1784	1785
— Cebecibaşının Cebehâne-i Amire ve Semako demirleri için yaptığı harcamalar	50.291,5	251.213,5
— Topçu başının kundak, tekerlek, vs. için yaptığı giderler	19.710	26.684
— Arabacıbaşının şahî ve havan topu arabaları için yaptığı giderler	13.142	32.313,5
— Mehterbaşının "çerge ve çadır" onarımı ve sair şeyler için yaptığı harcamalar	6.747	7.306
	<u>89.891,5grş.</u>	<u>317.517,5 grş.</u>

Bu rakamlar, mühimmat giderlerinin 1784 den 1785 e 3,5 misli arttığını göstermektedir. Aynı durum, Osmanlı Devleti'nde savaş sanayiinin belkemiğini oluşturan bazı kurumların harcamaları gözden geçirildiğinde de (Tablo VIII'de 20 nolu masraf kalemi) gözlenmektedir:

	1784	1785
--- Tophane-i Amiri giderleri	58.891,5	130.546,5
--- Kârhâne-i Yuvarlak (Gülle İmalâthanesi) giderleri	7.037,5	6.396
--- İstanbul Baruthânesi giderleri	38.517	47.267,5
--- Gelibolu Baruthânesi giderleri	38.795,5	63.795,5
--- Selânik Baruthânesi giderleri	27.972,5	39.647,5
--- Tophâne-i Hasköy giderleri	42.418	5.423
	213.632,5 grş.	293.076,5 grş.

Eldeki "bütçe" (ya da "bütçeler") nin masraf kalemleri incelenirken dikkati çeken diğer bir nokta da, çeşitli görevlilere has karşılığı mukataa "mal" larından yapılan ödemelerdir (Tablo: VIII daki 15 nolu kalem). Bu ödemeler malikâne sisteminin genişlemesi sonucunda Osmanlı mali yapısında meydana gelen moneterleşmeyi yansıtmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, artık bazı görevlilere "has tahsisi", merkezi hazineden bunlara nakit maaş ödemesinden başka bir şey değildir. O halde, eski hasların malikâne olarak satılıp merkezi "bütçe"ye gelir sağlayan kalemler haline dönüştürülmesinin hazineye olumlu katkıları yanında, sonunda masraf açısından olumsuz etkileri de olmuş ve hazine, bazı görevlilere "has" adı altında nakit maaş ödemek durumunda kalmıştır. Aynen has tahsislerinin daha kısıtlı olduğu yıllarda, nakden yapılan has tahsislerinin, hazinenin masraf kalemlerini daha da arttırdığı tahmin olunabilir.

Sonuç olarak, Hazine-i Âmir'e'nin 1784-86 yıllarına ait gelir-gider rakamlarının incelenmesiyle şu noktalar belirgin olarak açığa çıkmış olmaktadır:

- 1- Mevcut veriler devletin bir savaş hazırlığı içinde olduğunu göstermektedir.
- 2- Toplam giderler içerisinde askeri nitelikli masrafların payı çok yüksektir.
- 3- Osmanlı "bütçe" lerinde askeri masrafların payı eskiden de yüksek olmakla birlikte, XVII. yy ın sonlarına doğru yine de bu oranda yüksek değildi.
- 4- Eskiye oranla masrafların bu denli yükselmesinin bir nedeni de zaman içinde maaşlı asker sayısında meydana gelen büyük artıştır.
- 5- Malikâne sisteminin yaygınlaşması sonucunda Osmanlı mali yapısı daha da moneterleşmiş ve "has tahsis usulü" yavaş yavaş nakit maaş ödeme sistemine dönüşmeye başlamıştır (41).
- 6- Hazinenin gelirleri mevcut giderlerini karşılamaya yetmemektedir.

5. DARBHÂNE-İ ÂMİRE'NİN DURUMU ve YENİ İŞLEVI ÜZERİNE

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Darbhâne, Osmanlı maliye örgütü içerisinde ayrı bir önem kazanmış ve statü ve işlevinde bazı önemli

(41) Gercî "bütçe" de, bu nokta ile rakamlar henüz pek çarpıcı bir önem ve düzeye sahip görünmüyor. Bununla birlikte, mevcut veriler eğilimin genel yönünü yansıtmaya açısından büyük önem taşıyor. Bu veriler, kitabımızın ilk bölümündeki haslara ilişkin diğer bilgilerle bir arada düşünülüp, böylece değerlendirilmelidir.

değişiklikler meydana gelerek, ikinci bir devlet hazinesi gibi, devletin gelir ve giderinin idaresinde görev yüklenen bir kurum olarak ortaya çıkmıştır.

Darbhâne'nin böyle bir hüviyete hangi tarihte kavuştuğunu tam olarak bilemiyoruz. Fakat onun daha 1773-74 (1187) yıllarında bir ihtiyat hazinesi biçiminde savaş giderlerinin finansmanı için devreye girmiş olduğu görülmektedir. Gerçekten o yıl Darbhâne kendi kasasında mevcut olan paranın 1 250 kisesini sefer masraflarına harcanmak üzere ayırmıştı (42). İleriki yıllarda Darbhâne'nin bu gibi parasal yardımları daha da artmıştır. 1787 savaşının arifesinde, o zamanki bir hesaba göre "Darbhâne sermayesi"nden ayrılıp, sefer hazırlıkları için harcanmış olan paraların toplamı 1 300 kiseyi bulmuştu (43). Bu harcamalar sonunda Darbhâne'nin mevcut fonları 7 000 kiseye düşmüştü (44). Fakat bu azalmalara rağmen, 1787 den sonraki savaş yıllarında da Darbhâne, Hazine-i Âmire'nin giderlerine yardımcı ve ortak olmaya devam etmişti. Örneğin 1787-88 de Darbhâne'ce orduya 500 kise, 1789-90 da ise 300 kise gönderildiği görülüyor (45). 1789-90 (1204) tarihli bir belge (46), o yıllarda Darbhâne'nin "mutad olmayan masraflar"ı, yani savaş giderlerini finanse etmek için devreye girmiş olduğunu ortaya koyuyor. Darbhâne sermayesinden bu giderlere tahsis olunan paralar "seferiyye akçesi" diye anılmaktaydı. Darbhâne'nin bu işlevi, mali usullerde bazı küçük sorunların ortaya çıkmasına da neden olabiliyordu. Çünkü, "mutad olmayan masraflar" deyimi biraz muğlak bir ifade olup, bazı hallerde yoruma muhtaç idi. Fakat harcamalardaki genel ilke şu idi: Eğer Hazine-i Âmire'de para var ise masraflar oradan karşılanır, yoksa Darbhâne sermayesinden harcanırdı (47).

1787-1792 savaşlarının ortasında, Selim III tahta geçtiğinde (Nisan 1789) Darbhâne'de "sermaye akçesi" olarak mevcut paranın toplamı iki bin kiseden fazla değildi (48). Bunun üzerine bazı önlemler alınarak Darbhâne'yi kuvvetlendirmek gerekmiş (49) ve böylece Darbhâne yeniden sefer

(42) Cevdet Askerî, no 49 918

(43) Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr*, s. 188; *Tarih-i Cevdet*, c. 3, s. 78

(44) *Tarih-i Cevdet*, c. 3, s. 33

(45) *Hatt-ı Hümayun*, no 9 268 ve no 16 102

(46) *Hatt-ı Hümayun*, no 8 335 (t: 1204)

(47) "...defterdâr efendi kullarının takriri atebe-i ulyâlarına lede'l-arz Darbhâne'den mi olur, defterdar tarafından mi olur, nereden olur ise bir an akdem virile deyu eğerçe mübârek hatt-ı hümayunları şeref-yafte-i sûdâr olub, lâkin saraheten ne mahalden i'tâ olunmasa beyân buyrulmadığından i'tâsı irâde buyrılan mahallin tasrih buyrulmasına muhtaç idüğü...". *Hatt-ı Hümayun* kısmından: "Kâimimakam Paşa, defterdar hazinesinde hazır akçe var ise andan virile; yoğ ise Darbhâne'den virile" (HH, no 8 335).

(48) E.Z. Karal, *Selim III'ün Hattı Hümayunları*, *Nizâm-ı Cedid*, s. 85; *Tarih-i Cevdet*, c. 5 (1303), s. 28

(49) Altın ve gümüş eşyânın kullanımı yasaklanarak, bunların belli bir fiyatla Darbhâne'ye satılması emri çıkarılmıştı. Darbhâne böylece topladığı değerli madenlerden düşük ayarlı para basmıştır. Bu konuda:

- *Cevdet Darbhâne*, no 316 ve no 367

- *Karal, a.g.e.*, s. 84

- *Vâsıf Zeyli*, İst. Üniver. Kütüphanesi yazmaları, no 4 240 vrk 117-118

- *A. Refik*, *13. Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, s. 5-6

- *Tarih-i Cevdet*, c. 4, s. 243

- *Uzunçarşılı*, *Osmanlı Tarihi* c. 4, ks 1, s. 602

masraflarını finanse edebilme durumuna getirilmişti. Nisan 1789-Eylül 1790 arasında, yani 1,5 yıl içerisinde sefer için sadece Darbhâne'den alınıp harcanan paraların toplamı 25 bin kise (12,5 milyon guruş) yi aşmıştı (50).

Kısacası XVIII. yy ın son çeyreğinde Darbhâne artık savaş giderlerinin finansmanında çok önemli rol oynayan bir kurumdur. Onun böyle bir işlevi yerine getirebilmesi ancak bazı gelir kaynaklarına sahip olabilmesi ile mümkün olabilirdi.

Araştırmalarımıza göre, Darbhâne'de önemli fonların birikebilmesi bazı mukataaların idaresinin buraya bağlanması ile sağlanmıştı. Bu mukataalar vakıf mukataalar olup, özellikle "haremeyn mukataatı ve tevliyetleri" nin bu işteki rolü ön planda gelmektedir.

Haremeyn evkafı ve mukataaları 1757-58 (1171) yılına gelene dek Darüssaâde ağalarının nezâretinde idi. Fakat mukataalar verimli biçimde işletilemiyor ve yeterli düzeyde hasılat elde edilemiyordu. Hicri 1171 yılında bu mukataalar yeni bir değerlendirilme ve düzenlemeye tâbi tutularak idaresi Darüssaâde ağalarının elinden alınmıştır. Mukataaları müzayede, satış ve iltizam yetkisi defterdarlara verilmiştir (51). Böylece haremeyn evkafı mukataaları da malikâne sistemi içine alınmış olmaktadır.

1171 yılındaki bu düzenleme sonucunda bin kiselik bir fazla gelir sağlanmış ve bu para Enderûn Hazinesi'ne konmuştu (52). Bir yıl sonra ise, o günün defterdarı Hilmi Efendi iki bin kiselik bir fazla elde edebilmişti (53).

1173 (1759-60) yılına mahsûben çıkarılan hesaplara göre, haremeyn evkafı mukataalarından "asl-ı mal" olarak elde edilen gelir 1 552 643,5 guruş olmuştu. Bu paranın 1173-1178 yıllarına mahsuben harcama tablosu şöyledir: 1- Vakıf şartları gereğince yapılan olağan ödemeler: 689 991,5 guruş 2- Cami tamiri ve saire gibi olağandışı harcamalara ödenen: 91 149,5 guruş 3- Enderûn-ı Hümâyun'a teslimler: 745 016 guruş 4- Darbhâne-i Âmir'e teslim olunan: 9 091,5 guruş; toplam harcama: 1 535 248,5 guruş. Gelir-gider farkı 17 395 guruştur (54).

1180 (1766-67) yılında ise, haremeyn mukataatı ve tevliyetlerinin yıllık geliri 1 360 398,5 guruş, gideri de 816 436 guruş olmuştu. Gelir-gider farkı olan 543 962,5 guruş o zaman sefer masraflarına verilmişti (55). 1767 yi izleyen yıllarda haremeyn mukataaları gelir fazlasından Darbhâne'de bir ara 2 650 246 guruş birikmiş, fakat bunların da savaş giderleri için harcanması

(50) "...cülûs-ı hümâyunumdan işbu Zilhicceye gelince - sene 1204-umûr-ı seferiyye için sarf olunan akçenin kaydını çıkarttım, yalnız Darbhâne'den yigirmi beş bin kiseyi mütecâviz akçe virilmiş..." (Tarih-i Cevdet, c. 5, 1303 baskısı, s. 28; Karal, a.g.e., s. 86)

(51) Mehmed Said, *Gülşen-i Maarif*, cild-i sâni s. 1506-7 (İstanbul 1252); Vâsıf Tarihi, c. 1, s. 109

(52) *Vâsıf Tarihi*, c. 1, s. 109

(53) Aynı eser, s. 147

(54) Cevdet Maliye, no 22 372 (Bk. Ek belge 11)

(55) Hatt-ı Hümâyun, no 7 906

gerekmişti. O yıllarda haremeyn mukataalarının "mal-ı haremeyn" diye anılan yıllık "mal" geliri 1 158 461 guruş idi (56).

Haremeyn mukataalarından sağlanan "mukataat malları", saray teşkilâtı içinde yer alan Haremeyn Hazinesi'ne girmekte idi (57). Fakat Haremeyn Hazinesi devlet hazinesinin sıkışık anlarında elindeki gelir fazlalarını devlete borç diye vermeye başlamış, sonunda kendisi de zor durumda kalmıştı. 1796 yılında, devletin geçmiş yıllara mahsuben Haremeyn Hazinesi'ne ödeyememiş olduğu borcun tutarı 149 000 guruşu aşmakta idi. Bu borcu mûrfi hazinenin ödeyemeyeceği anlaşılmış ve padişah "ceyb-i hümâyun" dan para vererek borcu sildirmişti (58). Bu durum Haremeyn Hazinesi ile ilgili hesaplara önem ve çekidüzen verilmesine vesile olmuş ve padişah bu hazine için "bütçe" düzenlenmesini emretmişti (59). Hazinenin 1211 (1796-97) yihna ait "muvazene defteri" ne göre yıllık toplam geliri 1 297 794,5 guruştur. Bunun 1 221 225,5 guruşu "mukataat malları"ndan sağlanmıştır (60).

Haremeyn mukataaları, Haremeyn Hazinesi ve Darbhâne arasındaki ilişkiye gelince: Eldeki belgeler haremeyn mukataaları ve tevliyetlerinin bir süreden beri Darbhâne'den idare olunmaya başladığını ve bu işin 1766 dan itibaren süregeldiğini kesin olarak ortaya koyuyor (61). O halde yukarıda sıralanan mevcut bilgilerimize göre haremeyn mukataaları 1757-58 yıllarında malikâne sistemi içine alınmış ve bir süre defterdarlar bu mukataaların idare ve satış işleri ile görevlendirilmişler, sonra da bu mukataaların idaresi Darbhâne'ye verilmiştir. Darbhâne emirlerine bu mukataaların idaresi ile birlikte evkaf-ı hümâyun kâimimakamlığı da verilmişti (62).

Haremeyn mukataalarının Darbhâne'ce "zabt ve idaresi"nin anlamı şu idi: Bu mukataalar malikâne sistemi içine alınca tâliplere satılacaklar ve böylece "muaccele" adı altında bir gelir elde edilecekti. Muacceleler bir defaya mahsus olmak üzere alınırken, mukataayı malikâne olarak deruhte edenler bir de her yıl "mal" adıyla yıllık bir vergi öderlerdi. Mukataat "mal"ları vakıflarla ilgili çeşitli giderleri karşılayabilecek bir düzeyde idi. Bu "mal" lar Haremeyn Hazinesi'nin temel gelir kalemini oluşturdu. Muaccelelerin ise, çar-çur edilmeyip, ayrı bir fon halinde muhafaza edilmesi ve gerekirse sermayenin işletilmesi için Darbhâne'ye teslimi uygun bulundu. Fakat, yukarıda görüldüğü üzere Darbhâne'ye bu biçimde gelen fonların

[56] Aynı belge

[57] Hicri 1171 yılı düzenlemesinin gerekçesi de Haremeyn Hazinesi'nin bu mukataalardan yeterli düzeyde gelir elde edemeyişi idi: "...ve Hazine-i Haremeyn mahrûm-ı nef-i zâid olduğı..." (Gülşen-i Maarif, c. 2, s. 1506)

[58] Hatt-ı Hümâyun, no 10 777 A (1211/1796) ve Hatt-ı Hümâyun, no 10 777 (5 C 1211), Ek 35, 36

[59] "...Haremeyn-i Şerifeyn Hazinesi'nin bir senelik irâdât-ı mukarreresiyle gayr-i ez ta'mirat ve zuhûrât ber vech-i mukayese bir senelik masârif-i mu'tadesini ber vech-i tahmin mizan eylemesi husûsı dahi tenbih olunmağı..." (Hatt-ı Hümâyun, no 10 795, t: 1211). Bk. Ek 34

[60] Tarih-i Cevdet, c. 6, s. 322-23 deki "Haremeyn Hazinesi Muvazene Defteri". Ayrıca bkz.: c. 6, s. 196

[61] "...1180 senesinde haremeyn tevliyetleri ve mukataatı Darbhâne-i Âmire'den idare olunub..." (Hatt-ı Hümâyun, no 7 906. Ayrıca HH no 9 345 e bkz.)

[62] Mehâsinü'l-âsâr, s. 252. 1199 da görevinden azl olunan Mehmed Bey Darbhâne emini ve Evkaf-ı Hümâyun Kâimimakamı idi.

orada uzun süre birikmesine günün mali koşulları pek elvermemiş ve bu paraların savaş giderlerinin finansmanında kullanılması gerekmiştir. Hatta, zaman zaman Darbhâne'deki muacceleler dışında Haremeyn Hazinesi'ndeki "mal" fazlalarının da sefer masraflarına tahsisi gerekmiştir.

Darbhâne böyle bir hüviyete kavuşurken, dolaylı olarak vakıf gelirleri de devlet giderlerinin finansmanında kullanılmış oluyordu. Bu sıkıntılara düşen merkezi devlet hazinesinin (Hazine-i Âmire) sorunlarını çözümlenebilmek için, kendi dışında kalan gelir kaynaklarını nasıl kendi bünyesi içine çekmeye çalıştığının ilginç bir örneğidir.

Haremeyn mukataaları gelirlerinden bu biçimde yararlanılmakla birlikte, bunlarla ilgili hesapların ve işlemlerin Hazine-i Âmire'ninkilere karışmamasına da özen gösterilmiştir. Nitekim, haremeyn mukataatı muacceleleri Darbhâne'ye girerken mîrî mukataalarınki Hazine-i Âmire'ye girerdi (63). Aynı şekilde, malikâne mukataalardan "cebeli bedeliyyesi" tahsili gerektiği zamanlarda da mîrî mukataaların bedeli Hazine-i Âmire'ye, haremeyn mukataalarınınki ise Darbhâne'ye girerdi (64).

Hemen belirtmek gerekir ki, Darbhâne'ce zabt ve idare olunan mukataalar, hem sadece haremeyn olanlardan ibaret kalmamış, ve hem de Darbhâne'nin başka tür kaynaklardan da geliri olmuştur.

Nitekim, örneğin 1780-81 yılında üzerine esham çıkarılmış olan Sirmakeşhâne mukataası Darbhâne'ce zabt ve idare olunan mîrî bir mukataa idi (65). Sadrazam Hasan Paşa öldükten sonra üzerinde bulunan tüm mukataalar da Darbhâne'ce zabt ve idare olunmaya başlanmıştı; bunların bir kısmı haremeyn mukataası iken, bir kısmı da mîrî mukataa idi (66). Darbhâne tarafından zabt ve idare olunan mîrî mukataaların "mal" ları Hazine-i Âmire'ye girer, muacceleleri Darbhâne'ye ait olurdu.

Bu perakende örnekler dışında Mayıs 1793 tarihli önemli bir belge de ayrıca Darbhâne'den mazbût tüm mukataaların haremeyn cinsinden olmadığını çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır (67).

Darbhâne'ce zabt ve idare olunan mukataaların sayısı zamanla daha da artmıştır (68). Ayrıca eklemek gerekir ki Darbhâne'ce zabt ve idare olunan

[63] Cevdet Maliye, no 17 227, 22 067, 15 704, 15 399, 13 970; Hatt-ı Hümayun, no 11 434

[64] Hatt-ı Hümayun, no 1218; Cevdet Maliye, no 24 653

[65] Cevdet Maliye, no 29 223 (B 1195), no 29 823 (B 1195)

[66] Hatt-ı Hümayun, no 8 094

[67] "...ol masrafa Darbhâne-i Âmire'den zabt olunan mukataatın haremeyn olanlarından moadası bâ-hatt-ı hümayun tahsis olunub..." (FH, no 15 338; kış. KK defter, no 2 380, s. 49).

"...Darbhâne'de olan haremeyn mukataalarından moadası şimçiyi dek Darbhâne'den zabt olunan gerek Tersâne masârifine marbût ve muhtass ve gerek gayr-i mecmû' mukataât ve derya zeâmet ve timarları..." (KK defter, no 2 380, s. 1; Cevdet Maliye, no 23 134)

[68] Burada Darbhâne'ce zabt ve idare olunan tüm mukataaların bir listesini sunmaya olanak yok. Ayrıca bu mukataaların sayısı zaman içinde iniş çıkışlar göstermiştir. Fakat örnek olarak bir kaç mukataaya işaret etmekte yarar var:

- Simkeşhâne mukataası (Cevdet Darbhâne, no 82; Hatt-ı Hümayun, no 11 658)

- Niş Gümrlüğü (Cevdet Darbhâne, no 73, no 687; Cevdet Maliye, no 22 516)

çiftlik ve timarlar da vardı (69). Ancak bunlar, eski isimleriyle anılmalarına rağmen, artık eski statülerini kaybetmiş ve aynı mukataalar gibi işlem gören birer gelir kalemine dönüşmüş idiler.

Mukataalar dışında Darbhâne'nin diğer önemli bir kalemini de müsadereleler oluşturmuştur (70). Doğal olarak Darbhâne'nin yine eskisi gibi para darlığı işlemlerinden de hasılatı vardı.

6- MALİ POLİTİKANIN SINIRLARI-ESHAM SİSTEMİNİ GENİŞLETME ÇALIŞMALARI ve MÜSADERELERDE ARTIŞ

Yüzyılın başından beri süregelen gelişmeler göz önüne getirildiğinde, artık 1780'li yıllarda Osmanlı Devleti'nin mali politika aracı olarak yararlanabileceği olanakların pek fazla olmadığı görülecektir. Hatırlanacağı üzere, daha önceki yıllarda "malikâne sistemi" ile mukataaların kayd-ı hayat koşulu ile satılmasına geçilmiş, timar sahalarının merkezi bütçe gelirleri içine katılması süreci başlatılmış, Darbhâne ikinci bir hazine biçiminde devreye sokularak vakıf gelirlerinden de dolaylı olarak yararlanma yolları bulunmuştu. Fakat tüm bu gelişmelere rağmen, artan giderlerin finansmanında yine de güçlüklerle karşılaşmış ve sonunda "esham" ihraç olunmak zorunda kalmıştı. Bu arada dış borçlanma konusu da düşünülmüş, ama henüz ciddi bir gelişme kaydedilmemişti.

Günün koşulları, mali politika olarak kısa vâdeli önlemlerin revaç bulmasına neden olmaktadır. Temel amaç şu veya bu biçimde hazineye girecek meblağı arttırma idi.

- Baypazarı mukataası (Cevdet Darbhâne, no 569)
- Bayındır mukataası (Cevdet Darbhâne, no 598)
- Enfiye mukataası (Cevdet Darbhâne, no 825)
- Verna Gümrüğü (Cevdet Darbhâne, no 605)
- Dübnice Gümrüğü (Cevdet Darbhâne, no 687)
- Pamuk ve kahve mukataası (Cevdet Darbhâne, no 689 ve no 615)
- Silistre cizyesi (Ali Emiri tasnifi belgeler, Mahmud II, no 3 315)

Aşağıda sıralanan belgelerde ise Darbhâne'ce zabt ve idare olunan mukataalara ait listeler vardır:

- Cevdet Maliye, no 4 849, 15 129, 15 023, 23 498, 30 206, 30 964, 16 567
- Cevdet Darbhâne, no 433, 709, 611, 533, 691, 828
- Hatt-ı Hümayun, no 16 456, 16 469, 16 509, 48 482, 49 357

(69) Darbhâne'den mazbut timar için: Cevdet Darbhâne, no 80 (t: 1207)

Darbhâne'den mazbut çiftlik için: Cevdet Darbhâne, no 830 ve no 786

Ayrıca: "...Benim vazirim, Mora çiftlikleri Darbhâne-i Âmirem tarafından zabt ve idare olma" (Selim III'ün HfH nu, Hatt-ı Hümayun, no 1674)

"...haremeyn mukataatı ve tevliyetleri ve çiftlik ve zeâmet ve cizye ve Duhan Gümrüğü ve bostan ve karlık faizleri ve Lâleli vakfı der kisesinden 5 300 kise 246 gurus 60 akçe Darbhâne'î Âmir'e de müctemi' olmuşken, yine merhûm-ı müşârtin-ileyh vâlid-i mâcîdeleri efendimiz vaktinde umûr-ı seferiyyeye sarf olunmuş idüğü..." (HH, no 7 906, t: 1210)

67 nolu dipnotta da Derya zeâmet ve timarlarının Darbhâne'ce zabt ve idare olunmaya başlandığı görülmüş idi.

(70) Müsaderelelerde, tereke genellikle bir "muhallefat bedeli" (miras vergisi) tahsil olunarak vârislere bırakırdı. Bu muhallefat bedelleri çoğunlukla Darbhâne'ye girirdi:

"...ve muhallefat bedeli akçe alınmak ıktiza eyledikde ve sâir bu misillü akçe alındıkda Darbhâne-i Âmir'e ye teslim kılmak..." (Hatt-ı Hümayun, no 7 906)

Böyle bir ortamda Osmanlı maliyecileri malikâne ve esham sistemini işletmek ve genişletmekten gayri yol bulamamışlardır (Timar sahalarından ve vakıf mukataalardan yararlanma da pratikte yine malikâne ve esham sistemi ile mümkün olabiliyordu). Ne var ki, bu sistemlerin genişleyebilmesinin belli bir sınırı ve mekanizmanın işleyebilmesinin de belli kuralları vardı: Devletin halktan talep edeceği fonlar için karşılık gösterebilmesi, halkın da yatırım için belli birtasarrufunun mevcut olması gerekiyordu. Dolayısıyla, malikâne ve esham sistemleri devletin alabildiğine yararlanabileceği finansman yolları olamazlardı. Ayrıca, malikâne ile esham sistemi temelde birbiriyile çalışmakta ve birinin piyasası diğerini baltalamaktaydı. Konuya alıcı açısından bakıldığında, "faiz" i garanti olan eshamın, hasılatı giderek rizikolu olan malikâne mukataaya (hasılatı istikrarlı ve rizikosuza değil) tercih edileceği görülmekteydi. Devlet açısından ise, iki sistemi birbirine rakip kılan diğer bir sorun daha vardı: Birçok mukataanın daha önceden malikâne olarak satılmış olması, üzerine esham çıkarılacak mukataa sayısını otomatikman sınırlamaktaydı.

Malikâne sistemi, esham sisteminin genişleyebilmesine bir engel teşkil ettiği gibi, artık kendi içinde de bazı sorunlarla karşılaşmaya başlamıştı. Gerçekten mevcut veriler, 1780 lere gelindiğinde malikâne sisteminde bir tıkanma noktasına yaklaşıldığını ortaya koymaktadır. Bunun temel nedeni, kuşkusuz, zaman içinde malikâne olarak satılan mukataaların sayısında gözlenen büyük artıştır (71). Geçmiş yıllardaki bu gelişme, 1780 lere gelindiğinde artık satışa arz edilecek mukataa sayısının pek fazla olmadığını ortaya koymaktadır. Önemli ve kârlı mukataaların çoğu eski yıllarda elden çıkarılmıştır. Nitekim, devletin malikâne satışlardan elde ettiği yıllık ortalama muaccele geliri 1780-85 döneminde, 1764-67 dönemine oranla sadece % 24,56 artış göstermiştir; oysa, 1764-67 dönemi 1718-22 dönemine oranla % 100,25 bir artış göstermişti (72). Buna koşut olarak, malikânegilerin kâr/muaccele oranları da giderek düşmüştür; 1751-60 döneminde % 30-35, 1761-71 de % 25-30, 1771-80 de % 18-22 (73). Malikâne piyasasının canlanabilmesi için devreye büyük ve kârlı ve de rizikosuz mukataaların sokulması gerekmektedir. Zira halk artık küçük ve önemsiz mukataalara veya hisselerine pek rağbet etmiyordu: Satış için piyasaya arz edildiği halde tâlibi olmadığı için satılmayan pek çok mukataa vardı (74).

"...kâffe-i muhalledat ve emlak ve zimemâh bedeli cânib-i Darbhâne-i Âmir'e edâsına müteahhid oldu..." (Maliyeden müdevver defter, no 9 722, s. 262)

"...taahhüdleri mücibince meblâg-ı mezbûr evkat-ı mev'udesinde Darbhâne-i Âmir'e edâ ve müteeffanın düyûn-ı müsbetesi eshâbını iskat ve ırzâ eylemeleri şartıyla muhalledat-ı mezkûrın alâ mâ farazallahu teâlâ beynü'l-verese tevzi' ve taksim olunmak..." (MAD, no 9 718, s. 100)

- (71) Malikâne sisteminin başladığı ilk yıllarda, merkez maliye bürolarına bağlı ve malikâne olarak satılmış mukataa sayısı 392 idi. 1697/98 yılında bu mukataalar "bütçe" gelirinin % 11,1 ini sağlamaktaydı (M. Genç, a.g.m., s. 248).

1781 yılına gelindiğinde ise, merkez maliye bürolarına kayıtlı malikâne mukataa sayısı 682 ye yükselmişti. (MAD, no 1744. Bk. Ek Belge 15). Doğal olarak, mukataa sayısındaki artışa koşut olarak, bunların bütçe gelirleri içindeki payı da artmış olmalıdır.

- (72) M. Genç, a.g.m., s. 247

- (73) Aynı makale, s. 252

- (74) Cevdet Maliye tasnifi belgeler, no 29 995

Ahncıların rağbetinin azalması yanında, devlet de malikâne sisteminden artık pek memnun görünmüyordu: 24 Haziran 1785 tarihli bir "arz" yazısında, günün defterdarı malikâne mukataa satışlarında bazı yolsuzluklar olduğunu vurguluyor ve "mahlûlât" iyi izlenemediği için devletin zarar ettiğini dile getiriyordu (75).

1775 yılında uygulması başlatılan "esham"ın, mukataaların malikâne satışlarına oranla halk tarafından daha câzip karşılandığı anlaşılmaktadır. Eshamın mukataaya tercih edilmesinin birinci nedeni "faiz" in garanti olması ise de, diğer bir nedeni de küçük hisselerin her türlü tasarruf sahibine yatırım imkânı vermesiydi. Bu durumda devlet doğal olarak malikâne mukataaları esham sistemi içine çekmenin çarelerini arayacaktı. Ya da esham sistemi ile malikâne sistemini bağdaştıracak bir yol düşünülecekti.

Malikâne mukataaların esham sistemi içine alınmasının doğal yolu bunların "mahlûl" olmasını beklemektir. Fakat bu, "mahlûlât"ın iyi izlenememesi nedeniyle sonucu yıllara bağlı bir yoldur. Diğer bir yol ise, malikâncilerin muaccelelerinin geri ödenip, mukataanın geri satın alınmasıydı. Ne var ki, bu yol malikâne sisteminin ruh ve kurallarına aykırı olmanın yanı sıra devletin elinde bu ödemeleri yapacak para bulunmasını da gerektirirdi. Gerçi, zaman zaman bu yönde uygulamalar olmuş ve bazen malikânciler razı edilerek, bazen de çeşitli bahaneler ile bazı mukataaların malikânelik vasıfları sona erdirilmişse de (76), bunlar istisnai örnekler olarak kalmış ve malikâne mukataaların esham sistemine bağlanması bu yolla tedrici olarak yürümüştür.

Bu yolların yavaşlığı nedeniyle, eski malikâne sistemi ile esham sistemini bağdaştırıp, kaynaştıracak yeni yöntemler geliştirilmiştir. Bunun sonucunda hem malikâne, hem eshamlı mukataa tipleri ortaya çıkmıştır. Bu yeni mukataa tiplerinde öncelikle malikâncilerin eskiden beri alageldikleri kârlarına zarar verilmemesi gerekiyordu. Bu ise, o mukataanın yıllık toplam hasılatı içinde esham ihracına da elverecek bir fazlalığın yaratılmasına bağlıydı. Bu fazlalık malikânciye bırakılmaz ve eshamın karşılığını teşkil ederdi.

Böyle bir fazlalığın yaratılması için kuşkusuz ilk akla gelen şey vergi oranının artırılması ise de, Osmanlı Devleti'nde bu dönemde genellikle vergi zamlarına rağbet edilmediği görülmektedir. Söz konusu fazlalıklar mukataa hasılatlarının yeni bir değerlendirilmeye tâbi tutulması ile sağlanmak yolu tercih edilmiştir. Burada herhangi bir malikâne mukataanın yıllık toplam hasılatının tümünün malikânciye ait olmadığı, bazı mukataalar hasılatından "vezâif", "has bedeli" vs gibi bazı ödemelerin düşüldüğü, malikâncinin

(75) Cevdet Maliye, no 12 343

(76) Bir mukataa sahibinin yıllık "mal" ödemelerini aksatması ya da "mal"ı ödeyemez duruma düşmesi halinde ve de malikâncinin elindeki mukataayı idare edemediği anlaşıldığında, o mukataanın malikânelik vasfına son verilip, malikânciden geri alınabildiğine burada işaret etmek gerekir (Cevdet Maliye, no 13 290). Bu gibi durumlarda aynı mukataa yeniden satışa sunulup, bir başkasına verilebilir veya bundan böyle devletçe işletilmesine geçilirdi.

Bazen de vergi yükümlülükleri ile ihtilafa düştüğü için, ya da vergi alanındaki ayaklanma gibi nedenlerle malikânciler ellerindeki mukataadan kendiliklerinden vazgeçerdi (Cevdet Maliye, no 12 141, 23 080)

mukatsayı alırken kâr hesabını ona göre yaptığı hatırlanmalıdır. Örneğin, bir yerin cizyesini malikâne olarak alan kimse de "cizye câizeleri"ni kendi kârının dışında düşülmek zorunda idi.

Malikânecinin kârına zarar vermeden ve mukataanın malikânelik vasfını da bozmadan bu fazlalıklar üzerine esham çıkarılınca eshamlı-malikâne mukataalar türemiş oldu. Bu mukataalarda malikâneçiler ya da kefilleri esham sahiplerinin "faiz" lerini ödemek zorunda idiler. Eğer malikâneçi sayısı fazla ise mukataanın tek elden (yed-i vâhid) idaresi yoluna gidilmekte ve içlerinden biri "nâzir" olarak görev alıp, hissedarların kâr paylarını da o dağıtmaktaydı.

Filibe kalemi cizyesi, eshamlı-malikâne mukataanın güzel bir örneğini oluşturmaktadır (77). Filibe cizyesi önceleri iki kişiye malikâne olarak tevcih olunmuş idi. Hassa kasap başı İsmail mukataanın 3/4, müderris Beğlîzâde Ahmed ise 1/4 hissesine sahiptiler. Mukataanın 50 000 guruşluk bir de câizesi vardı. Ortaklardan İsmail mukataanın idaresini üstlenmiş ve kendisi hayatta oldukça mukataanın başka birine iltizama verilmemesi koşulu ile câizenin kendi hasılatı ile birleştirilmesine ve bu oranda esham çıkarılmasına razı olmuştu. Yapılan hesaplara göre mukataanın 121 000 grşluk bir iltizam bedeli olduğu ve malikâneçi tarafından hazineye ödenecek "mal ve kalemiye"ler çıktıktan sonra yılda 82 500 grş bir kâr ("faiz") kalacağı ortaya çıkmıştı. Bu kâr 41 tam ve 1/4 sehime bölünmüş ve 16 tam ve 1/4 sehim malikânecinin hakkı olarak düşüldükten sonra geri kalan 25 tam sehim her biri 11 500 grş muaccelle takdiri ile esham olarak satışa sunulmuştu. Böylece 287 500 grş luk bir satış hasılatı sağlanacak idi. Buna mukabil, her bir sehim için yılda 2 000 grş, 25 sehim için ise toplam 50 000 grş yıllık "faiz" ödenecekti. Mukataanın toplam yıllık kârı 82 500 grş olduğuna göre, malikâneçi her yıl kendi kâr payı olan 32 500 grş u alacaktı.

Enfiye Mukataası eshamı çıkarılırken de benzer sorunla karşılaşmıştı. Çünkü bu mukataa da malikâne olarak beş kişinin uhdesinde bulunmaktaydı. Malikânedden eshama geçişte, eski malikâne sahipleri zarar görmesin diye bunların da yeni eshanda hissedar olmaları sağlandı ve eski ortaklardan her biri eskiden muaccelle olarak ne yatırımlarsa hisseleri oranında yeni sehimlere ortak edildiler. Nitekim mukataa faizi toplam 90,5 sehime bölünüp ilk on sehim eski malikâneçiler için ayrıldı ve satış için piyasaya yalnız 80,5 sehim sürüldü (Bkz. Tablo: X).

Malikâne ve esham sistemini canlandırmanın ve hazineye önemli meblâğların girmesini sağlamanın esas yolu ise devreye büyük ve önemli mukataaların sokulmasından geçiyordu. Ancak, bu gibi mukataaları bulmak artık pek kolay olmuyordu. Bu dönemde bir ara Aydın Muhassılığ vâridatının malikâne-esham sistemi içine alınması düşünülmüş, fakat yöredeki karışıklıklar nedeniyle daha sonra bundan vazgeçilmişti (78). Onun yerine Kıbrıs Muhassılığ ve İzmir Voyvodahğı vâridatı seçildi. Kıbrıs ve İzmir vâridatı sadrazamlara has olarak tahsis olunageldiği için, önce bunların bu

(77) Cevdet Maliye, no 23 215 [17 C 1194]

(78) Mehâsinü'l-âsûr, s. 290; Tarih-i Cevdet, c. 3, s. 122-23

statülerine son verilmek, sadrazamlara başka yerden has tahsis olunmak gerekmişti (79).

Malikâne olarak satışa arz edilen Kıbrıs eshamı 127,5 İzmir eshamı ise 53,5 sehimden oluşmaktaydı. Her iki mukataa eshamının bir sehmine 13 000 grş muaccele takdir olunmuştu. Sehimler 6,5 senelik "faiz" itibariyle ihrac olunmaktaydı. Kıbrıs ve İzmir eshamının satışı sonunda 2 356 000 grş hasılat elde edilecekti ki, bunun 1 657 500 grş'unu Kıbrıs eshamı sağlıyordu (80).

Kıbrıs ve İzmir eshamının satışından elde edilen meblâğın donanma masrafına sarf olunmak üzere Darbhâne'de muhafaza edilmesine karar verilmişti.

Malikâne-esham sisteminin genişletilip, yaygınlaştırılmasında 1785 yılında ikinci kez defterdarlığa atanan Hasan Efendi'nin büyük rolü olmuştur (81). Hasan Efendi ilk görevi sırasında esham uygulamasını başlatmış olan kişidir.

Hasan Efendi, Kıbrıs ve İzmir mukataalarından sonra, Halep Muhassıllık vâridatının da yeni bir düzenleme ile esham ihracına elverişli olduğunu görmüştü. Bunun üzerine yapılan düzenleme sonucunda Halep Gümrüğü muhassıllık vâridatından ayrılarak "ber vech-i malikâne esham olarak" satışa sunuldu. Mukataanın yıllık net hasılatı 40 sehime ayrılmış ve her bir sehim yılda 2 000 grş "faiz" ile 12 000 grş'a (muaccele) satışa sunulmuştu. Böylece satışlar sonunda gümrük eshamından 480 000 grş muaccele geliri sağlanmış olacaktı. Sehimler "6 senelik faiz itibariyle" satışa sunulmuş idi.

Halep muhassıllığı vâridatının yeniden değerlendirilmesi ile hazinenin kazancı yalnız gümrük eshamının muaccesinden ibaret olmamıştı. Bu arada gümrük dışında kalan muhassıllık emvâli hazîneye "irsaliyye" kayd olunmuş ve muhassıllık içinde yer alagelen bac-ı bazar, vs gibi diğer bazı mukataalar da ayrıca muaccele ile satılmıştı (82).

Yeni yeni mukataaları devreye sokarak esham sistemini genişletmek bir yol olmakla birlikte, mukataa adedini sınırlı tutarak sistemi genişletmek de mümkündü. Ancak bu ikinci yolun ön koşulu eshamlı mukataanın yıllık kârının giderek artmasıydı. Böylece, bu fazlalıklar için de yeni sehimler piyasaya sürülebilir ve sistem bu yoldan da genişleyebilirdi.

(79) Sadrazamlara Aydın Muhassıllığı varidatı (mîrî payı hariç) ile Yenişehir cizyesi câizesi has olarak tahsis olunmuştur (Aynı eserler ve bkz. Ek belgeler no: 18 ve 20)

(80) Cevdet Maliye, no 30 441 ve no 21 550 (Bkz. Belge 18 ve 20)

(81) Biyografisi için bkz.: M. Z. Pakalın, Maliye Teşkilâtı Tarihi, c. 2, s. 311-16 (Maliye Tetkik Kurulu yayını)

(82) Halep eshamına ilişkin bu bilgiler Mehasinü'l-âsar (s. 344-346) ve Tarih-i Cevdet'den (c. 3, s. 380-382) alındı.

Elimizdeki arşiv kayıtları ise, "Halep Muhassıllığı"nın esham olarak satışı sırasında yıllık "faiz"imin 37 750 grş. olduğunu ve bu miktarın 18 kûsur hisseye (18,875) ayrılarak her sehiminin yılda 2000 grş. "faiz" elde etmek üzere satışa sunulduğunu gösteriyor (Bk. Tablo: IX).

Osmanlı maliyecileri bu ikinci yoldan da yararlanarak sistemi genişlettiler. Gerçekten eshamlı mukataalar tek tek incelendiğinde, birkaç zarar eden mukataa dışında, diğerlerinde yıllık "faiz" in giderek yükseldiği ve buna koşut olarak sehim adedinin de bir yıldan diğerine arttırıldığı görülür. Ne var ki, birçok mukataada bu "faiz" yükselmelerinin tamamı gerçek hasılat artışlarından kaynaklanmıyordu. Yükselmeyi sağlayan etken, diğer küçük mukataa gelirlerinin bunları ile birleştirilmesi idi. Yani bir kamuflej söz konusuydu.

Osmanlı maliyecileri böyle bir kamufleja acaba neden gerek duymuşlardı? Sorunun cevabı basitti: Maliyeciler eshama para yatıracak tasarruf sahiplerinin psikolojisini okşadığı için bu yolu tercih etmişlerdi. Gerçekten tasarruf sahipleri, "faiz" ödemeleri garanti olan böyle bir sistemde bile, adı sanı bilinen ve de büyük ve sağlam görünen mukataaların sehimlerine daha çok rağbet etmekteydi. O halde, yeni sehimler yine bu mukataalar adına piyasaya sürülmeliydi. İşte bu nedenle taşranın çeşitli küçük ve önemsiz mukataaları merkezdeki Emtia ve Duhan gümrükleri gibi önemli mukataalara ilhak edilerek yeni sehimlerin bu câzip mukataalar adıyla piyasaya sürülme yolu tercih edildi.

Benzer ilhaklar daha önce eshamlı hale getirilmiş olan diğer mukataalar için de söz konusuydu. Sonuç olarak böyle bir politika nedeniyle eshamlı mukataa sayısı nisbeten sınırlı kaldı. Ancak bu sınırlılık, ne bir merkezleşme eğiliminin göstergesiydi ve ne de bu sayede devletin esham sistemini kontrol olanakları arttı. Daha önce de değinildiği üzere, böyle bir uygulamaya geçilirken tek bir nedenle hareket edilmiş, yani vatandaşın psikolojisini okşadığı için bu yola girilmişti. Aslında bir kamuflej söz konusu olup, merkezleşme yalnız kâğıt üzerinde kalarak fazla bir anlam taşımıyordu. Zira büyüklere ilhak olunan diğer küçük mukataalar hâlâ ayrı birer ünite halinde varlıklarını sürdürüyor ve bu ilhaka rağmen mali usuller açısından yine ayrı ayrı işlem görmeye devam ediyordu. Bu mülhak üniteler yüzünden sistem giderek daha karmaşık hâle geldi ve kontrol olanakları daha da zorlaştı. Savaşlı yıllarda ya da savaş öncesinde mali işlemlerin cephedeki "Ordu Hazinesi" ne kayması ise, sistemin kontrol olanaklarını daha da azaltan diğer bir etken olmaktadır.

Tablo: IX incelendiğinde, 1775-1793 arasında eshamlı hale getirilmiş olan mukataa adedinin gerçekten sınırlı kaldığı ve önemlilerin sayısının 20-25 civarında olduğu görülür. Ancak, aynı tabloda yer alan ilk yıllara ait "faiz" miktarı ile pay adetleri, ileriki yılların rakamlarıyla karşılaştırıldığında, mukataa sayısındaki sınırlılığa rağmen esham sisteminin ülkede giderek yaygınlaştırmış olduğu anlaşılır. Nitekim: İstanbul Emtia Gümrüğü'nün 1195 de 90 olan sehim adedi 1206 yılında 204 e yükselmiş ve dağıtılan yıllık faizi de 180 bin guruştan 510 bin guruşa ulaşmıştı (Bk. Tablo: IV). Ahyolu Tuzlası'nda ise, 1199 da 19 olan sehim adedi 1206 da 25,5 olmuştu (Bk. Tablo: V). Tütün Gümrüğü'nün başlangıçta 160 olan sehim adedi 1206 yılında 303 e ulaştı (Bk. Tablo: IV) ve sonra daha da arttı. Midillu Nezâreti'nin 53,75 olan sehim adedi 1206 da 64 e yükseldi. 1206 yılı geldiğinde, Memleha-i Cedid'in sehim adedi 64,5 olmuştu. Üsküb Nezâreti'nin Tablo IX da 38,5 görünen sehim adedi ise, 1203 yılı geldiğinde 44 e yükselmişti (83).

(83) K.Kepeci, defter no: 5281

TABLO IX
1175-1793 ARASINDA YILLIK KÂRI ESHAM OLARAK SATILAN BELLİBAŞLI
MUKATAALARIN LİSTESİ

Mukataanın adı	Eshama geçiş tarihi	Başlangıç yılındaki kâr	Pay adedi	1 payın yıllık faizi	1 payın satış fiyatı
İstanbul Tütün Gümrüğü	1775	400 000	160	2 500	12 500
İstanbul Emtia Gümrüğü	1775	180 000	90		
İstanbul Kereste Gümrüğü	1779	15 000 10 000	12 4	1 250 2 500	
		25 000			
Ağnam geçit resmi mukataası	1779	10 000	8	1 250	
Yeni-il mukataası	1780	32 000	16	2 000	10 500
Siroz Tütün Dönüm resmi	1780	61 000	30,5	2 000	
Filiba Nezâreti	1781	82 500	41,25	2 000	
Filiba kalemi cizyesi (Nezâret'e ilhaken)	1781				11 500
İstanbul Enfiye mukataası	1781	180 250	90,5	2 000	13 000
Sırmakeşhâne (Simkeşhâne)	1781	26 000	13	2 000	13 000
Berkofça mukataası	1782	37 000	18,5	2 000	
İstanbul Macunhânesi (Afyon özü)	1783	30 000	15,5	1 935	
Memleha-i cedid	1784	100 000	50	2 000	
Edirne kalemi cizyesi (Memleha-i cedide ilhaken)	1784				
Siroz çiftlikleri	1784	18 000	9	2 000	
Midilli Nezâreti	1784	107 500	53,75	2 000	
Üsküb Nezâreti	1785	77 500	38,5	2 000	
Kıbrıs Muhassıllığı	1785	255 000	127,5	2 000	13 000
Ahyolu Tuzlası	1786	38 000	19	2 000	
Voyvodalık-ı İzmir ve hass-ı mırlıva-i Suğla	1786	107 500	53,75	2 000	13 000
Halep Muhassıllığı	1786	37 750	18,875	2 000	
Evlâd-ı Fatihan maktusaı bedel-i muafiyeti	1788	65 000	32,5	2 000	13 000
İstanbul rüsum-ı kahve bid'atı mukataası	1788	65 000	32,5	2 000	
Manastır mukataası ve Manastır kalemi cizyesi	1788	35 000	17,5	2 000	
Enfiye Mukataası'na yapılan destekler:					
— İstanbul Emtia Gümrüğü iştiraki	1792	36 086,5	17,5		
— İstanbul Tütün Gümrüğü iştiraki	1792	3 783	1,5		
— İstanbul Kahve muk. iştiraki	1792	30 858	15		
Mâcunhâne'ye destek:					
— İstanbul kahve mukataası iştiraki	1793	13 312,5	6,5		

Kaynaklar: Başbakanlık Arşivi

- K. Kepeci tasnifi defterler no: 5 281, 5 282
- Maliyeden müdevver defterler no: 19 556, 19 538, 1364, 1933, 18424
- Cevdet Maliye tasnifi belgeler no: 21 550, 30 441, 29 223, 29 283, 16 456, 28 507, 11 400, 27 537, 16 813, 15 893, 10622, 20 970, 21 369, 24 209, 30 076, 30 623, 13 407...
- Hatt-ı Hümayun tasnifi no: 1206, 9 558, 357, 1184, 15 570...

Bu artışların yansıma, zarar nedeniyle sehim adedleri azaltılmaya çalışılan birkaç mukataa olduğunu da biliyoruz. Fakat, genel eğilim sehim adedini artırarak, sistemi genişletme yönündeydi.

Sehimlerin yıllık "faiz" in ancak 5-6 katı bir fiyatla (*muaccele*) satıldığı ve vatandaşca sahip olunan paya (sehime) ölüme kadar tasarruf etme hakkı verilerek, kendilerine mukataa eminlerince sürekli "faiz" dağıtmak zorunda kalman, yani itfa süresi öngörülmeyen böyle bir sistemde, hazinenin nakit sıkıntılarının sonu da alınmadığı sürece, sistemi yaşatmanın tek yolu onu genişletip, yaygınlaştırmaktan geçiyordu.

Müsadereler: Olağan gelirleri ile mevcut giderlerini karşılayamayan ve bu nedenle iç borçlanmaya (esham) yönelen Osmanlı Devleti (84), bir yandan esham sistemini mümkün olduğunca genişletmeye çalışırken, öte yandan da, bu sıkışık dönemde hazineye ek gelir sağlayacak her türlü imkânı değerlendirmekten de geri kalmamıştır. Bu imkânların başında ârizi bir gelir kaynağı olarak müsadereler gelmektedir.

Arşivlerdeki müsaderelerle ilgili defter ve kayıtlar, 1787 savaşı arifesinde müsaderelerde olağanüstü bir artış olduğunu ortaya koymaktadır (85). Bu dönemde devlet, müsadere nedeni olabilecek ilkeleri çok geniş tuttuğu gibi, ilkelerin yorumunda da elâstik bir anlayışla genellikle hazinenin çıkarım ön plâna almıştır (86). Bu konuda işaret edilmesi gereken bir diğer nokta da "muhallefat bedeli" isimli keyfi-yüksek oranlı bir miras vergisinin bu dönemde iyice yerleşip, yaygınlık kazanmasıdır. Muhallefat bedelleri

(84) Eshamla ilgili hemen hemen tüm belgelerin başında bu nokta açıkça vurgulanmaktadır. Örneğin:

"...Devlet-i Aliyye-i ebediü'l-istimdâdımın bir kaç seneden beru mübtelâ olduğu mesârif-i kesireleri sebebiyle irâd-ı muayyenesi mesârif-i mukarrere ve zuhûrâtına gayr-i vâfi olmaktan nâsi, ber muktezay-ı vakt u hal teshûl-i umûr ve idare-i mesârif-i mîrîyye için... vs... mukataasının hâsil olan faizi esham olarak malikâne fûruhtına..." (Cevdet Maliye, no 29 823)

(85) Burada ayrıca listelemeye gerek görmediğimiz çok sayıdaki perakende belge yanında özellikle şu "muhallefat defterleri" ndeki kayıtlar, 1787 savaşının arifesinde müsaderelerdeki artış açıkça ortaya koyuyor: MAD, no 9 718, 9 719, 9 741

(86) Genel kural olarak terekenin devletçe zabt edilmesi için ölenin vârisiz olması, devlet hizmetinde çalışmış olması gibi şartlar gerekirdi. Fakat hazinenin sıkıntılı zamanlarında bu şartlar pek dikkate alınmaya başlanmış ve

- Eger zenginliği duyulmuş ise, bir devlet memuru daha ölmeyen, bir bahane bulunarak terekesine el konur olmuştur. Ya da bir bahane ile bu zengin bürokrat ölümlü cezalandırılıp terekesi müsadere edilmiştir.
- Vârisi olsa bile, zengin bürokratların terekelerinin ancak bir kısmının vârislere bırakılması yoluna gidilmiş, ya da terekenin bunlara terk için kendilerinden "muhallefat bedeli" adı altında yüksek bir para tahsil edilmiştir.
- Ashında devlet memuru statüsünde bulunmayan fakat devletle işi olan tüccar, sarraf gibi bazı zenginlerin terekeleri de birer bahane ile zabt edilmeye başlanmıştır.

genellikle Darbhâne'ye ödenirdi (87). Çeşitli giderlerin finansmanında bu kaynaktan sağlanan fonların da katkısı olmuştur. Ne var ki, elde toplu rakamlar olmamasına rağmen, olağan gelirler yanında müsaderelerden sağlanan kazançların önemini pek büyütmemek gerektiği rahatça ileri sürülebilir. Zira müsadere her şeyden önce istikrarsız ve arızı bir gelir kaynağı idi.

[87] "...mukadde m tahrir ve tanzim olunduğu üzere muhalefat bedelleri ve zahire akçesi fazlası ve bazı zuhûrât irâd cem'le Darbhâne'ye teslim olunması ve mal-ı mirânin (lâfîdan sıyanet ve ...)" (HH, no 9 401, gurra-ı Z 1203).
Ayrıca bkz.: dipnot 70.

III. 1787-1792 SAVAŞ DÖNEMİ: BUNALIM ŞİDDETLENMESİ VE BAŞVURULAN ÇEŞİTLİ ÖNLEMLER

A- SAVAŞ YILLARI VE BUNALIM

1- İKİ CEPHELİ SAVAŞ

Osmanlı Devleti'nin savaş öncesindeki mali durumu zaten pek iyi değildi. Ancak, çeşitli olanaklar zorlanarak yine de bazı askeri hazırlıklar yapılabilmisti. Öte yandan Kırım'ı Ruslardan kurtarma işi de Osmanlı için her şeyden önce bir onur meselesi olmuştu. Rusya'nın sürekli tahriklerinin de arkası gelmeyince, Osmanlı Devleti Ağustos 1787 (Şevval 1201) de Rusya'ya resmen savaş açtı.

Yalnız bu savaşın bile barış dönemindeki mali sıkıntıları daha da ağırlaştıracağı muhakkaktı. Ancak umulanın tersine olaylar daha da kötü gelişti ve altı ay sonra, Şubat 1788 (Cemâziü'l-evvel 1202) de Avusturya da Osmanlı'ya karşı savaşa girişti. Böylece, Osmanlı Devleti iki cepheli bir savaşı yürütmek durumunda kaldı. Savaşın iki cepheli olarak gelişip, devam etmesi bu dönemde askeri giderleri olağanüstü arttıran ve mali sıkıntıları şiddetlendiren en önemli etken oldu.

Bölgesel bazı küçük başarılar dışında, bu savaşlar genelde Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişme göstererek maliyeyi bir iflâsın eşğine getirmiştir. Denebilir ki eğer, 1789 da Fransız İhtilâli patlak vermese ve Avrupa devletleri bunun etkisiyle huzur arayıp, doğudaki savaşların da uzamaması gerektiğine inanmasalardı, muhtemelen savaş yılları daha da uzayacak ve bunun sonucunda Osmanlı Devleti'nin perişanlığı daha da artacaktı...

1787 de başlayan savaşlar 1792 de sona ermiştir: Önce Ağustos 1791 (Zilhicce 1205) de Avusturya ile Zıstovi Anlaşması imzalanmış, bunu 9 Ocak 1792 (14 C.Evvel 1206) de Rusya ile imzalanan Yaş Anlaşması izlemiştir.

Bu savaşların ortasında, Nisan 1789 da I. Abdülhamid'in öldüğünü ve yerine III. Selim'in tahta geçtiğini de bu arada hatırlatmakta yarar vardır.

2- SAVAŞ YILLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN MALİ ORGANİZASYONU VE BU NEDENLE ORTAYA ÇIKAN BAZI SORUNLAR : ORDU HAZİNESİ- RİKÂB HAZİNESİ AYRIMI

Savaş döneminde Osmanlı Devleti'nin mâruz kaldığı mali sıkıntılara geçmeden önce, savaş dönemlerine özgü mali organizasyonla ilgili bazı

sorunlara öncelikle değinmekte yarar var.

Nasıl ki bugünkü devletler savaş halinde devlet örgütünü savaş koşullarına göre ayarlamak zorundaydı, Osmanlı Devleti de savaş zamanlarında kendine has yeni bir düzene geçirdi. Devletin temel niteliği zaten "askerilik" olduğu için, devletin savaşla uyumunu genel düzeyde olur ve özellikle henüz klâsik yapının sarsılmadığı yıllarda bu iş sanıldığından da kolay gerçekleşirdi. Savaş durumu haliyle hem merkez, hem de taşra maliyesini ve cârî malî yöntemleri de yakından etkiler ve bunlar da savaş yıllarında yeni duruma uyarlardı.

Peşinen belirtmek gerekir ki savaş yıllarında imparatorluk sathında söz konusu olan bu gibi düzenlemelerin tümünü ele alarak, incelemeye girişmek başlı başına bir araştırma konusudur. Hatta bunlardan sadece malî nitelikte olanlarını toptan incelemeye kalkmak bile küçümsenmeyecek çabalar gerektirir (1). Savaş döneminin malî sorunlarına bu biçimde yaklaşmayı zaten amaçlamıyoruz. Savaş ve maliyeye ilişkin olarak, burada bizi ilgilendiren ve üzerinde bir miktar durup, bazı noktalarına işaret etmekle yetineceğimiz konu, devletin yalnız merkez malî idaresiyle ilgilidir.

Buna geçmeden önce genel olarak bir noktaya değinmekte yarar var: Onsekizinci yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nin savaşla uyumunu artık geçmiş devirlerdeki gibi başarılı görünmemektedir. Denebilir ki XVIII. yy sonlarında devletin savaşa göre otomatik reorganizasyonu daha ziyade biçimsel düzeyde gerçekleşmekte ve bu reorganizasyonun amaçladığı asıl hedefler ihmal edilerek, böyle bir düzenden beklenen yararlar sağlanamamaktadır. Bunun belirtileri aşağıda görülecektir.

Savaş dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin yönetimi biri merkezde, diğeri cephede olmak üzere ikiye bölünürdü. Bu bölünmenin önemi de savaşların önemine, yani genel ve büyük olmalarına ve de uzun sürmelerine bağlıydı. Büyük savaşlarda merkezi idarenin bir benzeri aynen cephede teşekkül eder, küçük çaplı savaşlarda ise, merkezin cephede temsili daha kısmi olurdu. Hangi yönetimin daha yetkili olduğu meselesi ise başta padişahın nerede bulunduğuna bağlıydı. Fakat bazı hallerde padişah yine de en büyük otorite olmasına rağmen, eğer kendisi bizzat cephede değilse, cephenin sadece savaşta değil, fakat tüm ülke yönetimindeki etkinliği ve dolayısıyla yetkinliği ön plana çıkardı. Merkeze göre cephenin bu üstünlüğü, onun devleti yönetecek "bilgi" bakımından daha mücehhez olmasından kaynaklanırdı. Çünkü devlet yönetiminde esas olan "defterler"le ehil memurlar orada bulunurdu.

Savaş zamanlarında sadrazam "serdar-ı ekrem" sıfatıyla başkomutan olarak atanır ve padişahın mutlak otoritesinin bir temsilcisi olarak cepheye hareket ederdi. Sadrazamla birlikte devletin diğer idari organ, memur ve defterleri de cepheye intikal ederdi. Sadrazamı temsilen de merkezde bir

(1) L. Güçer'in "XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler" isimli yapıtı, savaş sırasında Osmanlı Devleti'nde tahıl meselesi ve buna bağlı malî konularla ilgili olarak nasıl bir düzenin cârî olduğunu gösteren araştırmalardan biridir. Yukarıda anlatmak istediğimiz noktayı Güçer de vurgular: "Harp halinde devletin, hububat dışında halka yüklediği nakdi, fiîî hizmet ve aynı vergiler ve sefer hazine hesapları; uzun ve sabırlı araştırmalar ve titizlikle yürütülen incelemelere muhtaç ayrı konulardır" (A.g.e., s. 136).

vezir bırakılır ve kendisi "Rikôb-ı Hümâyün Kaymakamı" ya da "Sadâret Kaymakamı" adıyla anılırdı. Bu temsilci bırakma durumu alt kademedeki yöneticiler için de söz konusu idi.

Demek ki, savaş zamanlarında yönetimin savaşla uyusumu temelde çok basit bir olayla gerçekleşmekteydi: Devlet yönetimi ve maliyesi ile ilgili memur ve defterler cepheye gönderilir, merkezde temsilciler kalırdı.

Olaya sadece maliye açısından bakıldığında ise, kısaca söylenecek olan şudur: Savaş sırasında devlet gelir ve giderinin idaresi cepheye kaymış olurdu(2). Savaş ne kadar önemli ve geniş ve dolayısıyla savaşı yürütecek giderler ne kadar fazla ise, devlet maliyesi ile ilgili işlerin cepheye intikali de o oranda fazla olurdu. Ancak, savaş sırasında bile maliye ile ilgili herşeyin ordu emrine girmesi de gerekmezdi. Çünkü askeri nitelikte olmayan birtakım "bütçe" hesaplarının yine merkezden idaresi gerekirdi. Öte yandan padişah en büyük "itâ âmiri" sayılacağına göre, özellikle kendisinin savaşa iştirak etmediği zamanlarda, cephedeki mali işlerle merkez arasında bir mali denetim ve koordinasyon sağlamak gerekirdi. Bu ve bu gibi nedenlerle savaş zamanlarında cepheye olduğu gibi, merkezde de maliyecilerin bulunması şarttı.

Savaş zamanlarında mali yönetimde söz konusu olan bu bölünmenin, o günlerin koşulları altında çeşitli pratik yararları vardı. Ancak, bunun yanı sıra bu konuda bazı sorunlar da doğmuyor değildi. En büyük tehlike "yetki" konusunda toplanmaktaydı. Ama, yerleşmiş olan bir teâmül ile bu yetki konusu bir bakıma çözümlenmiş görünüyordu: Savaş sırasında serdâr-ı ekrem (baş komutan) olan sadrazamlardan, savaş için yaptıkları giderlerden dolayı hesap sormamak âdet olmuştu (3). Ne var ki, aslında sadrazamın yapacağı giderler eline geçecek gelirlere bağ olduğundan, bu hesap vermeme durumu gerçekte fazla bir anlam taşımıyordu. Zira, savaş için yeni fonların tahsisi veya gelir sağlayıcı yeni kararlara yönelmek kesin olarak yine padişahın yetkisinde idi. Öte yandan gerçekçi olmak gerekirse, bir sadrazamdan savaş giderlerinin hesabı sorulmasa bile, kendisinden başka hesaplar sorulabilir ve hatta "siyaseten katl" kurumu işleyebilirdi (4). Bu nedenle, her savaşta merkezle cephedekiler arasında bazı sürtüşmeler olabiliyordu. Nitekim benzer sorunlar 1787-92 savaşlarında da görüldü. Ancak bu zor ve uzun savaş döneminde sorunlar daha da ağırlaşmış ve müzminleşmişti. Anlaşıldığına göre, merkezin en büyük sıkıntısı "üstün yetki" li olmasına rağmen "bilgi" li olmaması (çünkü kayıtlar ordudadır) noktasında toplanıyordu. Cephe ise "bilgi" ye rağmen, mutlak yetkiye sahip olamamaktan yakınıyordu. Padişah cepheden bilgi isterken, cephe ondan savaşı finanse edecek yeni kaynaklar bulmada yetki istiyordu.

(2) "Devlet-i Aliyye'nin kâffe-i irâdî kuyudatı ordu-ı hümâyünlerinde olub..." HH No 7990 (Bk. Ek belge No: 21)

(3) Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 162

(4) Bkz: Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl* (Ankara Üniv. Hukuk Fakültesi yayını), Ankara 1963.

Sadrızamla beraber cepheye gider defterdara "Ordu Defterdarı" denirdi (5). Ordu defterdarı "Ordu Hazinesi" (6) nin yöneticisi idi. Merkezde görevlendirilen defterdara ise "Rikâb-ı Hümâyun Defterdarı" (7) denir, hazine de "Rikâb-ı hümâyun Hazinesi" (8) diye anılırdı.

Büyük savaşlarda genellikle görev başındaki Baş defterdar (şikk-ı evvel defterdarı), ordu defterdarı olarak cepheye gönderilir, merkez için yeni biri atanırdı. Genellikle asıl defterdar cepheye gittiği için, rikâb defterdarının onun yerine bakan "vekil" olarak nitelemek yanlış olmaz (9).

"Ordu Hazinesi" ve "Rikâb Hazinesi" (ve defterdarları) ayırımı savaş zamanlarında söz konusu olup, savaş olmayan zamanlarda böyle bir ayırım yoktu ve devletin esas hazinesi bilindiği üzere *Hazine-i Âmire* adıyla anılırdı.

Bu noktada akla şöyle bir soru gelir: Savaş zamanlarında Ordu ve Rikâb hazineleri diye iki ayrı hazine ortaya çıktığında, Hazine-i Âmire'ye ne olurdu? Acaba barış zamanlarının Hazine-i Âmire'si, savaş zamanlarında basitçe ikiye ayrılıp, bir parçası "Ordu Hazinesi", diğeri de "Rikâb Hazinesi" diye mi anılmaktaydı? Böyle dönemlerde Hazine-i Âmire deyimi ve de bu hazine ile ilgili müstakil hesaplar askıya mı alınmaktaydı?

(5) 1787-92 savaş döneminde ordu defterdarlığına bir ara Büyük-kal'a Tezkerecisi olan Halî Efendi atanmıştı. Cevdet Maliye, no: 7 161 (11 Recab 1202) ve no: 7 450 (11 Recab 1202).

(6) Ordu hazinesi hesapları ve yazışmalarıyla ilgili olarak, arşivlerimizde çeşitli yıllara ait çok sayıda belge bulmak mümkündür. Biz bunlardan bir kaçına işaret etmekle yetineceğiz: KK, no: 3 237 (tarih: 1185) "Ordu hazinesi vâridat ve masraf defteri"; MAD 18 597 (tarih: 1224-1248) "Ordu Hazinesi vâridat defteri"; MAD, no: 19 467 (Tarih: 1244), "Ordu hazinesi aylık hesapları defteri"; Cevdet Maliye, no: 16 938 "Ordu hazinesi 1206 yılı aylık hesap defteri"; Cevdet Maliye, no: 10 016, 20 976; Hatt-ı Hümâyun, no: 8 368. vs., vs.

(7) Züncârşılı, a.g.e., s. 71, 373

Rikâb ve Ordu Defterdarı hakkında ilginç bir belge de Cevdet Maliye, no: 19 287 (16 Za 1202) de kayıtlı bulunmaktadır. Bu belgeden Ordu Defterdarı'nın tayinatı bulunduğu halde, Rikâb Defterdarı'nın bulunmadığı, buna karşın Ordu Defterdarı'nın orduda iken Ordu Hazinesi'nden tayinat aldığı ve bu nedenle İstanbul'daki tayinatının hazine-münde edilmeyip, Rikâb defterdarı'na tahsis edilmek üzere olduğunu öğrenmekteyiz.

Rikâb-ı Hümâyun Defterdarlığı'na yapılan bir stama için de bkz. Cevdet Maliye, no: 6 833 (15 C 1226)

(8) Rikâb-ı Hümâyun Hazinesi'nin bazı hesaplarıyla ilgili küçük bir belge örneği için bkz.: Cevdet Maliye, no 27 017 (21 Z 1204).

Bunun dışında Arşiv'de KK tasnifi defterler arasında Rikâb-ı Hümâyun Hazinesi'ne aidiyeti belirtilen bazı defter serileri bulunmaktadır. Ancak, bu defterlerin her biri değişik hesap ve işlemlerle ilgili olup, üstelik her biri farklı yıllara aittir. Dolayısıyla biz bunları burada sadece Ordu Hazinesi-Rikâb Hazinesi ayırımına bir kanıt olmak üzere zikredeceğiz. Bkz.: KK, no: 1664 (t: 1182), 1666 (t: 1252), 1669 (t: 1255), 1688 (t: 1255), 2201 - 2217 (t: 1191-1224), 2151 (t: 1196), 2152 (t: 1203).

MAD tasnifinde de 19 394 numaraya kayıtlı şu defter bulunmaktadır: "Defter-i aylık-ı Hazine-i Rikâb-ı Hümâyun berây-i Şevvalü'l-mükerrrem, sene 1164"

Yayınlanmış bazı belgelerde de "Rikâb-ı Hümâyun Hazinesi"nin izine rastlanmaktadır. Örneğin 19 Za 1187 tarihli bir belgede ordu için tahrir olunan mîrî levendlerin maaş, tayinat ve mühimmatları için gerekli meblağın Rikâb Hazinesi'nden verildiğini görüyoruz. Bkz.: M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 450-451.

(9) Şikk-ı Evvel Defterdarı olup da Ordu Defterdarlığı'na atanmalarıyla ilgili iki örnek belge için bkz.: CM, no: 3 816 (12 M 1224) ve HH, no: 41 785 (29 R 1227).

Çeşitli yıllardaki Osmanlı defterdarlarının hayat ve görevleriyle ilgili olarak şu yapıta başvurunuz: M. Z. Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, 4 cilt (Maliye Bakanlığı Maliye Tetkik Kurulu yayını)

Bu gibi soruların ilk elde bir terim meselesinden kaynaklandığı sınımlanabilir. Ne var ki "terim sorunu" diye görünen şey önündesonunda gelip önemli bir noktaya dayanır ve bu kez kafaları şu temel soru kuralca: Savaş zamanlarında devletin gelir gider durumu nasıl ortaya konacaktır?

Böyle bir soruya yanıt ararken, Osmanlı Devleti'nin geçirmiş olduğu çeşitli evreler ve bunların her birinde zamanla devletin mali teşkilât ve usullerinde meydana gelen değişikliklerin göz ardı edilemeyeceğini peşinen belirtmek gerekir. Bizi burada ilgilendiren dönem XVIII. yy ve özellikle bu yüzyılın son çeyreğindeki savaş dönemidir.

Sorularımız "terim" lerden kaynaklandığına göre, konuya da terimler açısından yaklaşmakta yarar vardır.

Bir terim olarak "Ordu Hazinesi" ya da "Ordu defterdarı" yan açıklamalara pek muhtaç görünmemektedir. Bunlarla orduda görevli defterdarın ve bu defterdarın yönetiminde olan hazinenin kastedildiği açıktır. Gerçekten, ordu hazinesi savaş giderlerinin finansmanı ile yükümlü bir hazine idi. Ordu defterdarı bu hazineden cephedeki askerin maaşını verir, onları iase eder ve savaş için gerekli araç ve gereçlerle ilgili harcamaları yapardı (Ordu Hazinesi'nin gelir kaynaklarının nelerden oluştuğu ve gider yükümlülüğünün sınırlarına ise biraz sonra ayrıca kısaca değineceğiz).

Ordu Hazinesi ile kıyaslandığında, "Rikâb-ı Hümâyün Hazinesi" nin mahiyeti biraz muğlaktır. Bu muğlaklık önce bu hazine için kullanılan terimin "Hazine-i Âmire"yi hemen kesin ve mutlak olarak dışyamamasından kaynaklanır. Gerçekten bir terim olarak "Rikâb-ı Hümâyün Hazinesi" çift taraflı kesen bir kılıç görünümündedir. Buna karşın "Rikâb-ı Hümâyün Defterdarı" teriminde ve dolayısıyla bu görevin mahiyetinde daha bir kesinlik mevcuttur. Şöyle ki: "Rikâb" sözcüğünün anlamı "özengi" dir. "Rikâb-ı Hümâyün" biçimiyle de padişahın yanı, yakını anlamında kullanlagelmiştir. "Rikâb-ı Hümâyün Defterdarı" da padişahın yanında görev yapan defterdar anlamında olup, bu terimle ordudaki defterdardan ayrı birinin kastedildiği açıktır ve bunu belgeler de doğrular. "Rikâb Hazinesi" de padişahın yanındaki hazine anlamındadır.

Aslında gerek yüksek dereceli devlet memurlarının ve bu arada defterdarın ve gerekse devlet hazinesinin padişahın yanında, yani onun bulunduğu yerde, İstanbul'da bulunması olağan bir durumdur. Fakat "rikâb" sıfatı böyle olağan bir durum söz konusu olduğu zamanlarda kullanılmaz, çünkü gerek yoktur. Ama savaş zamanlarında padişahın yanında bulunmayan ve cepheye intikal etmiş bir hazine ve bir defterdar söz konusu olduğunda, padişahın yanındakileri bundan ayırd etmek için bu kez "rikâb" sıfatına gereksinme duyulur.

Merkezdeki devlet hazinesinin "Hazine-i Âmire" adıyla anıldığı malumdur. Savaş zamanlarında ise, padişahın yanındaki, yani merkezdeki hazinenin bu kez "Rikâb Hazinesi" diye anıldığını görüyoruz. Bu durumda savaş zamanlarında merkezde iki ayrı hazinenin varlığının mı söz konusu olduğu, yoksa sadece bir isim değişikliğinin mi ortaya çıktığı gibi soruların yanıtlanması gerekmektedir.

Önce şu noktayı saptamakla işe başlamakta yarar var: Savaş zamanlarında, yani ordu ve rikâb hazinelerinin teşekkül ettiği dönemlerde acaba belgelerde "Hazine-i Âmire" terimine de yer verilmekte miydi? Eğer bu terim kullanılıyor idiyse, nasıl ve hangi anlamda kullanılıyordu?

Önce, hemen belirtelim ki, Başbakanlık Arşivinde Hazine-i Âmire'ye ait olan ve fiilen XVIII. yy sonundaki savaş yılları içinde kaydı tutulmuş bazı defterlere rastlanır (10). Aynen yayımlanmış 12 Ramazan 1145 (1733) tarihli bir belgede de hem "Hazine-i Âmire", hem de "Ordu defterdarı" ibârelerinin geçtiği görülmektedir (11). Bu belgede İran tarafındaki savaşlar için "levend" askeri yazımından söz edilmekte ve gerekli paranın Hazine-i Âmire'den verileceği bildirilip, askerler cepheye intikal ettiğinde giderleri için sâir gerekli harcamaların orada artık ordu defterdarına aidiyeti belirtilmektedir. Bu belgenin ifade ettiği duruma göre, cepheye ordu defterdarı ve ordu hazinesini mevcutken, merkezde de Hazine-i Âmire'nin varlığı söz konusudur. 19 Zilkâde 1187 (3 Şubat 1774) tarihli bir diğer belgede ise, bu kez cepheye gönderilmek için yazılan "levend" lerle ilgili paranın "Rikâb-ı Hümâyün Hazinesi"nden verileceğinden söz edilmektedir (12). Bu bilgilerden anlaşıldığına göre; savaş zamanında Hazine-i Âmire terimi tamamen rafa kaldırılmamakta ve hatta bu hazine ile ilgili bazı hesaplar dahi söz konusu olmaktadır.

"Rikâb-ı Hümâyün Hazinesi" hesaplarıyla ilgili Başbakanlık Arşivi'nde bulunan çok yıpranmış bir defter (13) ise, "Rikâb Hazinesi" hesaplarının "Hazine-i Âmire" hesaplarıyla aynı şey demek olmadığını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Söz konusu defter 1184 yılı Şevval (Ocak-Şubat 1771) ayında "Hazine-i rikâb-ı hümâyün" un "irâd ve masârifât" mın kayıtlarını ihtiva etmektedir. Defterden yararlanılabildiği kadarıyla, Rikâb Hazinesi'nin gelirlerinin cizye, mukataat, iltizam ve muhallefât... gibi kalemlerden oluştuğu, o aydaki giderlerinin de "mubayaa, ücret, vs" gibi şeyler olduğu görülmektedir. Sadece bunlara bakılırsa, gerçi Hazine-i Âmire de benzer gelir-gider kalemlerine sahiptir. Ancak, aynı defterin 4 cü sayfasında "...mîrî zahîre bahasından Hazine-i Âmire'ye teslim olunan" hesaplara (Şevval 1184 e ait) yer verilmekte ve böylece o ara Rikâb Hazinesi'nden ayrı olarak bir de Hazine-i Âmire ile ilgili hesapların söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır.

O halde, savaş dönemlerinde devlet maliyesinde Ordu ve Rikâb Hazineleri hesapları dışında ayrıca Hazine-i Âmire'ye ait hesaplar da tutulmaktaydı. Ne var ki, böyle dönemlerde Hazine-i Âmire ile ilgili hesapların mevcudiyeti, bu hazinenin o sırada diğer iki hazine gibi fiilen işleyen bir kurum olduğu anlamına gelmiyordu. Kanımızca, savaş sırasında Hazine-i Âmire varlığını sadece muhasebe usulleri gereğince sürdürmekte, diğer bir deyişle varlığı yalnız kağıt üzerinde kalmaktaydı. Savaş dönemlerinde, bir Hazine-i Âmire

(10) MAD, no: 5 360'a kayıtlı ve Hazine-i Âmire'nin 1 Muharrem 1200-1 Zilhicce 1201 tarihleri arasındaki giderlerinin günlük ve teferruatlı kaydını ihtiva eden 234 sayfalık bir "Rûznâmçe defteri" buna örnek verilebilir. Keza MAD, no: 507 de de 1202-1206 tarihleri arasındaki hesapları ihtiva eden bir "Hazine-i Âmire vezne yoklama defteri" kayıtlı bulunmaktadır.

(11) Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 417-418

(12) Aynı eser, s. 450-451

(13) MAD, no: 19 394

defterdarının ortada olmaması, bunun kanıtıdır. Buna karşılık Ordu ve Rikâb hazinelerinin başında fiilen gelir tahsil edip, gerekli ödemeleri yapan birer defterdar bulunurdu.

Hazine-i Âmir'e'nin "muhasabe usulleri gereğince varlığı"ndan biz, Ordu ve Rikâb hazinelerinin fiili tüm gelir gider hesapları yürütülürken, bunlar içinde Hazine-i Âmir'e'nin gelir ve gideri sayılagelen kalemlere rastlandığında, bunların o sırada ayrıca Hazine-i Âmir'e defterlerine işlenmesini anlıyoruz.

Ancak, Hazine-i Âmir'e ile ilgili bu kayıtlar, aksatılmadan yürütülmüş olsalar dahi, tek başına devletin savaş sırasındaki gerçek gelir gider durumunu ortaya koymaya yeterli olamazdı. Hatta, teorik olarak denebilir ki, savaş yıllarında Hazine-i Âmir'e'ye gelir veya gider kaydedilen kalemler ile barış zamanının Hazine-i Âmir'e'sinin kalemleri arasında önemli bir fark yoktu. Zira, bu hazinenin gelir ve gideriyle ilgili âdeta donmuş bir kalıp, savaş yıllarında da aynen veri alınır, hesaplar bu kalıba göre işlenirdi. Gerçi bu kalıp ya da çerçeveden bazı küçük sapmalar, değişiklikler söz konusu olabiliirdi. Ancak bu, zaten barış yıllarında da söz konusu olabilecek ve hazine gelir gider rakamlarının bir yıldan diğerine farketmesine neden olan bir durumdu. Nitekim, örneğin barış yıllarında bile bakaya vergiler yüzünden hazinenin toplam tahsilâtı hep aynı düzeyde gerçekleşmez, mukataaların satış işleri herhangi bir yılda diğerinden daha verimli olmuş olabiliirdi. Keza giderler için de benzer durumlar ortaya çıkabilir ve örneğin inşaat ve onarım giderleri bir yıldan diğerine farkedebilirdi. Bu arada gelir artırıcı ve gider azaltıcı (ya da tersi) özel karar ve uygulamaları da unutmamak gerekir: Örneğin cizye vergisine zam yapılabilir veya maaş (vezâif) ödemelerinde kısmıya gidilir... Fakat bir yıldan diğerine gözlenen tüm bu değişikliklere rağmen barış zamanı "bütçe" lerinin, yani Hazine-i Âmir'e gelir-gider tablosunun kendine has bir çerçevesi vardı ki, işte biz bunu donuk bir kalıp olarak niteliyoruz. Bu durum, savaş sırasında Rikâb ve Ordu hazinelerince yapılan tüm masraflar ile bunların tüm tahsilâtının hemen Hazine-i Âmir'e'ye maledilmesini ve bu hazineye ait defterlere işlenmesini engellerdi. Öte yandan, zaten Ordu Hazinesi hesaplarının da simültane olarak Hazine-i Âmir'e defterlerine geçirilmesine olanak yoktu. Sonuç olarak, savaş sırasında Hazine-i Âmir'e defterlerine ancak tereddüte yol açmayan yani sözü edilen kalıba ait gelir-gider kalemleri işlenebilir ve doğal olarak bu haliyle bu kayıtlar da savaş halindeki devletin toplam gelir-gider durumunu yansıtamazdı.

O halde, savaş sırasında devletin gerçek ve fiili gelir gider durumunu ortaya koyabilmek için Ordu ve Rikâb hazineleriyle ilgili hesapların bir araya getirilmesi gerekecektir.

Ordu Hazinesi ile ilgili hesapların bir kısmının Hazine-i Âmir'e'nin olağan gelir-gider kalemlerinden oluştuğu malumdur. Örneğin, barış zamanında merkezdeki Kapukulu askerine Hazine-i Âmir'e'den verilen maaşların savaşta bu kez cephedeki Ordu Hazinesi'nden verilmesi gerekirdi. Fakat Ordu Hazinesi'nce verilecek maaş miktarı haliyle cepheye sevkedilen Kapukulu miktarı ile sınırlıydı. Merkezde kalanların maaşı Rikâb Hazinesi'nden verilirdi (14). Ancak Ordu Hazinesi hesap kalemlerinin özellikle XVIII. yy da

(14) Cevdet Maliye, no: 13 081 (Bkz.: Ek belge no:9)

Hazine-i Amire'ninkinden önemli farklılıklar göstermesi de söz konusuydu. Nitekim örneğin, bu yy da Ordu Hazinesi'nden finanse edilen askeri zümreler sadece kapukullarından ibâret değildi. Tımarlı sipahiliğin yozlaşmasından sonra, savaş yıllarında ücretli asker yazma sistemi yaygınlaşmış ve bunlarla ilgili masraflar Ordu Hazinesi'ne binmişti. Öte yandan Ordu Hazinesi savaş sırasında askerinin her türlü iâsesini, silâhını ve sair gereksinimini finanse etmek durumundaydı. Keza savaş sırasında kapukullarına "sefer bahşişi" ve "terakki" gibi ek ödemeler de yapmak gerekirdi (15). Kısacası savaş demek daha fazla silâh, daha fazla mühimmat ve daha fazla erzak demekti. Bunlar ise yeni harcamaları gerektirirdi ki böylece Ordu Hazinesi hesaplarında Hazine-i Amire'ye maledilemeyen sapsmalar ortaya çıkardı.

Konuya gelirler açısından yaklaşıldığında da, savaş sırasında olağandışı bazı gelir kalemlerinin ortaya çıktığı ve bunların Ordu Hazinesi'nin emrine tahsis kılındığı görülür. Savaş yıllarına münhasır gelirlerin başında önceleri "avâriz", gelmekteydi (16). Fakat, avâriz XVII. yy dan sonra devamlı salınır olduğundan, olağanüstü bir vergi olma özelliğini kaybetmişti. Avâriz dışında savaş zamanlarında halkın çeşitli yükümlülükleri olurdu. Bunlar genellikle aynı olmakla birlikte, gerektiğinde paraya çevrilir ve "bedeliyye" adı altında tahsil edilirdi. "Sürsat" ve "nüzü'l" yükümlülüğü, ya da nakde dönüşmüş ise sürsat ve nüzü'l bedeli bunlardan biriydi (17). Tek tek sayılmaya kalkındığında "bedeliyye" adı altındaki tahsilâtların çok çeşitli olduğu görülür: At, deve, katır, araba... bedeliyyeleri gibi (18). Fakat, isimlerinin farklılığına rağmen, bunlar mahiyet itibariyle aynı türe girerler. Savaş zamanlarında malikâne mukataalardan alınan, daha sonra eshama da teşmil

25 R 1206 tarihli bir belgedeki şu satırlar da mevâcib ödemelerinin hem merkezde, hem de cephede yapıldığına örnektir: "... ve orduy-ı hümâyun ve rikâb-ı müstetâbın bir kist eşkinci ve kapukulu mevâcibleri tamam 2 687 rûmî kise akçeye muhtaç olub..." (Cevdet Maliye, no: 2 281).

(15) "...orduy-ı hümâyun çıktığı vakitlerde verilen bir kist mevâcibin yekûnundan bir iki senedir ki terakkiler işlemek hasebiyle şimdiki bir kist mevâcibin 500 kise kadar ziyâdesi vardır..." (Cevdet Maliye, no: 2 281, 25 R 1206)

Ayrıca bkz.: Koçi Bey Risalesi (Aksüt neşri), s.86; Uzunçarşılı, Kapukulu Ocakları, c. 1, s. 254 vd.

16) Koçi Bey Risalesi, s. 104; Ö.L. Barkan, Avâriz, İ.A.

17) "... Sürsat, sefer oldukça reâyâ üzerine salınır... Madem ki sefer olmıya reâyâyâ sürsat emr olmaz, kanun değildir..." (Koçi Bey Risalesi, s. 105)

Sürsat ve nüzü'l hakkında geniş bilgi için bkz.: Lütfü Güçer, Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler. Güçer "sürsat bedeli" nin genellikle Ordu Hazinesi'ne ödendiğine de işaret ediyor (A.g.e., s. 98)

Aynı tahlil yerine bedelinin tahsil edilmesi hakkında XVIII. yy'a örnek olmak üzere de şu belgeler zikredilebilir: Cevdet Maliye, no: 30 615 (19 Z 1148), no: 31 469 (Receb 1186), no: 31 360 (15 Za 1193). Fakat 1787-92 savaşında bir ara ordu için gerekli tahılın bedele çevrilmeyerek kesinlikle aynı olarak alınması da emredilmişti (Cevdet Maliye, no: 31 049)

18) Bir hükümden Denizli'de beygir başına 70 grş "bargir bedeli" tahsil edildiği ortaya çıkıyor. (Cevdet Askerî, no: 49 644, 12 Ra 1188). 19 Za 1202 tarihli bir diğer hüküm ise deve bedeliyyesinin Adana'da 80 grş olduğunu gösteriyor (Cevdet Maliye, no: 24 180)

XVIII. yy da bu tip bedeliyyelerin tahsilinde çeşitli yolsuzluklar da olmaktadır. Bu konuda bkz.: Y. Özkaya, 18. yy'da çıkarılan adaletnâmelere göre Türkiye'nin iç durumu. Belleten, cilt 38, sayı 151.

XXIII. yy'ın sonunda ve gerekse XIX. yy'ın başındaki savaş dönemlerinde aynen at veya deve yerine bedellerinin tahsil edildiğini gösterir bol belge vardır. Bu belgelerden anlaşılacağına göre bazı hallerde aynı yükümlülük, yükümlünün aynen ödeme kabiliyeti olmadığından bedele çevrilmiş, bazı hallerde ise devlet doğrudan bedel tahsilini tercih etmiştir. Deve bedeliyyesi için bkz.: Cevdet Maliye, no: 31 208 (16 S 1186), 21449 (1207), 21 450, 24 182 (9 C 1215); Hatt-ı Hümâyun, no: 11 488 (2 C 1205), 11 255 (1205); 16 251 (1227); MAD, no: 19 708 (1196), 18 626 (1225), 20 150 (1245).

edilen "cebely bedeliyesi" ni ise bunlardan ayırmak gerekir. Sefer sırasında Ordu Hazinesi doğrudan müsâderelere de girişirdi (19).

Görülüyor ki sefer yıllarında savaşın finansmanı için barış yıllarında tahsili söz konusu olmayan, ya da sınırlı olan (müsâdere gibi) ek kaynaklar gerekmektedir. Savaş sırasında olağan ve olağandışı tüm kaynakların tahsilâtında Ordu ve Rikâb hazinelerinin işbirliği yaptığını kabul etmek gerekir. Rikâb Hazinesi eğer kendi yapacağı masrafları aşan tahsilât yapmışsa herhalde gerektiğinde bu, Ordu Hazinesi'ne transfer ediliyordu (20). Zaten 1787-92 savaşlarında Ordu Hazinesi mevcut parasıyla savaşı finanse edemez duruma düşmüş ve sürekli olarak merkezden gönderilecek paralara muhtaç kalmıştı.

O halde tekrar edelim: Savaş sırasında devletin gerçek mali durumunun saptanabilmesi için Ordu Hazinesi hesaplarının merkezde tutulan diğer hesaplarla bir araya getirilmesi gerekmektedir. Ancak bu, gerek bugünün araştırmacısı ve gerekse dünün Osmanlı maliyecileri için öyle sanıldığı kadar basit ve kolay bir iş değildi. Savaş yıllarında, hükümdarların bile önlerine bu konuda tatmin edici tablolar konulamadığından şikâyetçi olduklarına bakılırsa, Osmanlı devlet maliyesinin bu yüzden karışık hâllere düştüğü ve özellikle savaşların süresi uzadıkça, maliyedeki bu gibi karışıklık ve sorunların daha da arttığı anlaşılmaktadır.

Kanımızca bu karışıklık ve zorlukların ilk nedenini "bütçe" dönemi uyumsuzluklarında aramak gerekir. Şöyle ki: Osmanlılar "bütçe" yani kesin hesap çıkarmak için devre sonunu (yıl sonu) beklerlerdi. Ne var ki, Ordu Hazinesi için devre sonu demek, savaşın bitimi demekti. Savaşların başlama ve bitiş tarihleri ise barış yıllarının "bütçe" dönemleriyle uyuşmazdı ve özellikle eğer savaş süresi bir yılı aşıyorsa önemli sorunlar çıkardı. Bu nedenle savaş yıllarda dönem sonu geldiğinde "bütçe" diye önce donuk kalıplar doldurulur, Ordu Hazinesi hesapları ilk elde bunlara katılamaz, savaşın bitimi ve ordu defterdarının kendi defterini ayrıca arzemesi beklenirdi. Ancak daha sonra gelen ordu hazine defterlerine göre merkezdeki esas kayıtlarda her zaman gerekli tashihlerin yapıp, yapılmadığı da kuşkuludur. Nitekim 1660-61 "bütçe" sini inceleyip, yayımlayan Prof. Barkan da "...harp zamanlarına rastlayan bütçe cedvellerinde, devletin normal bütçesi dışında ayrı gelir kaynaklarından

(19) 1206 yılına ait aylık bir Ordu Hazinesi defterinde hazine gelirleri arasında 6 kişinin "muhallefat bahası" yer almaktadır (Cevdet Maliye, no: 16 938).

"...müteveffay-ı müşârinileyhin emvâl ve eşya ve zimemâtını ... götürüb ordu-yı hümayunum hazinesine teslim eylemen..." (Cevdet Maliye, no: 22 842, Sofya mollasına vs ye hükümden)

"Bundan akdem kâffe-i emvâl ve eşya ve emlâkinin cânib-i mîrîden zabtı fermân olunan Köstendil Beği Emin Ağa tarafından bu def'a ordu-yı hümayun hazinesine teslim olunan 12 500 gurus mukabili cerâim-i sâbıkası avf olunub, kâffe-i emvâl ve eşya ve zimemât ve emlâkinin kendüye in'am olındığını müş'ir bu def'a mümâileyh yedine emr-i âli ısdâr ve ..." (Cevdet Maliye, no: 22 699, 20 Ca sene 1206).

(20) Padişah Selim'in şu hatt-ı hümayunu orduda mevâcib alacak askerlere ait listenin ordu tarafından hazırlanıp merkeze gönderildiğini, gerekli paranın da merkezdeki defterdar tarafından tahsil edileceğini, sonra da cepheye gönderileceğini göstermektedir:

"Kâimimakam paşa, işte bu iki kâst mevâcib lehtî'l-hamd çıktı. Lâkin muharrem meyâcibi dahi şimdiden hemen ordu-yı hümayuna yazasın. Tekemmülen tertibini yapsınlar, gönderüstünler. Am dahi tahsiline defterdar baksın. Yarın öğle namazın kılıb, şeyhülhalâm efendi ve sen ve reis efendi, kethüde ve Darbhâne Nâzırı gelesiz" (Hatt-ı Hümayun, no: 9 291,t: 1204)

faýdalandygy halde bu kayıtların çok def'a bütçe cedvellerine aksettirilmemiş olduğu..." ndan şüphe ettiğini söylemektedir (21).

XVIII. yy'ın ikinci yarısından sonra, gerek devletin mali yapı ve usullerinde meydana gelen değişiklikler ve gerekse uzun süren savaşlar nedeniyle, kesin hesap çıkarmaya ilişkin bu ihmalkârlık ve belki de imkânsızlık daha da artmış olmalıdır. Nitekim, bu dönemler için arşivlerde düzenli "bütçe" lere rastlanmayışı da bu açıdan anlamlıdır.

XVIII. yy'ın son çeyreğinde, devletin savaş yıllarındaki gerçek hesap durumunu ortaya koyabilmek için aslında başka zorluklar da vardır. Çünkü bu dönemde Darbhâne Âmiri'nin de ayrı bir hazine biçiminde devreye girdiği ve bu kuruma ait bazı kaynakların da savaşların finansmanına seferber edilmiş olduğu görülür. Ordu Hazinesi hesapları içinden, Darbhâne-i Âmiri'ye ait bu gibi fonları elimine ederek, giderek yalnız Hazine-i Âmiri'ye özgü, savaş dönemine ait genişletilmiş bir gelir-gider tablosu ortaya çıkarmak her zaman mümkün de değildir (22).

Ancak, Selim III'ün ıslahatlarından sonra ve de onu izleyen Mahmut II devrinde, merkez maliye teşkilâtında yer alan hazinelerin sayısı artınca, o zaman Ordu Hazinesi hesaplarının daha özenli tutulması gerektiği anlaşılmıştır. Gerçekten, bu döneme ait bazı Ordu Hazinesi hesapları gözden geçirildiğinde, Ordu Hazinesi'ne intikal eden kaynakların ve de yapılan giderlerin aslında (veya savaş sonunda) hangi mali kuruma ait olduğunun kolayca saptanabildiği görülür (23).

XVIII. yy'ın son çeyreğinde ve özellikle 1787-92 savaş döneminde, Rikâb ve Ordu Hazinesi ayırımı, Osmanlı mali yönetiminde çeşitli sorunlar

Diğer bir belge de, Matbah-ı Âmiri ile Arpa Emâneti'ne yeni bir düzen verilmesi nedeniyle, buralara tahsis olunan paranın bir kısmının tasarruf edildiğini, ordu defterdarının talebi üzerine bu fazlanın mevâcib ödemeleri için orduya transfer edileceğini ortaya koymaktadır (Hatt-ı Hümayun, no: 11 325, t: 1206).

[21] Ö. L. Barkan, 1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. 17, no. 1-4 (İstanbul 1960), s. 329.

[22] Örneğin "Ordu Hazinesi" nin Safer 1206 (Ekim-Kasım 1791) ya ait ayhık hesap defterinde yer alan gelir kalemlerinden biri de şudur: "Mukataat ve resm-i kasr-ı yed ve timar cebelüsi ve sâir mevaddan". O yıllarda Darbhâne'ye ait mukataalar da olduğuna göre, bu başlık altında yer alan tüm meblâğı tereddütsüzce Hazine-i Âmiri'ye maalemtmeye olanak yoktur (Cevdet Maliye, no: 16 938).

[23] 1222 yılının 23 Safer (Mayıs 1807) inde çıkarılan bir hesapta "Ordu Hazinesi" mevcudunun temelinde "seferiyye akçesi" diye ayrılan fondan oluştuğu, sonra bunun üzerine diğer gelirlerin eklendiği görülmektedir. Bu "diğer" leri arasında "Rikâb-ı Hümayundan gelenler" ile "İrâd-ı Cedid Hazinesi'nden gelenler" birbirine karıştırılmadan ayrı ayrı not edilmişlerdir (Cevdet Maliye, no: 23 098).

Ordu Hazinesi'nin Şevval 1244 (Nisan 1829) e ait gelir gider hesaplarında da görülen şudur: Ordu Hazinesi'nin bir ayhık geliri 1 523 619 grş olup, bunun 1,5 milyonu "Der Aliyye 'den vürüd idtib Hazine-i Âmiri'ye irâd kayd olunan"dır. 23 619 grş'u ise Ordu Hazinesi tahsil etmiştir. fakat bunlar da "varidât-ı Hazine-i Âmiri"den oluşmaktadır (MAD, no: 19467).

1246 yılı Muharrem ayına ait (1830 Haziran-Temmuz) Ordu Hazinesi hesaplarında da, hazinenin toplam 510 392,5 grş gideri olduğu, fakat bunun ancak 159 194 grş'unu kendi gideri olarak gösterdiği görülür. Kayıtlara göre Asâkir-i Mansûre için verilen meblâğlar "ta'vizen" verilmiş olup, bu giderlerin sonra Mansûre Hazinesi'ne maledileceği anlaşılmaktadır (Cevdet Maliye, no: 17 302).

yaratmaktaydı. Aynen yayımladığımız bir belge (24) bu sorunları çok açık bir biçimde ortaya koymakta. Belgeden de izleneceği üzere, günün sultanı Selim III "Elbet devletimin irâd ve masrafını bilinmedikçe bu işler görülmez" diyerek, merkezle cephe arasındaki malî koordinasyon bozukluğu nedeniyle, devletin gelir-gider durumu hakkında yeterli bilgi sahibi olamadığından yakınmaktadır. Padişah şu gözlemde bulunmuştur: "Seferiyye masârif-i ve teferruatından olan mühimmât bahâları irâd-ı Devlet-i Aliyye'den olmayarak nakd akçe ile bu taraftan idare olunur, irâd orduda masârifin cümlesi bu tarafta teşekkül olur." Bu satırların anlamı şudur: Savaş giderleri nakit parayla ve hem de devletin (Hazine-i Âmire) olağan gelirlerinden sayılamayacak kaynaklardan finanse edilmektedir. Oysa, devlet gelirleri zaten ordu emrine verilmiş durumdadır. Fakat buna rağmen, giderler için devamlı merkeze başvurulmaktadır. Padişah bu gözlemde bulduktan sonra devletin gelir-gider durumu hakkında bilgi sahibi olabilmek için cephedeki bazı defterlerin merkeze gönderilmesini emretmiştir.

Padişahın savaş sırasında devletin toplam ve gerçek (fiili) gelir-gider durumu hakkında bilgi sahibi olmak istediği açıktır. Oysa, kendisine verilen bilgiye bakılırsa, cepheden merkeze celbini emrettiği defterlerden bu bilgileri çıkarmaya olanak yoktur. Zira söz konusu defterler, daha önce de değindiğimiz kalıplaşmış, donuk verileri ihtiva etmekte olup, padişahu tatmin etmekten uzak bir niteliğe sahiptir.

Belge, bu kalıplaşmış çerçevenin güzel bir tasvirini de ortaya koymaktadır: Hazine-i Âmire defterlerinde ancak mürîye yani bu hazineye ait gelir-gider rakamlarını bulmak mümkündür. Bu rakamlar da "irâd-ı mukarrere-masârif-i mukarrere" (veya irâd-ı muayyene ve masârif-i muayyene) adıyla anılır ki, adlarından da anlaşılacağı üzere bunların yıllık tutarının ne olacağı üç aşağı-beş yukarı zaten bililir.

Belgenin ortaya koyduğu diğer bir gerçek de şudur: Barış yıllarında bile artık "irâd-ı mukarrere" ile "masârif-i mukarrere" yi karşılayamaz duruma gelinmiştir. Yani "bütçe" ler açıktır. Bu açığı kapatılabilmek için hazine "zuhûrât" (olağandışı, ârizî) adıyla anılan ek gelirlere muhtaçtır ve açıklar "zuhûrat" kaynaklarla bile kapatılamadığı için, zaman zaman esham çıkarmak zorunda da kalmıştır (25).

Savaş sırasında ordudaki hazine defterlerinin merkeze celbinin âdet olmadığı da yine belgeden anlaşılmaktadır. Hatta, öyle ki bu defterlerin gelmesi ile ordudaki düzenin sarsılacağı inancının egemen olduğu görülmektedir. Rikâb defterdarı padişaha dönem sonunda hazine defterlerinin zaten geleceğini ve o zaman hazine hesabının çıkarılacağını, dolayısıyla beklemesinin uygun olacağını söylerse de, padişahın emri kesindir.

Padişah Selim'in, savaş sırasında devletin fiili gelir-gider durumu hakkında bilgi sahibi olmak istediğinin anlaşıldığını söylemiştik. Diğer bir deyişle, onun bilmek istediği hesaplar Ordu Hazinesi hesaplarıydı. Ordu Hazinesi hesaplarını kapsamı dışında tutan, donuk ve kalıplaşmış Hazine-i Âmire hesaplarının fazla bir şey ifade etmeyeceği ortadaydı. Nitekim Selim III'ün bu emrinden sonra "Ordu Hazinesi" hesaplarının İstanbul'a gönderildiği görülmektedir (26).

(24) Hatt-ı Hümayun, no: 8 797 (Bkz.: Ek belge no: 19)

(25) "Zuhûrat" gelirler hazine için önceden hiç hesapta olmayan, beklenmedik gelirlerdir. Müsâdere gelirleri buna en iyi örnektir.

(26) Hatt-ı Hümayun, no: 8 368 (t: 1204), Ordu Hazinesi mesraf defterinin arzı hakkındadır.

Böylece, denebilir ki Selim III, cephe ile merkez arasında ya eskiden var olup da sonra tavsamış olan bir mali koordinasyon düzenini yeniden diriltmiş, ya da ilk olarak kendisi yeni bir düzen tesis etmiştir. Bu düzen, savaş sürerken bile ordu hesaplarından merkezin sürekli haberdar kılınmasından ibârettir. Bu düzen, saptamalarımıza göre 1787-92 savaşının son yıllarında, yani Selim'in saltanatına rasthyan kısmında teessüs etmiştir. Selim, kendi devrindeki bir sonraki savaşta da aynı düzenin yürütülmesinde ısrar etmiştir. Bunu şu sözlerinden anıyoruz: "Esfâr-ı sâbıkada ordunun irâd ve masraf defterleri her ayda bir kere gelür idi. Yine o kâideye riâyet olunsun. Irâd ve masrafı bilmiş olayım" (27).

Daha sonraki yıllarda bu kural iyice yerleşmiş ve Ordu Hazinesi hesapları genellikle aylık olarak (bazen iki aylık, üç aylık hesaplar da gönderildiği olurdu) merkeze gönderilip, padişahlara arz edilmeye başlanmıştır (28). Saptamalarımıza göre, gelen bu hesaplar merkezde Baş Muhasebe Kalemî defterlerine geçirilmek üzere defterdara havale olunur, sonra da hesaplar ilgili malî kurumlara (hazinelere) mahsub edilirdi (29).

3- BUNALIMIN GÖSTERGELERİ

Elimizde, savaş sırasındaki malî sıkıntının boyutlarını tam olarak gösterebilecek o yıllara ait "bütçe" verileri yoktur (Bu dönemde "bütçe" yapılamamış olması büyük olasılıktır). Bununla birlikte, diğer çeşitli belge ve olaylar, savaş sırasında büyük bir malî bunalımın varlığını kanıtlamada bize yardımcı olabilmektedir. Ayrıca; ileride değinilecek olan savaş dönemi ve sonrasına ait çeşitli önlemler de, bu bunalımın dolaylı göstergeleri olarak değerlendirilebilirler ki, o zaman bunalımın boyutlarıyla ilgili tablo daha da netleşir.

Elimizde, savaş yıllarının ortasında, günün defterdarınca kaleme alınmış ve malî sorunları gözler önüne seren bir "takrir" var (1). Bu takririnde defterdar, ordu masraflarıyla ilgili kayıtların elde olmadığını ve bu nedenle devletin fiili ve global gelir-gider durumu hakkında bilgi arz etmenin şu sırada mümkün olamayacağını vurguluyor:

"...bu maddenin tahkiki Devlet-i Aliyye'nin 203 senesine mahsûb olarak bir senelik irâd-ı mukarreresiyle bir senelik masraf-ı muayyenesinin müfredat deferleri ordu-yı hümayundan celb ve tettebbu' buyrulduktan sonra sahihen ma'lûm-ı veliü'n-niâmileri olacağı..."

Ama, buna rağmen defterdar, savaş öncesi durumunun bir uzantısı halinde malî durumun vahametini gözler önüne serabiliyor. Savaş arefesi için, onun malî durumla ilgili olarak ortaya koyduğu tablo şudur:

(27) E.Z.Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları-Nizam-ı Cedid-1789-1807*, s. 90 (Ankara 1946, TTK yayını)

(28) HH, no: 41 836 D [Ra 1226], 41 616 [S 1226], 41 746 [Z 1226, üç aylık hesap], 41 703 [Ca 1227, iki aylık], 41 733 [C 1227], 41 516 [Ra 1228], 41 479 [R 1228]; Cevdet Maliye, no: 17 302 [S 1246]; MAD, no: 19 467 [Şevval 1244]; HH, no: 19 932 [1248].

(29) HH, no: 19 912 [1248], 19 940 [1248], 19 932 [1248].

(1) Hatt-ı Hümayun, no 8 797 (Bkz. Ek belge no 19)

“...Devlet-i Aliyye-i dâimü'l-kararın senevî irâd-ı muayyenesi vakt-i hazarda bile masârif-i muayyenesine kifâyet itmeyüb, be-her hal zuhûrâtdan ilâve ile idare olunub, hatta aralık aralık bazı esham tanzimi ve zuhûrât irâd tedârikiyle rû'yet olunugeldiği ma'lûmdır.

Bundan akdem hüdâvendigâr-ı sâbık merhum efendimizin zaman-ı saltanatlarında dahi irâd ve masrafın keyfiyetlerini talep buyurmalarıyla aklâm-ı Hazine-i Âmire'den muhrec defâtir mantukmca irâd-ı mîriyye masârif-i muayyeneyi ihâta itmeyüb üç bin kise akçe mikdârı masraf açıkda kaldığı gösterilmişdi...”

Defterdara göre; savaş öncesinde giderler ne ise, şimdi de aynı gider kalemleri zaten mevcuttu. Ayrıca, bunlara yenileri de eklenmiştir. Gelirlerde ise, savaş nedeniyle bazı azalmalar söz konusudur:

“...Şimdi Özi ve Hotin mevâcibleri yedi sekiz yüz kise mikdârı olub, bunların mürettebatı mîriye kalmış ise dahi, ana muâdil irâd-ı mukarrereden olan Eflâk ve Boğdan cizyeleri ve Tombasar hassı ve İsakçı ve İsmail ve Silistire ve İbrail cizyeleri ve sâir bu makule katı külli emvâl-i mîriyye ve sefer-i hümâyun takribiyle halel-pezîr ve sâir masârif-i mühimme gün-be-gün tekevvün itmekde olmağla...”

Vergi gelirlerindeki azalma yalnızca savaş bölgesine münhasır değildir. Savaş nedeniyle, genel olarak halkın vergi ödeme gücü azalmış ve mültezimler de mukataaların iltizamına artık rağbet etmez olmuşlardır:

“...O makule emvâl-i mîriyye tahsil olunugelen kazaların fi'l-aslı ahâli ve reâyâları ma'mûr iken ya sefer-i hümâyun takribi veyahud avârizât-ı sâireye mebnî hallerine zaaf gelmekle cizye ve avârizaların iltizamlarına kimesne tâlib olmayub, buyruldukları elde kalmaktan nâşi zarûri an hızaneye tertib olunmuş olduğu zâhir olmağla...”

Padîşahın isteğine rağmen, fiili savaş giderleri ve de devletin toplam gelir-gideri hakkında kesin rakam veremeyen defterdarın, üzerinde özellikle durduğu nokta kendi ifade tarzıyla şudur: Yıllık olağan giderlerimizin başında İstanbul'daki Kapukulu Ocakları'na ödenen maaşlar gelir ki, bu 10 000 kise (5 milyon grş) kadar tutar. Buna, taşradaki kapukulların maaşlarını eklemek gerekir. O zaman, sadece kapukulu askeri için yılda 18 000 kise (9 milyon grş) ye gereksinme var demektir. Ayrıca bunun üzerine Tersâne'nin, Matbah ve Arpa emînlerinin, Baruthânelerin, İstanbul Ağası'nın ve Tophâne Nâzırı'nın yaptığı giderler binmektedir. Bu gider kalemleri, barış zamanında bile olağan gelirlerle karşılanamıyor idi... Savaş öncesinde zaten mevcut olan “bütçe” açığı, savaş içinde daha da büyümüştür. Giderlerin finansmanı “arızî” gelir kaynaklarına bağlıdır...

1204 (1789-90) tarihli bir diğer belgede ise, gerek Hazine-i Âmire'de ve gerekse Darbhâne'de para kalmadığı ifade olunmaktadır (2). Oysa, hazine durumu böyle iken, sadrazam o sıralarda cephedeki asker için, acele olarak üç-dört bin kisenin gönderilmesini beklemekteydi. Ne var ki, bu paranın kendisine tam olarak gönderilmesi mümkün olamamış ve bazı para

(2) “...ve Hazine-i Âmire ve Darbhâne-i Ma'mûre'de akçe mefkûd ve maaraf ise yalnız mikdâr-ı mezkûre münhâsır olmayub...” (Hatt-ı Hümâyun, no 7 900. Eski. Belge 21)

transferleri, müsaderele ve padişahın borç almaları onun bu isteği ancak kısmen karşılanabilmişti. Öte yandan, o ara yapılan hesaplar, ordunun para talebinin bu üç-dört bin kiseden ibaret kalmayacağını ve takip eden aylarda orduya gönderilmesi gereken para toplamının otuz bin kise (15 milyon grş) yi bulacağını göstermekteydi.

Ordunun para talepleri ve bu taleplerin yerine getirilmesinde karşılaşılan güçlüklerle ilgili olarak elde başka bilgiler de vardır. Örneğin, diğer bir seferinde sadrazam ordu hazinesi için 1000 kise talep etmiş, ama defterdar sarraflardan borç alarak, bunun ancak yarısını tedarik edebilmişti. Sarraflardan alınan bu paranın geri ödenmesinde ise müsadere gelirleri ile Darbhâne'nin olanaklarından medet umulmaktaydı (3).

Kısacası; savaş döneminde, ordunun merkezden para taleplerinin arkası gelmemiş, bu talepler merkezde hep sorun olmuş ve en önemlisi istenen miktarlar genellikle kısmen ve zorla şuradan buradan sağlanan paralarla karşılanmaya çalışılmıştı (4).

Savaş yıllarında, padişahların özel gelirlerinin (*ceyb-i hümmâyün*) durumu da pek iyi değildi. Bu nedenle, onların (Abdülhamid I ve Selim III) bu savaş döneminde, eski yıllarda olduğu gibi, kendi özel hazinelerinden devlet hazinesini destekleme olanakları da pek olmamıştır (5).

4- İSVEÇ'E MALİ YARDIM MESELESİ

Biraz önce görtüldüğü üzere, savaş döneminde, Osmanlı Devleti'nin mali durumu fevkalâde kötü olup, kendi zaruri masraflarını finanse edemez durumda idi. Ancak, durum böyle iken Osmanlı Devleti bir de İsveç'e mali yardım taahhüdünde bulunmuştu. Mali açıdan anlamsız ve ters görünen bu olayın, günün siyasi ve askeri koşulları göz önüne alındığında kuşkusuz, mantıklı bir açıklaması vardı. Fakat, burada biz, konunun bu yönleri üzerinde uzun boylu durmayarak, sadece bu yardım işinin Osmanlı maliyesi üzerine getirdiği maddi ve psikolojik yükün ağırlığını tebarüz ettirmeye çalışacağız. Dolayısıyla bu bölümdeki bilgiler, yukarıdaki başlığın ilk elde uyandırdığı izlenimin tam tersine, Osmanlı maliyesinin başkalarına yardım edebilir değil, fakat kendinin yardıma muhtaç durumda bulunduğunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Mali yardım konusunu ilk ortaya çıkaran İsveç kralı olmuştu. Kral Rusya'ya karşı savaş açmayı planlamış ve bunun Rusya ile hâlen savaşmakta olan Osmanlı Devleti'ne de büyük yararı olacağını düşünerek, Osmanlı Devleti'nin kendisini paraca desteklemesini istemişti. Önerisi olumlu karşılanmış ve sözlü olarak bir anlaşmaya varılmıştı. Bu anlaşmaya göre, İsveç fiilen Rusya ile savaşa tutuştuğu taktirde, Osmanlı Devleti İsveç'e savaş

(3) Hatt-ı Hümmâyün, no 16 102 (t: 1204)

(4) Hatt-ı Hümmâyün, no 9 268 ve no 7 985

(5) I. Abdülhamid kendisinden para istendiğinde bir ara şöyle cevap vermek zorunda kalmıştı: "...mevcut olsa alimallah kendi harçlığını dahi gönderir idim. Bu vakitte dirîğ olunur mu? Lâkin hazinelerin hâli cenâbınızın ma'ûmudur. Bu akçe fikri gece gündüz rahatımı meslûb eylemiştir..." (Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 129, İstanbul 1303). Selim III'ün de savaş esnasında, kendi cebinden mîrî hazinayı destekleme olanakları selefinden pek farklı değildi. Bkz.: S. J. Shaw, *Between Old and New*, s. 81

yılları için 8 000 kise (4 milyon grş), savaş bitiminde de on yıl süre ile her yıl 3 000 kise ödeyecekti (6).

Bu anlaşma henüz yazılı hale dönüşmeden, İsveç gerçekten Rusya'ya saldırdı. Arkadan, gerekli koşulu yerine getirdiğini belirterek, Osmanlı Devleti'nden 8 000 kisenin ödenmesini talep etti (7). Osmanlı Devleti ise, temelde İsveç'i hakkı bulduğunu ifade etmiş, fakat mali imkânlar elvermediği için, henüz yazılı anlaşma da bulunmadığını bahane ederek, konuyu geçiştirmişti. Bunun üzerine İsveç'in anlaşmayı bir metne bağlama hususundaki baskıları arttı.

Mali durumun vahimliğine rağmen, siyasi ve askeri konjonktür İsveç'in kesinlikle küstürülmemesini gerektiriyordu. Bu nedenle, tüm imkânsızlıklara rağmen, İsveç'e az da olsa bir şeyler ödeyebilmenin çareleri aranmaya başlandı. Hatta savaşı sürdürebilmesi için İsveç'e gerekli parayı Avrupa ülkelerinden bulması önerilerek, Osmanlı Devleti'nin bu konuda bir borç senedi vereceği bildirildi (8). Ancak, İsveç bu öneriyi câzip bulmayınca, "şimdilik" üç bin kise gönderilmesi konusunda kesin karar alındı ise de, bu para bir türlü bir araya getirilemedi (9). Sonunda, padişah bizzat devreye girerek, orduya gönderilmek üzere hazırlanmış olan iki bin kisenin yarısının İsveç'e gönderilmesini emretti (10). Ne var ki, bu da tam gerçekleşemedi ve İsveç için alıkonan paranın yarısı da daha İsveç'e verilemeden yine orduya gönderilmek zorunda kaldı (11).

Bu arada, yazılı bir anlaşma konusunda ısrarlarını sürdüren İsveç, yeni bir öneri getirerek, toplam 25 bin kise üzerinden anlaşmaya razı olduğunu bildirdi. Osmanlı Devleti ise, toplam yardım miktarının 20 bin kiseyi aşmamasında direnerek, savaş yıllarında 4 bin kise ödenebileceğini, geri kalanını ise barıştan sonra on yılda eşit taksitlerle ödenmesinin uygun olacağı görüşünü savunmaktaydı (12). Bu ön anlaşmadan sonra, ilk dört bin kisenin yarısının verilmesine karar alındı ise de, İstanbul'dakilerin tersine cephede bulunanlar şu görüşleri ileri sürerek bu karara şiddetle karşı çıktılar: Devlet kendi askerinin maaşını veremez ve gerekli malzeme ikmalini yapamaz iken dışarıya para göndermek uygun bir iş değildir. Gerçekçi düşünülmesi ve savaşı uzatacak planlardan kaçınılmalıdır. İsveç'in yardımları inkâr olunamaz, fakat devlet ne şimdi, ne de sonra yerine getiremeyeceği bir mali taahhüd altına girmemeliydi. Şimdi iki bin kise verilse bile, nasıl olsa arkası ödenemeyecektir. Bu miktar Osmanlı Devleti'ni mahcup olmaktan kurtarmaya yetmeyecek ve üstelik ziyan olmuş sayılacaktır. İsveç'e söz verildi diye, askerın rızkı ve maaşı kesilmemelidir... (13).

[6] Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 121

[7] A. g. e., s. 133

[8] A. g. e., s. 137-138

İleriki sayfalarda görüleceği üzere, Osmanlı Devleti o sıralar Avrupa ülkelerinden kendisi için de borç arama girişimlerine başlamıştı. Bu girişimlerle İsveç'e verilecek para arasında bir ilişki olabilir.

[9] Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 166 (İstanbul 1303)

[10] Aynı eser, s. 180

[11] Hatt-ı Hümayun, no 7 990

[12] Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 180

[13] A. g. e., s. 189 vd

Savaşı hızlandırmak amacıyla olan Selim III'ün tahta geçişi, Osmanlı-İsveç ittifakının yazılı bir anlaşma haline dönüşmesini kolaylaştırdı ve nihayet 12 Temmuz 1789 (18 Şevval 1203) da Beykoz'da taraflar yazılı bir anlaşmaya imza attılar. Anlaşmanın birinci maddesi (14) ile Osmanlı Devleti İsveç'e toplam 20 bin kise ödemeyi resmen kabul ve taahhüd ediyordu. Ödeme, savaş yılları için iki bin kise olacak, gerişi barış zamanında, on yıl içinde eşit taksitlerle verilecekti. İlk ödeme ise, anlaşmanın imza tarihinden önceki yıla mahsuben, taksitler halinde yapılacaktı.

Bu anlaşmadan sonra, tartışmalar bitmiş ve İsveç'e itirazsız para verilmek zorunda kalınmıştı. Bunun için mali olanaklar iyice zorlanmış ve taksitler halinde İsveç'e iki bin kise kadar bir meblâğ ödenmişti (15). Fakat, 1790 yazında İsveç Rusya ile Varen'de bir barış anlaşması imzalayınca, Osmanlı Devleti ittifak anlaşmasının ikinci maddesine dayanarak (16), İsveç'e mali yardımını durdurmuştu. Ancak bu uzun sirmemiş ve Prusya araya girerek Osmanlı-İsveç anlaşmasının yenilenmesini sağlamıştı. Prusya'nın İsveç'e kefil olduğu bu anlaşma ile Osmanlı Devleti İsveç'e 18 bin kise borcu kaldığını kabullenmiş ve ilk parti olarak 4 bin kise ödemeyi kabul ve tahhadüd etmişti. Dört bin kisenin yarısının hemen, kalanının da o yıl sonuna kadar ödenmesi gerekiyordu. İsveç de bunlara karşılık Rusya ile yeniden savaşa girecekti (17).

Prusya'nın aracılığı ile gerçekleşen bu yeni anlaşmayı, İsveç kralı pek olumlu karşılamadı. Kral, savaşa girmek için Osmanlı Devleti'nin yapacağı mali yardımı arttırmasını ve İngiliz donanmasının da Baltık da İsveç'e destek olmasını istiyordu (18). Ancak, olayların gelişmesi İsveç'in yeniden savaşa girmesine gerek bırakmamış ve Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları bir süre sonra son bulmuştur.

[14] Anlaşma metni için bkz.: *Tarih-i Cevdet*, c. 4, s. 296-98; *Mecmu'a-i Mu'âhedât*, c. 1, s. 160-62.

Anlaşmanın mali yardım konusuyla ilgili birinci maddesi şöyleydi:

"Devlet-i Aliyye İsveç devletine şerâitü'l-zikr ile yigirmi bin kise akçe ile imdad eylemek hususını taahhüd iderler ve meblâğ-ı mezbûr Asitâne-i Saadet'de mukim İsveç elçisine zikr-i âti vech üzere virile. İşbu sened tarihinden i'tibâren cenk ve muharebe esnâsında be-her sene ikişer bin kise akçe virile ve ba'd hitâmü'l-muharebe bâki kalacak akçe, musalahanın in'ikâdi senesinden i'tibâr olunarak be-her seneye mikdâr-ı musavi üzere taksim birle on sene zarfında edâ oluna. Ve cenk ve muharebe esnâsında be-her sene virilecek matû'z-zikr iki bin kise akçeye dâir bu vech üzere taahhüd olunur ki, işbu muâhedenin imzası gününden i'tibâr olunan evvelki seneye mahsûben Devlet-i Aliyye peşin olarak beş yüz kise akçe i'tâ eyleye ve bâki kalan bin beş yüz kise akçe be-her dört ay beşer yüz kise olmak üzere hitâm-ı seneye dek edâ oluna, ve işbu evvelki seneden sonra cenk esnâsında sâlifü'l-mikdâr senevî iki bin kise akçe be-her üç ay hitamında beşer yüz kise i'tâ oluna".

[15] Hatt-ı Hümayun, no 8 131, no 10 708, no 8 100 ve no 9354 (Bkz. Ek belgeler no: 23,24 ve 25). Ayrıca bkz.: *Tarih-i Cevdet*, c. 5 (1303 baskısı), s. 64

[16] İkinci madde uyarınca taraflar tek başına ve birbirine haber vermeksizin Rusya ile barış imzalayamazdı.

[17] *Tarih-i Cevdet*, c. 5, s. 96-7, 162-3

[18] A.g.e., c. 4, s. 163

Başbakanlık Arşivi'nde bulunan ve Cevdet Maliye no 21 349'a kayıtlı tarihsiz bir belgede "İngiltereli ve İsveçliye virilecek akçeler için mülâhaza olunan meblâğıdır" başlığı altında, toplam 180 168 gurus tutan bir meblâğ gösterilmekte ve bu meblâğın hangi kaynaklardan sağlanacağı listelenmektedir. 1787-92 savaşları sırasında İngiliz hükümetinin, bir ara donanma hazırlayarak Rusya'ya karşı harekete geçerek, dolaylı

Ancak, savaşların bitimi, İsveç'e vaad edilen mali yardımın unutulmasını sağlayamamıştı. Zaten İsveç elçisi de sürekli olarak bu vaadi hatırlatmaktan geri durmuyordu. Osmanlı Devleti, her ne kadar bu konuda önce bazı tereddütler geçirmiş ve kalan kısmın ödenip, ödenmemesi ya da kısmen ödenmesi hakkında devlet erkânı arasında çeşitli görüşler ileri sürülmüş ise de (19), sonunda hem vaadi yerine getirme, hem de İsveç'in ilerde Rusya'ya meyletmesini engeller düşüncesiyle, İsveç'e yine bazı meblâğlar ödenmesi gerektiği görüşü ağır basmıştır (20).

Sonuç olarak, savaş döneminde İsveç'e yapılan toplam mali yardımın iki bin kiseden ibaret kaldığı anlaşılmaktadır. Bunun, pek önemsenmemesi gereken bir meblâğ olduğu ileri sürülebilir. Ancak, bu miktarın önemi, o suralarda maliyeye "marjinal" bir yük teşkil etmesi noktasında toplanır ki bu yükün ağırlığı Osmanlı maliyesini bunaltmaya yetmiştir. "İsveç'e hiç ödeme yapılmasaydı, alternatif maliyeti ne olurdu?" sorusuna ise kesin bir yanıt vermek güçtür (21).

5- MALİKÂNE MUKATAALARA VE ESHAMA İLİŞKİN SORUNLAR

Mukataaların hasılatı, eğer vergi oranlarında bir değişme olmaz ise, vergi konusu olan alanların üretim ve faaliyet hacimlerine bağlıdır. Örneğin bir gümrüğün faaliyeti artıyor, yani gümrüğe giren-çıkan malların miktarı zamanla çoğalıyor ise, o gümrük mukataasının hasılatı da zamanla artıyor demektir. Ters durumlar gümrük hasılatında azalmalara yol açacaktır.

Böyle olmakla birlikte, eğer bir mukataa malikâne olarak satılmış ise, gerçek hasılattaki bu artma ya da azalmalar, o mukataadan hazineye girecek meblâğı etkilemeyecek demektir. Mukataa hasılatındaki farklılaşmalar ancak malikânecinin kârını etkiler. Malikâneci "muaccele" ödeyerek satın almış olduğu mukataanın hasılatından sadece küçük bir kısmını her yıl "mal" adı altında hazineye ödemekle yükümlüdür, o kadar.

biçimde Osmanlı Devleti'ne yardımcı olmayı planladığı, fakat meclisin bunu onaylamayıp, tahsisat vermediği ve işin gerçekleşemediği göz önüne alındığında [Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. 4, ks 1, s. 593], yukarıdaki belgenin bu noktaya ilgili olma olasılığı kuvvet kazanmaktadır. Eğer öyle ise, belgeye göre, Osmanlı Devleti İngiliz donanmasını harekete geçirebilmek için, meclisin vermediği tahsisatı kendisi vermek için girişimde bulunmuştu.

(19) Hatt-ı Hümayun, no 12 964, no 13 074, no 9 722

(20) Hatt-ı Hümayun, no 14 137

(21) Bir görüşmede reisülküttab efendi İsveç elçisine savaş sırasında sadece tek cephede Osmanlı Devleti'nin yıllık giderinin 36 bin kise (18 milyon grş) olduğunu söylemiş ve bunun bir "hazine" demek olduğunu vurgulayarak, bu iki cepheli savaşta "iki hazine" harcadığını ifade etmişti [Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 172 vd] ki, bununla kastettiği şeyin Hazine-i Amire'nin iki yıllık geliri olduğu anlaşılmaktadır.

İsveç Baltık Denizi'nde Rus donanmasını engellemeyip, Rusya, 1768 savaşlarında olduğu gibi, Akdeniz'e inebilseydi, Osmanlı Devleti Karadeniz dışında bir de Akdeniz için donanma hazırlamak zorunda kalacaktı. Böyle bir durumda, kaptan paşanın ifadesine göre Akdeniz donanması için asgari beş-altı bin kise gerekecekti. Adaların savunulması için de ayrıca ek paralara ve çeşitli hazırlıklara gereksinme duyulacaktı. [A.g.e., c. 4, s. 180 vd].

İsveç'e ödenmiş olan iki bin kisenin Osmanlı maliyesine marjinal yükü ve alternatif maliyeti hakkında elde olan bilgiler bunlardan ibarettir. Fakat kesin yargılar için bunlar yeterli değildir. Bu konuda her şeyden önce, savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin giderlerinin gerçek düzeyinin daha sağlam verilerle ortaya konması gerekir. Fakat öyle

O halde, bu "mal"ların yıllar itibariyle değerlerinin değişip değişmemesi konusu, hazine açısından fevkalâde önemli bir noktadır.

Daha yıllar önce, bazı Osmanlı düşünürleri bu "mal" değerlerinin yıllar geçtiği halde pek değişmediğine ve bunun da hazinenin aleyhine olduğuna dikkati çekmişlerdi (22). Yeni yapılan ampirik çalışmalar da hazineye ödenegelen bu "mal"ların uzun yıllar sabit bir rakam olarak kalmış olduklarını doğrulamakta (23). Öyle anlaşılıyor ki, hazine "mal"ları uzun süre sabit tutarken, mukataaların "muaccele" fiyatları ile oynayarak (daha doğrusu piyasada oluşan muaccele fiyatlarındaki değişmelerden yararlanarak) onların gerçek hasulat düzeylerinden böylece etkilenme (yarar-zarar) yolunu tercih etmekteydi.

Ülkedeki genel fiyat düzeyinin devamlı bir yükselme eğilimi içinde olduğu ve zamanla paranın değer kaybettiği göz önüne alınırsa (24), "mal"ların yıllar itibariyle sabit kalması, hazineye bu kalemlerden giren meblâğın zamanla gerçek değerinin azaldığı anlamına gelir. Oysa, öte yandan hazinenin çeşitli masrafları câri fiyatlardan etkilenip artar (25). O halde, "mal"lar sabit iken, malikâne sisteminin hazinenin lehine işleyebilmesi için, mukataaların kısa sürede "mahfûl" olmaları ve muaccele değerlerinin fiyat artışlarını da masedecek biçimde devamlı yükselmesi gerekir.

görünyor ki, iki bin kisenin toplam giderlere oranından ziyade, bunun marjinal bir yük teşkil etmesi üzerinde durmak gerekir: İki bin kise çok istendiği ve ödenmesi gerektiğine kesinlikle inanıldığı halde Osmanlı Devleti'nin pek zorlanarak ödeyebildiği bir meblâğ olmuştur.

İşaret edilmesi gereken diğer bir nokta da bu savaşlarda Osmanlı idarecilerine egemen olan büyük şaşkınlıktır. Bunun nedenini geride bırakılan savaş yıllarında aramak gerekir. Osmanlı idarecileri, İsveç Rusya'yı durdurmazsa 1768 savaşlarındaki senaryonun aynen tekrarlanacağına inanmışlardı. Oysa bu, bir varsayımdan başka bir şey değildi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin İsveç krahının naz ve direnmelerini pek ciddiye aldığı ileri sürülebilir. İsveç'in Osmanlı Devleti için değil, fakat kendi çıkar ve güvenliği için de Rusya ile savaşmak zorunda olduğu noktası Osmanlılarca ihmal edilmiş görünmektedir.

Sonuç olarak, olayın alternatif maliyeti üzerinde durmanın spekülâtif nitelik taşıdığı ve bu yoldaki tartışma ve yorumların bizi bir sonuca götürmeyeceği belli olmaktadır. Fakat, İsveç'e vaadedilen ve ödenen paraların Osmanlı maliyesine önemli bir yük teşkil ettiği açıktır. Bu olay, veri yokluğunda, savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin mali sıkıntılarını yansıtır nitelikte olması bakımından da pek önemlidir.

(22) Bunlar arasında Penah Efendi ve Tatarcık Abdullah Molla'nın görüş, septama ve önerileri özellikle zikre değer. Bu Osmanlı aydınlarının mali konulardaki düşüncelerine izleyen sayfalarda ayrıca değinilecektir.

(23) M. Genç, Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, Ankara 1975 (ayrībası); M. Genç, A comparative study of the life term tax farming data and the volume of commercial and industrial activities in the Ottoman Empire during the second half of the 18 th century, Symposium on "South Eastern European and Balkan cities and industrial revolution in western Europe" sponsored by AIESEE, Hamburg 22/27 March 1976 (teksir).

(24) M. Genç'in hesaplarına göre, 1758 yılında bir Venedik Ducat'ı 3.12 guruşa eşdeğer iken, Osmanlı parasının giderek değer kaybetmesi sonucunda 1799'a varıldığında bir Venedik ducat'ı 8 Osmanlı gurusuna eşdeğer olmuştur (Malikâne sistemi, s.283). Bu verilere göre, kırk yıl içinde Venedik parası Osmanlı gurusu karşısında % 156 lık bir değer kazanmıştır.

Öte yandan S. Shaw'un 1756-1800 yılları arasında bazı tüketim maddelerinin fiyatlarını gösteren bir listesi de, bu dönemde mal fiyatlarında önemli artışlar olduğunu ortaya koymaktadır. 24 maddeyi kapsayan bu listeden birkaç örnek artışlar hakkında bir fikir verecektir: 1756 da toz şeker 20, pirinç 6, sabun 13, sıvı yağ 12, tereyağ 12 pâre iken (birimi). 1800 de her biri sırasıyla 120, 28, 36, 32, 50 pâreye yükselmiştir (Between Old and New, s. 446).

(25) Cevdet Maliye, no 16 679'a kayıtlı bir ferman müsveddesinde bu noktayı vurgulayan şu satırlar görülür:

1787-1792 savaş dönemi ele alındığında, malikânelere yatırılan toplam muaccele tutarlarının azaldığı görülmektedir. Nitekim, 1787 de ülkede malikâne mukataalara yatırılmış olan muaccelerinin genel toplamı (kümülatif) 13 157 386 guruş iken, 1789 da bu rakam 12 806 612,5 guruşa düşmüştür (26). Eski-yeni satılmış tüm malikâne mukataaların muacceleri toplamındaki bu düşme, doğal olarak savaş yıllarında muaccelenin bir yüzdesi olarak tahsil olunan "cebelu bedelleri" hâsılatında da düşmeye neden olabilmekteydi. Fakat, bu bölümde bizce esas önemli nokta, savaş yıllarında "muaccele" adı altında hazineye giren yıllık meblâğı bilmektir. M. Genç'in hesaplarına göre, 1780-85 döneminde hazinenin "yıllık ortalama muaccele geliri" 956 652 guruştur. 1793-98 döneminde ise bu rakam 871 684 guruşa düşmüştür (27). Genç, 1787-92 savaş yıllarını kapsamına alan bir rakam vermiyor. Fakat, onun malikâne mukataalarla ilgili listeleri tarandığında bu dönem hakkında da bir fikir edinmek mümkündür. Nitekim çeşitli mukataalara ait veriler, savaş yıllarında "mal" lar sabit kalırken muaccele bedellerinde düşme olduğunu göstermektedir:

Mukataanın adı	Muaccele (grş)	Mal + kalemiyye (grş)	Yıl
Pamuk ve pamuk ipliği ihra-cat resmi.....	270 000	13 758	... 1787
	244 320	13 758	... 1790
şumnu astar resmi.....	710	110	... 1783
	150	110	... 1787
Sakız gümrüğü.....	230 000	21 562(*)	... 1781
	180 000	"	... 1783
	132 200	"	... 1788
	168 000	"	... 1790
Edirne ipeki kumaş resmi.....	9 500	224	... 1774
	5 200	"	... 1788
	5 200	"	... 1792
Trabzon keten bezi damga resmi....	7 500	5 655	... 1780
	6 000	"	... 1785
İstanbul kantar resmi.....	137 600	10 500	... 1779
	125 120	"	... 1784
	120 000	"	... 1787
	124 260	"	... 1789

"...bi'l-cümle mukataatın hân-râbita ve tensikinde revâc-ı es'ar ve eşya beynü'n-nâs ne vechile mütedâvil ve câri ise ana göre hesab olunarak mal-ı mîrîleri hadd-i i'tidâlde tertib olunmuş ise dabi, inkılâb ve tebdil-i zaman ile cemi' eşyanın revâcına refte refte tezâyid ve terakki geldikçe her bir mukataanın bedel-i iltizamları dabi sene-be-sene müterakki olub, evâil-i hâlâ nazarın iki üç katına resîde ve müntehâ ve emvâl-i mukayyedeleri eski ahvalde kalub cânib-i beytü'l-mâl-i müslimîne bir güne nef' ve fevâidi olmadığı zâhir ve bedihî ve masârif-i mîrîyye ise eski fiyatında olmayub, cemi' mehamm-ı Devlet-i Aliyyem fiyat-ı câriye ile rü'yet ohmageldiğinden..."

(26) M.Genç, a.g.m., s. 282

(27) A.g

Istanköy adası gümrüğü.....	50 000	12 505,5	... 1786
	40 000	"	... 1789

Not:

(*)Kalemiyyesi hariç

"Mal" lar sabit tutulduğu halde, muaccelle bedellerindeki bu düşme, savaş döneminde "mal" lara zam yapılamaması gibi bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Zira zammın muaccelle bedellerini daha da düşüreceği açıktı. Ashında, zamanla muaccelle değerleri yükselen bazı mukataalar için de aynı şey söz konusuydu. Bunların "mal" larına yapılacak bir zam da muaccelle bedellerini aşağıya çekebilirdi. Dolayısıyla, malikâne mukataa "mal" ları sadece çok uzun aralıklarla ve ancak müsait yıllarda arttırılabilmıştır. Savaş yıllarında ise, bu gibi operasyonların göze alınması pek kolay değildi.

Kısacası; 1787-92 savaş dönemi malikâne sistemindeki bazı mahzurların iyice görülmesine neden olmuş ve bu sisteme son verme veya tadil etme, ya da en azından "mal" değerlerini revizyona tâbi tutma eğilimi kuvvet kazanmıştır (28). Fakat, bu yöndeki bazı önemli kararlar için savaşın sona ermesini beklemek gerekecektir...

Eshama gelince: Savaş başladığında esham uygulamasının on ikinci yılına varılmıştı. Bu süre, eshama ilişkin bazı sorunların da su yüzüne çıkması bakımından yeterli oldu. Bu dönemde artık genel eğilim esham satışlarını durdurmak yönündeydi. Hatta bir ara, "...Gümrüklerden ve mukataat-ı sâireden esham mahlûl oldukça kimesneye tevcih olunmayub hazineye irâd olmak üzere zabt olunması..." kararı dahi alınmıştı. Böylece artık hazine, dağıtılacağı "faiz" lerin yine hazineye girmesinin yollarını aramaktaydı. Defterdarın verdiği bilgiye göre, bu sıralarda (1204/1789-90) "Mahlûl" olduğu için zabt edilerek satıştan alıkonan eshamın muaccelle değerleri toplamı 285 293,5 guruşu bulmuştu (29). Ancak, günün koşulları bu kararı tavizsiz uygulamaya olanak vermeyecek ve hatta yeni yeni mukataalar da esham sistemine katılmak zorunda kalıncaktı.

Savaşın hemen başlarında "Resm-i kahve-i İstanbul mukataası" ile "Evlâd-ı fâtihan maktuası" üzerine esham ihracı için harekete geçilmiş ve bu eshamdan hazineye ilk elde iki bin kise gelir sağlanacağı hesaplanmıştı (30). Selim III Nisan 1789 da tahta geçmeden önce, bu iki esham da piyasaya

(28) Günün defterdarı 16 Ş 1199 tarihli bir arz yazısında malikâne mukataaların tevcih ve idaresinin devlet için başlıca bir dert kaynağı olduğunu, "mahlûlât"ın iyi izlenemediğini, bu konularda çeşitli suistimallerin söz konusu olduğunu ifade ediyor ve malikâne sisteminin ıslah edilmesi gerektiğini vurguluyordu (Cevdet Maliye, no 12 343). Fakat, savaş yıllarında malikâne sisteminin ıslahına girişmek, ya da ilga etmek kolayına geçilecek bir şey değildi. O yıllarda müzayade olup da satılmayan bir sîrri mukataa varken (Cevdet Maliye, no 29 995), bir de bunların "mal" larını arttırmak satış yolunu daha da tıkardı. Bununla birlikte, ender de olsa bu dönemde bazı malikâne mukataaların mallarına zam yapılabilmıştır (Cevdet Maliye, no 23 390).

(29) Hatt-ı Hümayun, no 15 496 (t: 1204)

(30) Hatt-ı Hümayun, no 1 184 (t: 1202) ve HH, no 357 (t: 1202)

sürülmüştü (31). Savaş yıllarında "İstanbul Emtia Gümrüğü" eshamına da yeni bir düzen verilerek piyasaya yeni sehimler sürüldü. Gümrük eshamının bir tam sehmi 16 252 grş a satılıyor ve toplanan muaccele Darbhâne'ye konarak, Hazine-i Amire'ye sadece müzayedeler sırasında alınan "dellaliyye resmi" giriyordu (32). 1791 yılında Emtia Gümrüğü'ne "İzmir kantar resmi" ilhak olundu ve bu yeni vâridat üzerine de esham çıkarıldı (33). Bu arada Haremyn mukataalarından olan ve Darbhâne'ce zabt ve idare edilen Uşak Mukataası'nın da esham olarak satışı için hesaplar yapıldıysa da, padişahça münasip görülmemesi üzerine uygulamadan vazgeçildi (34).

Savaş yıllarında eshamla ilgili olarak ortaya çıkan sorunları iki başlık altında incelemek mümkündür: 1- Mali örgütün yetersizliğinden kaynaklanan sorunlar 2- Faiz yükünün ağırlığı nedeniyle ortaya çıkan sorunlar.

A-ESHAM VE MALİ ÖRGÜT

Esham uygulaması başlatılırken, merkez maliye örgütü içinde esham işleri ile ilgili müstakil bir büro henüz kurulmamıştı. Eshama ilişkin işler önceleri Baş Muhasebe Kalemi bünyesinde mevcut "Malikâne halifeliği" tarafından bir süre yürütülmüş, fakat malikâne halifeleri hem malikâne mukataalara, hem de eshama ait yoğun işlerin altından kalkamaz duruma gelince, bunların kâtiplerle takviye edilmesi gerekmiş ve böylece "Malikâne Odası" isimli bir büro oluşmuştu (35). Ne var ki, "Malikâne Odası" da sadece esham işleriyle ilgili müstakil bir büro değildi. Dolayısıyla, eshama ilişkin kayıtlar, diğer işler yanında zaman zaman zaman ihmale uğrayabiliyordu. Ayrıca, esham olayı, mukataaların belli kalemlere bağlı olması ilkesi nedeniyle, maliyenin diğer bürolarını da ilgilendirmekte, bu yüzden de tüm bürolar arasında esham konusunda bir uyum sağlanması gerekmektedir. Esham sahiplerinin mukataa eminlerinden alacakları "faiz" lerin dayanağını, maliye bürolarındaki bu kayıtlar ve bu büroların kendilerine verecekleri belgeler oluşturmaktaydı.

Esham çok küçük hisseler halinde satıldığı için, her zümreden vatandaş esham sahibi olabiliyordu. Esham sahiplerinin sayıları da epeyce artmıştı. Özellikle kadınlar eshama para yatırmayı tercih ediyorlardı. Fakat esham tasarruf edenlerin bu sayıca çokluğu ve çeşitliliği bazı mahzurları da beraberinde getirmişti. İsim benzerlikleri ve bundan doğan karışıklıklar yanında, özellikle kadınların kimliklerinin kontrolü başlıbaşına bir sorun olmuştu. Devlet, herhangi bir sehmin (payın) mahlûl olup olmadığını saptama bakımından, büyük zorluklarla karşı karşıya kalmıştı. 24 Ekim 1782 (19 Za 1196) tarihli bir emirde, bu gibi noktalara dikkatler çekilmekte ve "faiz" almak için başvuranların kimliklerinin çok sıkı şekilde kontrol edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (36). Fakat mevcut mali örgüt ve personel ile bu işin üstesinden yine de tam gelinmiyor ve sehimleri "mahlûl" olduğu halde "faiz" alabilenlere rastlanıyordu. Bunda, Osmanlı Devleti'nin savaş

[31] Cevdet Maliye, no 16 456 (Ra 1203) ve Hatt-ı Hümayun, no 15 570 (1203)

[32] Cevdet Darbhâne, no 638 (19 B 1205)

[33] Cevdet Maliye, no 21 800 (Z 1205) ve no 11 400 (Ş 1205)

[34] Hatt-ı Hümayun, no 15 496 (tarih: 1204)

[35] Maliyeden Müdevver Defter, no 8 989 (Maliye Teşkilât Defteri); krşl. İstanbul Üniversitesi yazmaları, no 3 634 (Kalem Nizamnâmesi)

[36] Y. Cezar, Osmanlı Mali Tarihinde "Esham"..., Toplum ve Bilim, sayı 12, s. 132-133 deki belge 3.

sirasındaki mali organizasyonunun da payı da olabilir. Zira, bilindiği üzere savaş zamanlarında mali işlemlerin çoğu cephedeki "Ordu defterdarlığı"na yürütülmekteydi. Esham sahiplerinin, kendilerine "faiz" almaya hak kazandıracak olan "faiz sûretleri" ni, taksit adedine göre yılda birkaç kere bizzat başvurarak "ordu defterdarlığı"ndan alma durumunda olmaları kuşkusuz külfetli bir işti. Bununla birlikte, muhtemelen "bizzat" başvurmayanlar için bu külfetli ve dolambaçlı yol sahtekârhıklarının hemen açığa çıkmamasına da yardımcı olabiliyordu. Gerçi, her ne kadar 4 Mart 1787 (27 Ca 1202) tarihli bir kararla, "ibâd-ı müslimini beyhûde ızzar ve iz'acdan sıyânet için" bundan böyle "faiz sûretleri"nin ordu-yı hümayun yerine İstanbul'da verileceğini duyuruldu ise de, aynı kararda "mahlûl" ve "kasr-ı yed" olunan sehimlerin izlenmesiyle ilgili konular yine ordunun görev alanı içinde bırakılmıştı (37). Böylece, esham kayıt ve işlemleriyle ilgili konular yine tek bir yönetim altında toplanamamış oluyordu.

Nihayet, Eylül 1791 de bu konuda ciddi bir adım atıldı ve müstakil bir "Sehim halifeliği" ihdâs olunarak, Abdullah Efendi bu göreve atandı (38). Bu görevin ihdâs gerekçesinin başında "...eshamın ekserîsi nâ-mâ'lûm hatunlara ve meçhûl adamlara geçdiğinden ve bazıları taşrada olduklarından vâki olan mahlûlâtın zâhire ihracı mümkün olmadı... " hususu açıkça vurgulanmaktaydı. Sehim halifeliğinin ihdâsı ile birlikte, maliye bürolarında dağınık bir durumda olan eshamla ilgili kayıtların tek elde toplanması ve çeşitli bürolar arasında bir uyum ve eşgüdüm sağlanması amaçlanıyordu. Bundan böyle, esham sahiplerinin künyeleri ve işlemler defterlere daha düzenli ve sağlıklı bir biçimde kayıt olunacak ve bu sayede "faiz" ödemelerindeki bazı yolsuzlukların da önü alınmaya çalışılacaktı...

B-"FAİZ" YÜKÜ VE "FAİZ" ÖDEME ZORLUKLARI

1205 (1790-91) yılında, her yıl esham sahiplerine ödenen "faiz" in toplamı 1400 kiseyi bulmuştu (39). Esham ihraç olunurken pek sorun yapılmayan bu "faiz" ödemeleri, devletin paraya ihtiyacı arttıkça göze batmaya başlamıştı. Günün "ordu defterdarı" Şerif Efendi, her yıl esham sahiplerine ödenen bu parayı fazla bulmakta ve "faiz" yükünün azaltılması için ilginç bir çare önermekteydi. Şöyle ki: Esham sahiplerine "faiz" ödemeleri arabi aylara göre yapılmaktaydı. Ödemelerde (taksit zamanları) arabi aylar yerine rumi aylar esas alınırsa devlet otuz üç yılda bir, bir yıllık "faiz" ödentisinden kurtulacak ve bu para devlete kalacaktı (40).

Faiz yükünü azaltmak için bu gibi çareler aranması, içinde bulunulan bunahımın boyutlarını göstermesi bakımından ilginçtir. Alınan kararla "faiz" ödeme süreleri yılda on bir gün uzatılmış oluyordu. Yeni ihraç olunacak eshamın taksitleri de rumi aylara göre olacak ve buradan da bir kazanç sağlanacaktı.

[37] A.g.m., s. 133'deki belge 4

[38] A.g.m., s. 135-137'deki belge 7

[39] A.g.m., s. 135'deki belge 6

[40] "...taksit faizlerinin eğerce fi'l-asl zaman-ı ahz u f'tâları şühûr-ı arabîyyeden mu'teber olup, lâkin bunların zaman-ı taksitleri şühûr-ı rûmiyyeye tahvil olursa hem kâide-i mer'iyye-i mürîyyeye mugayir olmayacağı ve hem otuz üç senede bir def'a şühûr-ı rûmiyye senesinin fikdamı vuku'unda tamam bir senelik bin dört yüz kise sehm faizi cânib-i mürîye âid olup, beytül-mâl-i müslimine nef'î azîmi âcilen müşâhade olunacağı..." (Aynı belge)

Faiz ödemelerindeki esas zorluğu zarara yönelen mukataaların eminleri çekmekteydi. Buna bir çare bulunmaz ise, "faiz" ödemelerinin doğrudan doğruya hazine tarafından yapılması kaçınılmaz olacaktı. "Enfiye mukataası" ile "Macunhâne mukataası" savaş yıllarında zarara düşerek, "faiz" veremeyen mukataalara örnektirler. Macunhâne mukataasında, önce "faiz" taksitlerinin süresinin uzatılması yoluna gidilmiş ve sonunda sehim adedinin azaltılmasından başka çare bulunamamıştı (41). Enfiye mukataası sehimlerinin de başka mukataalara ilhak olunarak, tasfiye edilmeye çalışıldığı görülmektedir (Bk. Tablo: X).

Görüldüğü üzere, savaş yıllarında bir yandan piyasaya yeni esham ihracından geri kalınmamış, fakat öte yandan da eshama ilişkin bazı sorunlar su yüzüne çıkarak, bunun sıkıntıları çekilmiştir. Çekilen sıkıntıların, esham konusunda daha ciddi önlemlerin alınmasını da düşündürüp, teşvik edeceği muhakkaktı. Gerçekten, savaş içinde bir ara "mahlûl" sehimlerin yeniden satılmayıp, elde tutulduğu ve "faiz" lerinin hazineye irad kaydedilmeye başlandığı görülmektedir. Ne var ki, biriken sehimler öyle pek uzun süre elde tutulamıyor ve hazine sıkışıkça yine piyasaya sürülmek zorunda kalınıyordu (42). Bu konuda ödünsüz bir politika izlenebilmesi için savaş sonunu beklemek gerekecektir.

TABLO: X
İSTANBUL ENFİYE MUKATAAASI ESHAMININ
YILLIK FAİZİ İLE SEHİM (HİSSE) ADEDİNİN
YILLAR İTİBARIYLA SEYRİ

Yıllar (Hicri)	Dağıtılan yıllık faiz toplamı (grş)	Sehim adedi	
		Tam	küsur
1195	181 250	90,5	1/4
1196	189 250	94,5	1/4
1197	188 000	94	
1198	186 875	93	3,5 (1/8)
1199	186 500	93	2 (1/8)
1200	183 250	91,5	1/8
1201	182 250	91	1/8
1202	182 250	91	1/8
1203	158 000	79	
1204	156 000	78	
1205	157 162,5	78,5	1/5 (1/4)

1206 yılından sonra Enfiye mukataası eshamından 2,5 sehmin Ahyob Memlehası'na, 2,5 sehmin Kıbrıs eshamına aktarıldığı, ayrıca 17,5 sehmin İstanbul Emtia Gümrüğü'nce, 1,5 sehmin İstanbul Duhan Gümrüğü'nce 15,5 sehmin de Kahve Mukataası'na "an iştirak" adı altında faiz ödemelerinin üstlenildiği belgelerden anlaşılmaktadır.

(Kaynaklar: MAD no 18424 VE 19556, s. 26; K.Kepeci no 5281; HH no 9558)

[41] Hatt-ı Hümayun, no 16 088 ve no 10 828 (Bk. Toplum ve Bilim, sayı 12, s.133-134)

[42] Hatt-ı Hümayun, no 15 496 (1204)

B- GELİR SAĞLAMAYA YÖNELİK ÖNLEM VE GİRİŞİMLER

1- BAKAYA VERGİ TAHSİLÂTİNİN HIZLANDIRMASI, SAVAŞ VERGİSİ VE MÜSADERELER

Savaş nedeniyle daha da artmış olan giderleri artık olağan gelirlerle karşılamaya olanacağı kalmamıştı. Vergi gelirlerinin zamanında hazineye intikal etmemesi de ayrı bir sorundu. Bu yüzden hazinenin geçmiş yıllara mahsuben birikmiş bazı alacakları vardı. Savaş başlayınca, ilk elde bu bakaya vergilerin bir an önce hazineye intikal ettirilmesi için harekete geçilmişti. Bölge idarecilerine yazılan emirlerde "Çift taraflı seferimiz var" denerek, mali durumun vahâmeti vurgulanıyor ve bakaya vergilerin ivedilikle tahsilinde gayret göstermeleri isteniyordu (43).

Savaş başlayınca, olağan vergi gelirlerinin tahsiline önem verildiği gibi, ayrıca olağanüstü bir savaş vergisi niteliğinde olan "cebelu bedeli" tahsiline de girişilmişti (44). Bu vergi malikâne mukataa ve esham sahiplerinden tahsil olunurdu. Vergi, muaccelenin % 10-15 i oranındaydı. Tahsilât kapsamına, eski-yeni tüm mukataa ve esham sahipleri girmekteydi.

Savaş yıllarında müsadereler de artmış ve bu kanaldan sağlanan gelirlerle bazı masraflar karşılanmaya çalışılmıştır (45). Bu dönemdeki müsadere nedenleri çok çeşitli olmakla birlikte, bunlar içinde özellikle biri dikkati çekmektedir: Devlete borcu olmak (46). Bazı hallerde, zimmetinde devlet alacağı kalanların yalnızca mal ve emlâkinin zabt edilmesi ile yetinilmiyor ve bunların uhdelerinde bulunan mukataalar da ellerinden alınıp, başkalarına veriliyordu (47).

2- İÇ BORÇLANMA: ZENGİNLERDEN HAZİNE İÇİN PARA TOPLAMA GİRİŞİMLERİ

İç borçlanma deyince önce esham olayını anımsamak gerekir. Fakat, savaş yıllarında yalnız esham ihracı ile sağlanan fonlar yeterli olamamış ve bazı kişilerden doğrudan borç alma ve isteme zorunda da kalmıştır.

(43) Cevdet Maliye, no 29 985 (24 Ca 1202), Mora valisi Ahmed Paşa'ya hüküm.

(44) Cevdet Maliye, no 31 133 (Cebelu bedeli tahsili hakkında hüküm, 4 C 1202); MAD no 9 566 (Malikâne cebelu bedeliyyeleri tahsil defteri); M. Genç, a.g.m., s. 282

(45) MAD no 9 741 (Muhallefat defteri, 1195-1212); MAD, no 9 718 (Muhallefat defteri, 1198-1201); MAD, no 9 747 (Muhallefat defteri, 1206-1208)

Kâimimakam Paşa'ya hitaben yazılmış gurre-i Z 1203 tarihli bir hatt-ı hümayunda da mevâcib ödeme vaktinin yaklaştığı belirtilerek, bunun için "...muhallefat bedelleri ve zahire ekçesi fazlası ve bazı zuhûrât irâd cem'le Darbhâne'ye teslim olunması..." hatırlanmaktadır (HH, no 9 401)

1203 tarihli müsadere ile ilgili bir diğer belgede de hazinenin o sıralardaki sıkıntısı vurgulanıyor ve devletin nereden olur ise olsun "birkaç kise" ele geçirmesinin büyük bir nimet olduğu ifade olunuyor (HH, no 591)

(46) "Bundan akdemce fevt olan Edirneli kapucubaşı Hacı Ali Beğ'in cânib-i mîrîye düyün-i kesîresi olmağdan nâşi kâffe-i muhallefatının mîrîden zabt ve tahririne irâde-i aliyem taallük eylemekle...13 Receb 1200" (MAD, no 9 718, s. 402)

Aynı nedenle bir diğer müsadere örneği için bkz.: HH, no 15 609 (t: 1204). Bu tip örnekleri çoğaltmak mümkündür.

(47) "Bundan akdemce sâbuk Milâs âyanı olub, kâffe-i muhallefat ve mukataatının cânib-i mîrîden zabtı irâde buyrulan Ömer'in ..."; "...merhum Ömer'in muhallefat ve mukataatını

Bu alandaki ilk örnek, savaş başlarken, zenginliği ile meşhur Cezayirli Hasan Paşa'dan istenmiş olan paradır. Hasan Paşa padişahın bizzat talebi üzerine hazineye 1 200 kiselik (600 000 grş) yardımda bulunmuştu (48). Bunun dışında savaş sürerken sarraflardan da çok kısa süreli ve küçük bazı istikrazlar yapıldığı görülmektedir (49).

Özellikle, savaş iki cepheli hale geldikten sonra ve de ordunun para isteklerinin arkası gelmeyince, ülke zenginlerinin devlete borç vererek, ya da îâনে bulunarak hazine gelirlerine katkıda bulunmalarını sağlamamın yolları aranmaya başlanmıştı. Şeyhülislâm da "...sâhib-i yesâr olanların vech-i mezkûr üzere îânelerinde aslâ bir beis yokdur" diyerek bu konuda fetva vermiş ve zenginler devlete yardıma davet olunmuştu (50). Bunun üzerine harekete geçildi ve Bursa zenginlerinden 1 500 kise (750 000grş) borç toplanmak istendi (51). Ne var ki, yapılan soruşturma sonucunda, hem Bursa zenginlerinin bu kadara gücü yetmeyeceği, hem de bazılarının daha önce de hazineye yardımda bulunmuş oldukları anlaşıldı. Soruşturmayı yapan memur 1 500 kise yerine 200 kisenin tahsili yoluna gidilmesini salık vermekteydi (52). Merkez ise, önerilen bu rakamı pek küçük bulmuş ve Bursalı zenginlerin asgari 500 kiselik bir yardıma güçlerinin yeteceği düşünülerek, Bursa'ya gönderilecek hükümde rakamın 900 kise olarak belirlenmesinde karar kılınmıştı (53). Şubat 1789 tarihli bu hükümde, önce devletin paraya ne denli gereksinmesi olduğu vurgulanıyor, sonra da kendilerinden borç istenen dokuz tüccarın (bazirgân) adı tek tek belirtiliyordu. Hüküme göre, istenen para "cerime" niteliğinde olmayıp savaş bitiminde kendilerine geri ödenecekti. İstenen borca karşılık cizye vergisi (Bursa'nın), teminat olarak gösterilmişti (54).

İstenmiş olan bu 900 kiselik borcun tamamının hazinece tahsil edilebildiği kuşkuludur. Fakat en azından 200 kisesinin tahsil edilebilmiş olduğuna dair bilgiler vardır (55).

maktuen taleb idenlerden Hasan Çavuş-zâde'nin bu tarafda olan ademi getirilüb ba'ade'l-müzâkere mukataatını üç yüz ve sair emvâlini dahi iki yüz kise ki cem'an beş yüz kise akçeye maktuen almağa sûret-i rıza gösterür iken..." (HH, no 9 933, t: 1203)

(48) Cevdet Maliye, no 2 217 (R 1203); Tarih-i Cevdet, c.4 (1303), s. 42

(49) Hatt-ı Hümayun, no 16 102 (t: 1202); Cevdet Maliye, no 15 236 [Savaş sırasında Kırkor adlı bazirgânın orduya borç para verdiği ve savaş bitiminde bunu talebi hakkında, Za 1206]

(50) Hatt-ı Hümayun, no 825

(51) HH, no 1 098 ve HH no 1 098-A

(52) HH, no 1 126-A ve a.g.b. ler

Bursalı zenginlerden Hasan Ağa daha önce hazineye yetmiş kiselik bir yardımda bulunmuştu. Daha sonra ise, ek olarak yüz kise daha vermeyi taahhüd etmiş ve ordudan doğrudan gönderilen memurlar bunun birinci taksiti olan 50 kiseyi de kendisinden tahsil etmişlerdi.

(53) Hatt-ı Hümayun, no 1 126, no 1126-A ve HH no 1 024

(54) Cevdet Maliye, no 32 614 [Bursa'ya hüküm]

(55) Bir ay sonra henüz para gelmediği gerekçesiyle Bursa'ya bir hüküm daha gönderilir ve yüz kisenin acilen gönderilmesi istenir (Cevdet Maliye, no 20 004). Tarih-i Cevdet'de Bursa'dan gelen yardımın iki yüz kiseden ibaret olduğu yazılır (c. 4, s. 128).

3- DIŞ ÜLKELERDEN BORÇ ALMA GİRİŞİMLERİ

Daha önce de işaret olunduğu üzere, bir yabancı ülkeden borç isteme düşüncesi henüz savaş başlamadan, Osmanlı yöneticilerinin kafasında doğmuştu. Hatta, bir ara sadrazam Fas elçisine sözlü olarak konuyu iletmış ve Fas Hâkiminden otuz bin kiselik bir yardım ummuştu. Elçi ise, ancak beş bin kiselik bir yardım vaad etmiş, fakat o günlerde bu konuda ciddi bir gelişme kaydedilmemişti.

Savaş başlayınca, artan giderlerin finansmanında çekilen güçlükler, dış yardım konusunda Osmanlı Devleti'ni daha ciddi girişimlerde bulunmaya zorladı ve yöneltti.

Osmanlı yöneticileri, Fas'tan hâlâ ümit kesmemenin yansıra, Cezayir ve Tunus gibi diğer müslüman ülkelerin de, huristiyan dünyası ile olan bu büyük savaşta "masârif-i cihada îfnet" düşüncesiyle Osmanlı Devleti'ne nakdi yardımda bulunacakları kamsındaydılar (56). Anlaşılan, Fas nezdinde olan girişimden sonra, artık büyük meblâğlar beklenmiyordu; ama "birkaç bin kise" istendiği takdirde, buralardan bir şeyler gönderileceği düşüncesi egemendi (57) Para, kaptan paşa aracılığı ile istenecek ve kendisi borca kefil olacağı gibi, sadrazam da ayrıca borcun geri ödenmesini taahhüd edecekti. İşte bu umut ve koşullarla, Cezayir-i Garb beğlerbeği Mehmed Paşa'ya Rebiü'l-âhır 1203 (Aralık 1788-Ocak 1789) tarihli resmi bir yazı gönderildi ve savaş bitiminde geri ödenme vaadiyle iki bin kise (bir milyon gürüş) borç istendi (58). Ancak, gelen cevaplardan para yerine özür beyanı çıktı (51). Bu arada, bir süredir yardım vaadiyle Osmanlı Devleti'ni oyalayan Fas Hâkiminin de gerçek niyeti açığa çıkmıştı. Garb Ocakları ile arası bozuk olan Hâkim, Osmanlı Devleti'nin Fas'ı bu ocakların tasallutundan kurtarması koşulunu öne sürmüştü ve bu yapılmadığı takdirde, İstanbul'a göndermek için hazırladığı parayı kendisinin bizzat bu işte kullanacağını açıklamıştı (60).

Müslüman ülkeler nezdindeki girişimler sonuçsuz kalınca, gözler bu kez Avrupa ülkelerine çevrildi. Devlet adamları padişaha dış ülkelere yardım isteme önerisini sunduklarında, o şöyle demişti: "Dahil-i memleketimizde tedârik-i nukûd mümkün olsa güzel olur; olmadığı halde be-her hâl ilâcına bakılmak cümleye vâcibdir." Şeyhülislâm Efendi de borç almanın dince gerçi mekruh olduğunu, ama devletin mecbur kaldığını, dolayısıyla böyle bir durumda borç istemenin sakıncalı görüllemeyeceğini ifade etmekteydi (61). Bunun üzerine Felemenk'ten borç alabilme konusunda resmi girişimler başladı.

1789 yılı başında Felemenk'in İstanbul elçisine başvurularak, bu devletin onbeş bin kise (7,5 milyon grş) borç istendi. Borcun miktarı, vâdesi, geri ödeme biçimi ve teminatı hakkında uzun müzakereler ve karşılıklı yazışmalar

(56) Hatt-ı Hümayun, no 1 123 (t: 1201)

(57) Hatt-ı Hümayun, no 967 (t: 1202), no 983 (t: 1203) ve no 997 (t: 1203)

(58) Cevdet Maliye, no 2 217

(59) Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 244

(60) Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri, s. 139, 148-9 (TTK yayını, Ankara 1968)

(61) Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 130

cereyan etti (62). Felemenk elçisi, doğrudan devletin borç vermesi yerine, Felemenkli bir tâcirden borç alınmasının daha doğru olacağını söylüyor ve kendisi de böyle bir tâciri bulma görevini üstleniyordu. Ancak, Fransız İhtilâli'nin Avrupa'da neden olduğu karışıklıklar yüzünden, elçinin haberleşme ve soruşturma olanakları kısıtlanınca, borç verebilir uygun bir tâcir bir türlü bulunamadı. Öte yandan, yürürlükteki ticaret rejimi nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin borç için bazı tarımsal ürünlerini karşılık göstermesinin de pek mümkün olamayacağı ortaya çıkmıştı. Sonuç olarak, elçi ile Nisan 1790'a kadar süren görüşme ve yazışmalardan olumlu bir sonuç çıkmadı ve böylece Felemenk'ten (ya da Felemenkli tâcirden) borç alma meselesi tavsadı ve akim kaldı (63).

Felemenk'ten sonra Osmanlı Devleti son yıllarda gelişme kaydeden iyi siyasi ve ticari ilişkilerine güvenerek bir ara İspanya'dan da borç almayı tasarlamıştı (64). Fakat, kâimimakam paşanın İspanyol elçisi nezdindeki girişimi fazla bir gelişme göstermeden konu kapanmak zorunda kalmıştı. Zira, o yıllarda İspanya, Avrupa'daki savaşların bitmesi için çareler arıyor ve hatta arabulucu olarak resmen devreye girmeyi planlıyordu. Nitekim, İstanbul'daki İspanyol elçisi Bâb-ı Âli'ye cevabi yazısında Osmanlı Devleti'ne parasal yardımda bulunarak, savaşta taraflı bir duruma düşülmek istenmediğini ve İspanya'nın Avrupa'da artık bir barış yapılması gerektiğine inandığını bildirmekteydi (65).

4- ENFLASYON ARACILIĞIYLA ZORAKİ VERGİ: PARANIN TAĞŞIŞI

Savaş yıllarında "mali sıkıntı" "para yokluğu" ile âdeta özdeşleşmişti. Bu nedenle o yıllarda mali soruna çözüm arayanlar, diğer önlem ve girişimler yanında "akça meselesi"ni de ele almışlardır (66). "Akça meselesi"ni tartışanlar Darbhâne'ye değerli maden celbetmenin yolları, paranın râyici ve tağşışı konuları üzerinde duruyorlardı (Madeni para rejimi vardır). Amaç, paranın değeri ile oynayarak devlet hazinesine gelir sağlamaktı. Bir çare olarak, içinde hiç değerli maden bulunmayan sikke basımını önerenler dahi olmuştu. Fakat, özellikle dış ticaret sekteye uğrar düşüncesiyle, bu öneri rağbet görmemişti.

Cephedeki ordu, İstanbul'dan gönderilen paraların altın olmasında zaman zaman ısrar ediyordu (67). Oysa, devletin elinde altın ve gümüş para darbedecek yeterli maden yoktu. Bu nedenle bir emir yayımlanarak, halk, elinde bulunan altın ve gümüş eşyayı belli bir bedelle devlete satmaya

(62) Abdurrahman Şeref, Ecânibden İlk İstikraz Teşebbüsümüze Aid birkaç Vesika, TOEM, sene 5, sayı 30, s. 321-337 (İstanbul 1914). A. Şeref bu makalesinde özel bir mecmuadan aldığı belirttiği on dokuz belge yayımlamıştır.

Ayrıca bkz.: HH, no 14 916 (13 Ş 1204), no 14 372 (14 Ş 1204), no 14 563 (15 Ş 1204)

(63) Dipnot (62) ye bkz. Ayrıca, Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 130 vd, 243

(64) 1197 (1782/83) de İspanya ile iki anlaşma imzalanmıştı. Bunlardan biri "Sulh ve ticaret anlaşması"ydı. Bu anlaşma ile İspanya tüccarına kolaylıklar tanınmıştı (Metin için bkz.: Mecmua-i Muâhedât, c. 1, s. 212-222; Tarih-i Cevdet, c. 2, s. 268-272). İkincisi ise "Tarafsızlık anlaşması" idi. (Metin: Tarih-i Cevdet, c. 2, s. 185; Mecmua-i Muâhedât, c. 1, s. 239-40 "özet"). Bu anlaşmaları, vak'anüvis Vâsıf Efendi'nin İspanya'ya elçi olarak gönderilişi izlemişti.

(65) Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 243

(66) Hatt-ı Hümayun, no 955, 955-A, 955-B, 955-C

(67) Cevdet Maliye, no 4 987; Cevdet Maliye, no 20 976

mecbur tutuldu. Darbhâne, bir miskal altın altı guruş otuz paradan, bir dirhem gümüşü de on paradan satın alacaktı (68). Bu emir yürürlüğe konmadan önce dini makamdan da onay (fetva) almak gerekmişti (69).

Savaşın ilk yıllarındaki (I. Abdülhamid devri) bu operasyon sayesinde Darbhâne bir miktar değerli maden toplayabilmiştir. Bunlarla tedâvül değeri iki guruş (yani seksen para) olarak saptanan ve "cedid ikilik" diye anılan gümüş sikkeler basılmıştı (70). Cedit ikilikler dokuz dirhem idi. Ancak ihtiva ettikleri gümüş bakımından gerçek değerleri altmış dört para tutmaktaydı. Diğer bir deyişle, bu yeni sikkeler taşış edilmişler ve gerçek değerlerinin % 20 fazlası bir değer üzerinden piyasaya sürülmüşlerdi (71).

Bu operasyonla Darbhâne'ye toplam ne miktar değerli maden girdiğini ve sonra toplam kaç adet "cedid ikilik" basıldığını bilemiyoruz. Dolayısıyla, devletin toplam kârını da hesaplamaya şimdilik olanak yoktur.

Nisan 1789 da Selim III padişah olduğunda, sefeli zamanındaki para operasyonu ile Darbhâne'nin sağladığı kârlar erimeğe yüz tutmuştu. Söylendiğine göre, o sıralar Darbhâne'de "sermaye akçesi olarak iki bin kiseden ziyâde mevcut akçe" yoktu. Para sıkıntısı yine devam etmekteydi. Dolayısıyla Selim III de sefeli gibi, para konusunda aynı politikayı izlemekten başka yol bulamadı.

Operasyona önce, altın ve gümüşten mâmul eşyanın kullanımının haram olduğu hakkında (huly-i nisâ/kadın ziyneti hariç) şeyhülislâmdan fetva alınarak başlandı. Bu gibi eşyanın "zekâtı vâcib ve habsi bilâ fâide" olduğu ilân edilmiş ve bunların "cihad" masrafı için devlete gerekli olduğu vurgulanmıştı. Sonra halk elindeki altın ve gümüş eşyayı belli bir fiyatla Darbhâne'ye satmaya mecbur tutuldu. Halk ve devlet ricâli gibi padişah dahi saraydaki birçok değerli eşyayı Darbhâne'ye teslim etti. Ancak, bu karar ve uygulamaya "ulemâ" açıkça tepki göstermiş ve karşı çıkmıştı (72).

Toplanan gümüşlerle "yüzlük" (yüz paralık) gümüş sikkeler basıldı (73). Bu operasyon sonucunda Darbhâne bir miktar kuvvetlenmiş olmalı ki, Selim tahta geçtiğinde Darbhâne'nin nakit mevcudu iki bin kise civarında iken, o günden 1790 Ağustosuna dek (Zilhicce 1204'e dek) sefer masrafları için sadece Darbhâne'den verilen meblâğın tutarı yirmi beş bin kiseyi aşmıştı (74). Fakat, Darbhâne'nin artan olanaklarını yalnızca bu operasyonlara bağlamamak gerekir. Bilindiği üzere Darbhâne'nin başka gelir kaynakları da vardı. Öte yandan, yapılan operasyon sonunda Darbhâne'nin piyasadan

[68] Hatt-ı Hümayun, no 12 578, no 955-D, no 407 ve no 416

[69] Hatt-ı Hümayun, no 8 353 (2 R 1203/31 Aralık 1788)

[70] Hatt-ı Hümayun, no 407, no 14 215, no 8 231

[71] Aynı belgeler; Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 133

[72] İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. 4, ks 1, s. 602; E. Z. Karal, Selim III'ün Hat-ı Hümayunları, Nizâm-ı Cedit, s. 84-85; Ahmed Refik, On üçüncü Asr-ı Hierde İstanbul Hayatı, s. 5-6; Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 243

[73] Cevdet Darbhâne, no 316 (11 M 1204) ve no 367 (Ca 1204)

[74] E.Z. Karal, a.g.e., s. 86; Tarih-i Cevdet, c. 5 (1303), s. 28

(halk) pek fazla kıymetli maden celbedemediği (75) ve eğer busırada Darbhâne'ye birşeyler girmişse, bunun özellikle saraydan gönderilen eşyalar sayesinde sağlanmış olduğu tahmin edilebilir.

Yasa kuvvetiyle parayı ucuza alıp, pahalı satmaya dayanan bu operasyonların sonuçta enflasyonist etki yaparak, genel fiyat düzeyinde yükselmelere neden olacağı muhakkaktı. Aslında devlet paranın âyarını düşürmekle, ilk elde, vereceği maaşları da o oranda azaltmış oluyordu. Ne var ki, para tağşişinin sonuçları iki taraflı kesen bir bıçak gibidir. Nitekim, âyarı düşük paralar piyasaya sürüldükten sonra kalpazanlık artmış (76) ve bunlar devletinkinden biraz daha yüksek âyarlı paralar basarak, devlet kârını engelleyip, bundan kendileri yararlanmaya çalışmışlardır (77).

IV- SAVAŞ SONRASI: DURUM DEĞERLENDİRMESİ VE YENİ POLİTİKA ARAYIŞLARI

1- XVIII. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDEKİ MALİ DURUM HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

XVIII. yy'ın son çeyreğinde, Osmanlı Devleti'nin nasıl büyük bir mali bunalım dönemi yaşadığı ve bunalımı geçiştirmek için ne gibi önlemler alıp, girişimlerde bulunduğu geçmiş sayfalarda gözden geçirildi. Ayrıca, devletin böyle bir bunalıma sürükleniş nedenlerine de değinildi. Bu arada, mali politika ve olayların anlatımına koşut olarak, başvurulmuş önlemlerin, mevcut sorunları ne kadar çözümlenebildiği hususu da, geçmiş sayfalarda yer yer vurgulanıp, yansıtılmaya çalışıldı. Bu bilgiler bir araya getirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin XVIII. yy sonlarındaki genel mali durumu, içine düşülen bunalımın nedenleri ve çözüm arayışlarının aşamaları hakkında ortaya şöyle özlü bir tablonun konması mümkün olmaktadır:

1- XVIII. yy da, Osmanlı devlet maliyesini temelinden sarsan ve mali bunalımın uzamasına ve boyutlarının büyümesine yol açan görünürdeki neden savaşlar olmuştur. Savaşlar, artık Osmanlı Devleti için bir kazanç

(75) İ. H. Uzunçarşılı İstanbul'a gönderilen ve Darbhâne'ce satın alınan "gümüş evâni" hakkında bazı belgelere işaret ediyor (a.g.e., aynı yer). Fakat bunların tutarı pek fazla olmamalıdır. Çünkü halk içindeki değerli madeni düşük fiyatla devlete satmaya pek istekli davranmaz.

(76) O yıllardaki kalp paralara değinen ve yekalanmış kalpazanlardan söz eden şu belgeler zikredilebilir: Cevdet Darbhâne, no 2 568; Hatt-ı Hümayun, no 55 947 ve no 11 414

(77) Devletin bastığı paraların âyarı % 20 oranında eksikti. Bu durumda, bir kalpazan piyasaya örneğin % 10 veya 15 bozuk âyarlı bir para sürerse bu para doğal olarak devletinkine tercih olunur. Böylece devletin para basımından beklediği % 20 lik kâr olanakları kaybolur ve piyasaya devletten daha düşük kâra razı olan kalpazanlar egemen olur.

kapası değildir; tersine bu savaşlar, maliyeyi ve bu arada genel olarak devleti çökerten, birer sosyal âfettir.

2- Savaşların Osmanlı Devleti için bu hale dönüşmesinin bir nedeni, eskiye göre savaşların daha pahalıya mal olmaları, buna karşılık merkezi hazine olanaklarının sınırlı kalmasıydı.

3- Hem merkezi hazine gelirlerini arttırmak, hem de vergi kaynaklarının tahribini önlemek amacıyla, yüzyılın başında malikâne sistemi ihdâs olunmuştu.

4- Fakat, malikâne sistemi vergi kaynaklarının tahribini önleyemediği gibi, malikâne satışlardan ele geçen paralar da hazine için yeterli olmamaya başladı.

5- Bunun üzerine, malikâne sistemini daha da genişletmek eğilimi egemen oldu ve eyalet ordusunu besleyen kaynaklar da yavaş yavaş malikâne sistemi içine çekilmeye başladı.

6- Sağlanan fonlar merkezi orduyu ve savaşları finanse etmede kullanılacaktı. Ancak, dirliklerin merkezi hazine gelirleri içine katılmaya başlanmasıyla, bu kez eyalet ordusu zayıflatılmış oldu. Osmanlı Devleti, bir kısır döngü içine düşmüştü.

7- Bölge idarecileri (eyalet ve sancak mutasarrıfları), ellerine yeterli gelir geçmediğinden, "mükemmel kapu halkı" ile seferlere eşemez oldular. Eyalet ordusu böylece zayıflayınca, savaşlarda olumlu sonuçlar almak daha da güçleşti. Uzayan savaş yılları, savaşların maliyetini daha da arttırdı.

8- Bunun üzerine, bölge idarecilerinin mali açıdan desteklenmesi gereği duyuldu ve "imdadıyye" isimli vergiler ihdâs okunarak, bunlara tahsis olundu.

9- Ancak, yıllar ilerledikçe fiyat artışlarına ve savaş malzemelerindeki pahalılaşmaya rağmen "imdadıyye" ler uzun süre sabit miktarlar olarak kaldı ya da çok az ve yavaş yükselebildi. Böylece, yine başlangıç noktasına dönmüştü: Bölge idarecilerinin sorunları çözümlenememişti.

10- Artık, Osmanlı Devleti için "mali mesele", "askeri mesele" ile özdeşleşmişti: Devleti ayakta tutmak için, daha iyi ve daha çok askere, bunun için ise daha çok paraya gereksinme vardı. Böyle bir özdeşleşme, mali bunalıma bir çare olabilecek olan, askeri masraflarda tasarruf yapma olanakını tamamen ortadan kaldırıyordu.

11- Hazineye yeni gelirler sağlamak amacıyla, mukataaların malikâne olarak satışlarına hız verilmek istendiyse de, büyük ve kârlı mukataalar daha önce elden çıkarıldığından, bu pek mümkün olmadı. Küçük mukataaların satışında ise, hem arzu edilen düzeyde gelire kavuşma mümkün olmuyor, hem de bu mukataaların satış fiyatlarında devlet, alıcının önerdiği fiyata razı olmak durumunda kalıyordu.

12- Bu arada, mukataaların satış fiyatları düşer, ya da satışlar iyice durgunlaşır korkusuyla malikâne mukataas "mal" larına zam yapılamayınca, malikâne sistemi hazinenin aleyhine işlemeye başladı: Yıllarca önce saptanan "mal" lar, artık hem hazine için anlamlı bir gelir kalemi olmaktan

çıkış, hem de mukataaların gerçek hasılatlarıyla "mol" arasındaki mâkul oran da iyice bozulmuştu.

13- Darbhâne'ye yeni bir düzen verilerek, vakıflara ait kaynaklardan da yararlanma yolları bulundu. Ancak, savaş masrafları bunları da eritmeye başladı.

14- Malikâne sistemine daha değişik bir biçim verilerek, "esham sistemi" ne geçildi. Bu uygulamada, mukataa kârları karşılık tutularak bir çeşit iç borçlanmaya gidilmişti.

15- Ancak, esham sistemi temelde bazı sakatlıklar taşıyordu. Bu nedenle mekanizma, kısa sürede devletin aleyhine işlemeye başladı. Öte yandan esham, malikâne sistemine rakip oldu. İyi hesaplanamayan ve koordine edilemeyen satış fiyatları nedeniyle, bazen esham, malikâne mukataa satışlarını, bazen de malikâne mukataalar, esham satışlarını engelledi.

16- Esham ihracına rağmen, "bütçe" açıklarının kapatılması yine de mümkün olmadı. Bunun üzerine dış ülkelerden borç almanın çareleri arandı, fakat olumlu sonuç alınmadı.

17- Tüm önlemlere rağmen, hâlâ müsadereler gibi arzi gelir kaynaklarından medet umuluyordu. Bu arada ülke zenginlerinden cebri istikraz da yapıldı.

18- Sonunda, para tağış olunarak âyarı düşürüldü. Ancak bu da köklü bir çözüm olmayıp, sakinçaları bir süre sonra ortaya çıkmaya başladı.

Sonuç olarak, savaş bittiği sırada Osmanlı Devleti hâlâ çözüm bekleyen büyük bir mali sorunla karşı karşıyaydı. Yaşanan tecrübeler, geçmiş yıllardaki önlemlerin yetersiz kaldığını, hatta önlem diye uygulanan bazı politikaların da mali sorunun boyutlarını daha da büyüttüğünü ortaya çıkarmıştı. Kuşkusuz, Osmanlı maliyeci ve yöneticileri de bunun farkına ve bilincine varmıştı. Ancak, uzayan savaş yılları nedeniyle, köklü çözüm ve yaklaşımlar devamlı ertelenmek ve günün koşulları gereği âcil finansman politikaları dâima ön plana alınmak zorunda kalmıştı. Sorunları daha temelden ele almak için, önce savaşın bitmesini beklemek gerekiyordu...

2- YENİ POLİTİKA ARAYIŞLARI: BAZI OSMANLI AYDINLARININ TEŞHİS VE ÖNERİLERİ (S. Penah Efendi, Tatarcık Abdullah Molla ve Mehmed Şerif Efendi'nin mali konulara ilişkin görümleri)

Savaş bitince Selim III, gerek genel olarak devlet düzeninde ve gerekse bu arada mali konularda birtakım yeni düzenlemelere gitme ve sorunlara daha temelden yaklaşarak, yeni politikalar saptama ve uygulama zamanının geldiğine inanarak, devrinin düşünür ve idarecilerinden, devletin sorunları ve çözüm yolları hakkında kendisine görüş bildirmelerini istedi (78). Bunun

[78] S.J. Shaw, *Between Old and New*, s. 86

üzerine, çok sayıda kişi yazılı bir rapor halinde görüş, teşhis, düşünce ve önerilerini açıkça ortaya koydu (79).

Ancak biz, sipariş üzerine görüş bildiren bu rapor sahiplerinden ikisinin görüş ve önerilerine geçmeden önce, bir başka birinin, Süleyman Penah Efendi'nin, görüş ve yorumlarını ele almak istiyoruz. Mevcut bilgilere göre, Süleyman Penah Efendi 1785 yılında İstanbul'da ölmüş olup, görüşlerini içeren risalesini de muhtemelen 1770-80 arasında kaleme almıştı. Dolayısıyla kronolojik açıdan Penah Efendi diğerlerine öncelik taşır.

Süleyman Penah Efendi, görüşlerini içeren söz konusu risaleyi herhangi bir sipariş üzerine kaleme almış değildi. O işe, Mora ihtilâli tarihçesini kaleme almakla başlamış, ancak bunun arkasına devlet ve sosyal düzen hakkındaki görüş, yorum ve önerilerini eklemekten edememişti. Ne var ki, bu eklemelerin gereğinden fazla uzaması risalenin insicamını bozacak ve sonuçta bu risaleye içeriğine uygun bir başlık bulmakta zorluk çekilecekti. Nitekim risale bazı tarihçilerce "Penah Efendi Mecmuası" diye anılagelirken, diğer bazıları onu "Mora İhtilâli Tarihçesi" diye isimlendirmiş, bir kısım yazarlar da ona "Mora İhtilâli ve Devlet Nizâmına Dâir Risale" başlığını uygun görmüşlerdir (80).

Burada bizi ilgilendiren konular risalenin ikinci bölümünde yer almakta. Bu bölümde Penah Efendi mevcut düzeni ıslah çarelerini ararken, hemen her türlü konu ve soruna değinmekte ve bunların bir kısmında oldukça ayrıntılara girerek, somut öneriler sunmaktadır. Ele aldığı konular sistematik bir sıra dahilinde kaleme alınmamış olmalarına rağmen, yine de ana gruplar itibarıyla bir araya getirilebilirler. Bu yapıldığında, onun işlediği konu ve sorunların

- Dil, kültür ve eğitim
- Bilimin önemi ve basın-yayın faaliyeti
- Batı dünyasının üstünlüğü ve nedenleri
- Devletin ve devlet erbâbının görevleri
- Toprak rejimi
- Tarımsal üretim
- Sınai üretim
- Menzil teşkilâtı ve ulaşım sorunları
- Nüfus sorunları
- Dış ticaret
- Maliye ve vergi sorunları
- Parasal sorunlar
- Mülki ve idari alanda gerekli düzenlemeler

gibi ana başlıklar altında gruplandırıldığı görülür. Ayrıntılar şimdilik bir yana, yalnız bu başlıklar bile Penah Efendi'nin "düzenin ıslahı" gibi önemli bir konuda ne denli geniş ve kapsamlı bir yaklaşım içinde bulunduğu göstermektedir. Dolayısıyla, burada onu hakkı olarak devrinin önde gelen aydınlarından biri olarak niteliyebiliriz.

[79] Bu raporlardan on tanesi Topkapı Sarayı Arşivi'ndedir No E 447, Fatih Millet kütüphanesi'nde bulunan bir yazmada ise Selim III'e sunulan yirmi rapor (lâyihâ) un özeti mevcuttur ki, bu özetler E.Z. Karal tarafından yayımlanmıştır: Nizâm-ı Cedid'e Dâir Lâyihalar, Tarih Vesikaları, c 1, no 6 ve c 2, no 8 (1942)

[80] Aziz Berker, Mora İhtilâli Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası, Tarih Vesikaları, cilt II, Sayı 7-12 (Haziran 1942- Mayıs 1943)

Biz burada bu Osmanlı aydınının her alandaki teşhis ve önerilerini sergileyecek değiliz. Bizi ilgilendirenler özellikle maliyeye ilişkin olanlar. Ama bunlara geçmeden önce, genel düzeyde şunu önemle belirtmekte yarar var: Penah Efendi'nin hareket noktası ve sorunlara yaklaşım ve onları kavrama tarzı düşünce tarihimiz açısından pek ilginçtir: Ona göre düzenin ıslahı konusundaki anahtar bilim ve tekniktir. Fertlere çalışmak düşer. Devlet sosyal ve ekonomik hayatın âdil bir düzenleyicisi olmak ve devlet adamları namuslu olup, kendi çıkarları için değil, halkın ve devletin çıkarlarını gözeterek iş görmelidirler. Penah Efendi, bildiğimiz kadarıyla "kalkınma" sorununu da ilk defa gündeme getiren Osmanlı aydını olmaktadır. Ona göre kalkınmanın yolu, gerek tarımsal ve gerekse sınai alanda üretim artışından geçmektedir. Osmanlı, Amerika'yı keşfeden ve arkadan büyük atılımlar yapan Batı'yı örnek alarak incelemeli ve onların başarılarının Osmanlı ülkesinde de mümkün olduğunu göstermelidir. Penah Efendi Osmanlı ülkesinde bunun için her türlü potansiyelin olduğuna inanmaktadır.

Onun maliyeye ilişkin teşhis ve önerilerine gelince: Penah Efendi önce genel olarak "mukataa" lar üzerinde duruyor. Ona göre mukataalar, gereğinden fazla dağılmış ve bölünmüş durumdadır. Bir kazanın mukataaları diğer bir kazanın ilhak olunmuş, ya da tersi yapılmıştır. Ona göre bu durum "akıldan baîd işdir" ve "ne mertebe sehv olmuş bunda akıl durur" (81).

O, mukataalarla ilgili böyle bir tablonun hem devlete gelir kaybettiği, hem de reâyânın ezilmesine yol açtığı kanısındadır. Şöyle ki: Bir yörenin mukataaları uzak yerlerdeki diğer kazaların mukataalarına ilhak olduğunda, reâyâ voyvodasız kalmaktadır. Oysa voyvoda, kendi reâyasını korur, ezdirmez. Ama voyvoda ortada ya da yakında olmayınca reâyâ yörenin mütegalibesi tarafından ezilmekte ve soyulmaktadır. Penah Efendi sorunun çözümünü mukataaların yeniden düzenlenmesinde görür ve "Her kazada bir mukataa" ilkesini benimser. Gerçi böyle bir ilkenin, uygulama aşamasında bazı yörelerde malikâne sistemi ile çatışması olası olduğu da bilir. Ancak, kendi önerileri çerçevesinde hareket edildiğinde "malikânelik şürûtına hâlel vermeden" bu işin nasıl gerçekleştirileceğinin yollarını da gösterir.

Penah Efendi, malikâne mukataaların durumu üzerinde de titizlikle durmaktadır. Onun bu konudaki saptama ve görüşleri kendi çağı içinde değerlendirildiğinde fevkalâde ilginç ve önemlidir. Bir kere o, XVII. yüzyıl sonunda başlatılmış olan bu uygulamanın bir "gaflet" olduğu kanısındadır. Ona göre artık öyle mukataalar malikâne olarak satılır olmuştur ki bunlar "malikânelik olarak verilecek şeyler hiç değildir". Uygulama devlete zarar vermektedir; dolayısıyla ya kaldırılmalı, ya da hiç olmazsa eski sahipler öldükçe bu mukataalar muhassıllara ihale yoluna gidilmelidir.

Bu radikal görüşlerine rağmen, Penah Efendi yine de sistemi kendi içinde ıslah yollarını arar. Onun saptamalarına göre sistemin yozlaşmış, şikâyet kaynağı olmasının nedeni malikâne sahiplerinin iltizam bedellerine sürekli olarak yaptıkları zamlardır. Mültezimler bu zamları reâyâdan çıkarmaya çalışmakta ve böylece reâyâ ezilmekte ve vergi kaynakları zarar görmektedir. Peki malikâne sahiplerinin yapageldikleri bu zamların

(81) Tarih Vesikaları, C. II, sayı 11, s. 387

Abdullah Molla, cizye tahsilâtında büyük yolsuzluklar olduğuna da değinmekteydi. Ona göre, bunun nedeni cizyelerin tahsil işlerine ilgisiz kişilerin karıştırılmasıydı. Birçok yerin cizyesi o yörelerdeki malikânelere rapt edilmiş ve malikâneciler yörenin gerçek cizye tutarının altında bir meblâğı "cizyemiz bu kadardır" diye hazineye göndererek, gerçek hâsılatı hazineden gizleyip, buradan sağladıkları kârları şdetâ normal haklarıymış gibi görmeye alışmışlardı. Bunu önlemenin çaresi, Abdullah Molla'ya göre cizyeleri malikânelere, voyvodalıklara ya da gümrüklere "rapt etmek" ten vazgeçmekti. O zaman, cizyelerin fiili gayri müslim nüfus üzerinden tahsili mümkün olacak ve hazinenin bu kalemden hâsılatı artacaktı.

Abdullah Molla'nın üzerinde önemle durduğu diğer bir sorun da, sarraf ve mültezimler arasındaki ilişkiler ve anlaşmalar yüzünden, vergi yükümlüsünün ezilmesi ve soyulmasıydı: Mültezim sarraflara yüksek faizle borçlanıyor ve âcısını reâyâdan çıkarıyordu. Fakat o, bunun temel nedenini yine malikâne sahiplerinde ve de onlar gibi dirliklerini iltizama veren dirlik sahiplerinde bulmaktaydı. Bunlar, kendi vergi alanlarıyla doğrudan ilgilenseler, sorun doğmayacaktı...

Bu arada Abdullah Molla, devletin daha fazla kıymetli maden çıkarması ve Darbhâneyi beslemesi gerektiğini vurguluyor ve maden ocaklarının daha iyi işletilmesi ve "emin" lerin yolsuzluklarının önüne geçilmesi hâlinde, bunun mümkün olabileceğini imâ ediyordu.

Abdullah Molla, paranın âyarının düşürülmesi ile hazinenin gerçek bir yarar elde edemeyeceğini, bu konuda sağlanan yararın "zahîrî" (görünüşte) olduğunu söylüyordu. Ona göre, darbedilen sikkeye ne kadar bakır katılırsa, devlet gelirleri de o kadar azalacaktı. Abdullah Molla, bu arada yabancı ülkelerin kendi paralarının âyar ve veznine çok özen göstordiklerine dikkatleri çekerek, onların örnek alınmasını ve tedavül eden sikkelerde, en azından Mahmud I dönemindeki âyar düzeyinin tutturulmasını diliyor ve öneriyordu.

Mehmed Şerif Efendi'nin teşhis ve önerilerine gelince (84): Malikâne mukataalar ve esham konusunda M.Şerif Efendi de Abdullah Molla gibi düşünür. Şerif Efendi mukataaların ve eshamın "mahlûl" olunca yeniden satılmayıp, bunların Darbhâne tarafından zabt edilmesini önerir. Zabıt edilen mukataalar Enderûn ve Birûn halkından müstahak olanlara verilerek, yıllık gerçek kârlarının açığa çıkması sağlanmalıdır. Mukataaların hâsılat düzeyleri ve kârları tebeyyün edince, söz konusu kişilerden yıllık kârın altı katı bir muaccele tahsil olunmalıdır.

M. Şerif Efendi eshamın da satışının durdurulup, Darbhâne'ce zabtını önerir. Ona göre devletin eshamdan zarar ettiği açıkça bellidir. Fakat, yine de bir ön araştırma yapılmalı ve durum saptanmalıdır. O, yalnız Duhan ve Emtia Gümrükleri eshamıyla ilgili bir araştırmanın bile, devletin bu işten nasıl zarar ettiğini göstereceği inancındadır.

Mehmed Şerif Efendi, ayrıca tımar rejiminin çöktüğünü ve tımar erbâbının, artık devlete hayrı dokunmaz bir güruha dönüştüğünü de dile getirir. Ona göre, mahlûl olan dirlikler yeniden tevcih olunmamalı, bunların

(84) Tam metni için bkz. T.O.E.M. (sene 7)

özel olarak zabt ve idaresi sağlanarak, elde edilecek gelire, yeni bir düzenlemeye tâbi tutulacak merkezi ordunun masrafları finanse edilmelidir. Fakat, Şerif Efendi her türlü timarın tasfiyesi taraftarı da değildir. Ona göre, *Enderûn'a*, *Defterhâne-i Âmir*e ve *Divân-ı Hümayun* kâtiplerine ve "gediklu" lara tahsis olunan timarlara dokunulmamalı, fakat bu dirliklerden hâsıatsız olanlar, birbirlerine eklenerek belli bir hâsılat düzeyini tutturmaları sağlanmalı, hem de böylece bunların adedi azaltılmalıdır. M. Şerif Efendi, "her şeyin izzeti nedretinde" olduğu savını öne sürerek, gerçek hâsılatı yüksek, fakat sayısı daha az gediklu zedâmetleri sayesinde, çavuş ve müteferrikaların birkaç adamı rahatça beslemeye olanak bulup, sefere eşeceğini söyler.

Bir defterdar olması nedeniyle, Mehmed Şerif Efendi sunduğu raporda, defterdarların görevleri, hazine defterleri ve hesap tutma yöntemleri konusunda da önerilerde bulunur. Şerif Efendi'nin görüşüne göre, defterdarlar, hazine gelir ve giderleri üzerinde tam bir denetim sağlamak amacıyla, iki yeni özel defter tutmaya başlamalıdır. Bu defterlerden birine hazinenin tahsil edeceği belli gelirler, diğerine de yapacağı mutad masraflar peşinen yazılmalıdır. Mali yıl başlayınca, yapılan fiili masraflar ile tahsil edilen gelirler, söz konusu defterlerdeki ön kayıtlar ile devamlı karşılaştırılmalı ve böylece defterdarlar daha yıl sonu gelmeden, beklenen gelir-giderle, gerçekleşen gelir-gider arasındaki farklılıkları anında görmeli ve sorulduğunda yanıt vermelidir. M. Şerif Efendi, böyle bir yöntemin, birçok gereksiz masrafı da peşinen önleyebileceğini ve tasarrufa olanak vereceğini de ayrıca dile getirir. Onun bu son düşünce ve önerisi Osmanlı maliyesine daha gelişmiş bir bütçe kavramı getirmesi açısından fevkalâde önem taşımaktadır.

Tatarcık Abdullah Molla ve Mehmed Şerif Efendi'nin raporlarında yer alan çeşitli görüşler, daha sonra Selim III tarafından yürürlüğe konarak yeni mali politikanın temel taşlarını oluşturdu. Hatta denebilir ki, bu iki değerli raporun birçok satır ve paragrafı, Selim III döneminde çıkarılan yeni mali kanun ve nizamnâmelere aynen yansdı. Bazı bölümleri ise, doğal olarak, diğer rapor sahiplerinin görüşleriyle kaynaştırıldı ve yeni düzenlemelerin saptanıp, kanunlaşmasında etkili ve yararlı oldu.

Selim III'ün yeni mali politikası ve bu politikayla ilgili yeni düzenlemeler AYIRIM II'nin konusunu teşkil edecektir.